

ADVERTISEMENT.

SOME account of the work here offered to his notice may be not unacceptable to the reader.

Among the Sanskrit texts printed at Calcutta under the authority of the General Committee of Public Instruction, there are two works the titles of which are given in English as follows:—

"*Kāvya Prakāś'a*; a treatise on Poetry and Rhetoric by MAMNATA KACHARYA. (1829)."

"*Sāhitya Darpana*, a treatise on Rhetorical Composition by VIS'WANATHA KAVIRAJA. (1828)."

The *Kāvya Prakāś'a*—the "*Illustration of Poetry*,"—consists of a number of metrical rules (*kāṇḍa*) interspersed with comments and illustrative examples. The rules are founded on the Aphorisms of VAJAYANA, who owed his knowledge of the subject to the divine sage BHARATI. The *Sāhitya Darpana*—the "*Mirror of Composition*"—also has memorial verses as its text; and the rules are frequently illustrated by the same examples as those employed in the earlier work. Both works are held in high esteem; but that of VIS'WANATHA—the more recent and the more copious of the two—is generally admitted as the standard of taste among the learned Hindús.

Of the etymology of the term *Sāhitya* two explanations are offered. According to the one, it is derived from *hita* 'benefit' and *saha* 'with,' because a knowledge of it is beneficial in all departments of literature. The other, with less appearance of

reason, explains it as denoting the sum total of the various sections of which the system itself is made up

The term Rhetoric, as employed to denote the subject of a treatise of this description, is liable—according to our view of the division and denomination of the sciences—to an objection the converse of that to which we hold the term Logic liable when employed to denote the all embracing sphere of the Nyāya philosophy. In the *Sāhitya* we have but a part and the least important part of what, according to Aristotle,* belongs to Rhetoric. In order to attain its specific end of convincing or persuading—between which we agree with Mr Smart in thinking that there is more of a distinction than a difference†—Rhetoric does not hesitate to avail itself of the graces of language which gratify the taste, but in the *Sāhitya*, “taste” (*rasa*) is all in all. The difference between the political history of India and that of Greece or Rome so obviously suggests the reason why eloquence, in the two cases, proposed to itself ends thus different, that it would be idle to do more than allude to it in passing

The *Sahitya Darpana* is divided into ten sections—of lengths varying from eight or nine pages to eighty or ninety. The first section declares the nature of poetry. The second treats of the various powers of a word. The third treats of taste. The fourth treats of the divisions of poetry. The fifth discusses more fully one of the powers of a word adverted to in section second. The sixth takes particular cognizance of the division of poetry into ‘that which is to be seen,’ and ‘that

* The main consideration being that of Arguments—*τὰ δὲ ἅλλα προσθηκὰι*—“but the rest mere out work.” *Rhet. B I c 1*

† ‘That common situation in life, *Videa meliora proboque deteriora sequor* proves indeed that there are degrees of conviction which yield to persuasion, as there are other degrees which no persuasion can subdue yet perhaps we shall hereafter be able to show that such junctures do but exhibit one set of motives outweighing another and that the application of the term persuasion to the one set, and of conviction to the other, is in many cases arbitrary, rather than dictated by a correspondent difference in the things.” *Semalogy*—p 175

which is to be heard.' The seventh treats of blemishes. The eighth treats of style. The ninth treats of the varieties of composition resulting from the blending of styles, and the predominance of one or other of them. The tenth and last treats of embellishment. To the subject of this tenth section the *Kuralayānanda* of ARYAYYA DĪKSHITA, with which the student usually commences, confines itself.

According to established custom the *Sāhitya Darpaṇa* opens with an invocation. The author then proceeds to say that as his work is ancillary to poetry, its fruits can be no other than those which poetry bestows. These are declared to consist in the attainment of the four great objects of human desire—viz. Merit, Wealth, Enjoyment, and Salvation—which, "by means of poetry alone, can be obtained pleasantly even by persons of slender capacity." Salvation, it is to be remembered, or liberation from the liability to being born again, is the reward held out to its followers by each of the various systems of Hindú doctrine. Even the Grammarians claim for their own art (—more than was claimed for the kindred Grammar of the Dark Ages—) the power of, leading the soul to bliss,* and it is scarcely to be wondered at that the poets should contend that the goal might be gained, as surely as by any of the more rugged routes, and much more pleasantly, by the "primrose path" of Poesy. Poetry is to conduce to this by setting before its votary such examples for imitation as that of Rāma, and for avoidance as that of Rāvaṇa, and so training him up to virtue. After showing how all the four great objects sought after by the wise have been at various times obtained through conversancy with poetry, our author gravely disposes of the objection that the possession of the Vedas renders the study of poetry with such

* According to the Grammarians—"A single word, perfectly understood, and properly employed, is, alike in heaven and on earth, the *Kāmadhuk*"—the marvelous cow from which you may "milk out whatever you desire"—including, of course, final emancipation if you wish it.

views superfluous, by asking where is the wisdom of seeking to remove by means of bitter drugs an ailment that can be cured with sugar candy.

Having established the importance of Poetry, he proceeds to determine what it is that poetry consists in, and this he decides is 'Flavour' (*rasa*) *. Between this and the Vedāntic conception of the Deity, he does his best (in his third section) to make out a parallel, which the reader will be the more likely to understand, if he have some previous acquaintance with Vedāntic speculations

It is worth noticing that the notion of reckoning *metre* among the circumstances that constitute poetry is not even hinted at by our critic. The fact that the learned of India are accustomed to put into verse almost all their driest treatises—on law, physic, divinity, &c—affords a ready enough explanation why the accident of metre should not be mistaken by them for the essence of poetry. Their test of poetry, (under which title, as we shall see, they reckon "poetry in prose"—*gadya lavya*), coincides pretty closely with that specified by Whately as the test of "good poetry," when he says (Rhet p 344,)—"The true test is easily applied that which to competent judges affords the appropriate *pleasure* of Poetry, is *good* poetry, whether it answer any other purpose or not that which does *not* afford this pleasure, however instructive it may be, is not good *Poetry*, though it may be a valuable *work*." The Archbishop goes on to say, "Notwithstanding all that has been advanced by some French critics, to prove that a work, not in metre, may be a Poem, (which doctrine was partly derived from a misinterpretation of a passage in Aristotle's Poetics) universal opinion has always given a contrary decision. Any composition in *verse*, (and none that is not,) is always called whether good or bad, a Poem, by all who have no favourite hypothesis to maintain." The pandits furnish apparently an exception to the universality of this dictum, for if

* *I śhya n rasatmakam lavyam*—see p 10

you wish to *astonish* a pandit, you have only to ask him gravely whether, for example, that terse *metrical* composition, the Nyāya compendium entitled the *Bhāṣā-parichekheda* is a *poem*. If, in holding it to be as far removed as anything well can be from poetry, he goes on a "favourite hypothesis," it is because the notion of an opposite hypothesis probably never occurred to him.

In the 2d chapter (on the various powers of a word) the explanation of some of the terms is rather curious. "Let that 'Indication' (says the author) be 'Superimponent' which makes one think of the identity with something else of an object *not swallowed* (by that with which it is identified, but expressed along with it). That 'Indication' is held to be 'Introsusceptive' which makes one think of the identity with something else of an object *swallowed*—not expressed but recognised as it were within that with which it is identified." For example—"The horse—the white—gallops:" here "the horse" and "the white" mean just one and the same thing, and both terms are exhibited; but the same sense would be equally well understood (by a jockey, for example, to whom the horse was notoriously "the white"—or "the dun"—or "the chesnut"—) if the sentence were briefly "The white gallops." Here the "white" has swallowed the "horse," and the case is one of "Indication inclusive introsusceptive founded on Notoriety" (*rūḍhārupādāna-lakṣhanā sādhyavasānā*) This classification of phraseology may serve to illustrate a passage in the "Poetics" of Aristotle, which Mr. Theodore Buckley (of Christ Church) concurs with Dr. Ritter in condemning as spurious. The passage occurs in the 21st chapter, where, in speaking of metaphors, Aristotle, as rendered by Mr. Buckley, says "And sometimes the proper term is added to the relative terms." We incline to regard the calumniated passage as genuine. Let us see. Aristotle goes on to remark "I say, for instance, a cup has a similar relation to Bacchus that a shield has to Mars. Hence, a shield may be called the cup of Mars,

and a cup the shield of Bacchus" Now, it seems to us that if the following proportion—viz

Cup Bacchus   shield Mars

were not present to the mind of the hearer, then (to use Mr. Buckley's words—on a kindred passage in the 11th chapter 3d Book of the Rhetoric—) "with a view to guard the metaphor from any incidental harshness or obscurity" the proper term may be advantageously added—making what our author calls a case of the "Superimponent" (*sāropa*) Thus, had Aristotle followed up his remark by a special example, we should have read "The cup—the shield of Bacchus —" "The shield—the cup of Mars" According to the Hindu phraseology, when we omit the proper term and say "The cup of Mars" then, (through Indication Introsusceptive) the cup has *swallowed* the shield—which latter, nevertheless, is discerned within the other by the eye of the intelligent

From the chapters of the *Sahitya Darpana* which treat of Dramatic Poetry, many interesting extracts have been given by Professor H H Wilson in the Introduction to his "Select Specimens of the Theatre of the Hindus"

J R B

Benares College, 5th January, 1851

साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदः ॥

ॐ नमो गणेशाय ॥

चवतरणिका ॥

यन्वारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिक्षितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मया-
धिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते ॥

मङ्गलाचरणं ॥

(१) शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमःसन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति ॥

काव्यफलान्याह ।

(२) चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितथं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्र-
तीतेव । उक्तञ्च ।

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनियेवणमिति” ।

किञ्च । काव्याद्भूमिप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्वा-
दिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च काम-

धुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षमिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलानसुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसन्देहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ॥ ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न शक्यं । कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ॥ किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिश्चात्र सुदुर्लभेति” ॥

त्रिवर्गसाधनं नायमिति च विष्णुपुराणे ।

“काव्यास्त्रापाय ये केचिद्वीतकान्यसिन्धानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरङ्गा महात्मन इति” ॥

तेन चेतुर्मा तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयश्च प्रदर्शितं ॥

तत् किंस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कथित् “तददोषो श्रद्धार्षो मगुणावगमसङ्कतो पुनः कापीति” एतच्चिन्त्यं । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यताङ्गीकारमादा ।

“न्यक्कारेः शब्दमेव ते यद्वदन्तः काव्यमै तत्तस्यः ।

सोऽप्येव निवर्त्ति राघमकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्षेण वा

स्वर्गयामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ॥

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्षदोषदुष्टतया काव्यत्वं न, स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्याप्तिर्लक्षण-
दोषः ॥ ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत्
तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तम-
काव्यत्वप्रयोजक इत्यंशभ्यामुभयत आकृत्यमाणं काव्यमकाव्यं वा
किमपि न स्यात् ॥ न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुति-
दुष्टादयो दोषाः किं तर्हि सर्वमेव काव्यं । तथाहि । काव्यात्म-
भूतस्य रमस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा
नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् ॥ यदुक्तं ध्वनिहृता ।

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा
निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत्
तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न
स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेद् एतदपि काव्यलक्षणे
ऽवार्थं । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि
कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेय-
भारतम्यमेव कर्तुं तददत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य ॥ उक्तञ्च ।

“कीटानुविद्धरत्नादिमाधारस्थेन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः” ॥

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नं । गुणानां रसैकध-
र्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मन” इत्यादिना
तेनैव प्रतिपादितत्वात् ॥ रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत
इति चेत् तथाप्ययुक्तं । तथाहि । तयोः काव्यस्वरूपत्वेनाभि-
मतयोः शब्दार्थयो रसोऽस्ति न वा । नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि
नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत्
कथं नेोक्तं रसवन्ताविति विशेषणं । गुणवत्त्वान्वयानुपपत्त्या
एतन्नभ्यत इति चेत् तर्हि सरषावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति ।
न हि प्राणिमनो देहा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमनो देहा” इति
केनाप्युच्यते ॥ ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ
शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् । न । गुणाभि-
व्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्योपि काव्य उत्कर्षमात्राधायकत्वं न तु
स्वरूपाधायकत्वं । उक्तं हि “काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं रसादि-
यात्मा गुणाः शौर्यादिवद् देहाः काव्यादिवद् रीतयोऽव-
यवसंस्थानविशेषवद् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति” ।
एतेन “अनलङ्कृतो पुनः कापीति” यदुक्तं तदपि परास्ते । अस्य
ह्यर्थः “सर्वत्र मालङ्कारौ कचित्तत्पुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ
काव्यमिति” । तत्र मालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्य उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वात् । एतेन “वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवि-
तकारोक्तमपि परास्ते । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् । यच्च कश्चि-
दस्पुटालङ्कारत्वे उदाहृतं ।

“यः कैमारहरः स एव हि वरला एव चैवसपाम्

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ

रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ ,

एतच्चिन्त्यं । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहस-
ङ्गरालङ्कारस्य सुटत्वं । एतेन ।

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतं ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तं ॥ यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं

“काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षण-

स्तिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा । नाद्यः ।

प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीयस्येदोमिति ब्रूमः ॥ ननु यदि

रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा सदा ।

“अन्ता एत्य निमज्जद् एत्य अहं दिवसश्चं पलोएहि ।

मा पडिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाहं मह निमज्जहिंसि” * ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेद्

अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो यामं या-

तीति” वाक्ये तद्गुत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं

स्यात् । अस्त्विति चेत् । न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । का-

व्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानदारेण । वेदशास्त्रवि-

* * संस्कृतार्थं । अथूरच निमज्जति अन्नाहं दिवस एव प्रलोकय ।

मा पडिअ राव्यन्ध अय्यायां मम निमज्जसि । टीका ।

मुखानां मुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रसूतीनां विनेयानां रामा-
दिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनि-
वृत्त्युद्देश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् ॥ तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ।

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” ।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे
न कस्यचिदिमतिरिति” । ध्वनिकारेणाप्युक्तं । “न हि कवेरि-
तिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मसाम इतिहासादेरेव तत्सिद्धेरि-
त्यादि” ॥ ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्षार्त्तनां केपामपि नीरसानां
पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् । न । रसवत् पद्यान्तर्गतनी-
रसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताद्वीका-
रात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसङ्गावाद् दोषाभा-
वादलङ्कारसङ्गावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्ध-
साम्यादौ एव । यत्तु वामनेनेनां “रीतिरात्मा काव्यस्येति”
तत्र रीतेः सङ्गृह्याविशेषत्वात् । सङ्गृह्यायाश्च अवयवसम्या-
नरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्विद्यत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तं ।

“अर्थः सद्दयसाध्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्यताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मन “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” स्ववचन-
विरेधादेवापास्तं ॥ तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

(३) वाक्यं रसात्मकं काव्यं

रसस्वरूपनिरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया जीव-
माधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् । रस्यत इति

रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते ॥

तत्र रसो यथा ।

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
निद्रायाजमुपागतस्य सुचिरं निर्गन्ध्यं पत्युर्मुखं ।
विश्रब्धं परिशुम्भ्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलों
लज्जानखमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥

अथ हि समोगगृह्णाराख्यो रसः ॥ भावो यथा महापा-
चराधवानन्दसान्निवियदिकाणां ।

“यस्यालोयत शक्कसीचि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।
क्रोधे चक्रगणः शरे दशमुखः पाणौ मलम्बासुरो
ध्याने विश्रमभावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः” ॥

अथ भृगवद्विषया रतिर्भावः । रसाभासो यथा ।

“मधुदिरेफः कुसुमैकपात्रे पयो प्रियां स्नामनुवर्त्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमोलिताचीं नृगीमकण्डूयत हृण्णमारः” ॥
अथ हि समोगगृह्णारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्भासामः ।
एवमन्यत् ॥ दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपा इत्युच्यते ।

(४) दोषास्तस्यापकर्षकाः ।

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काण्वत्तुञ्जत्वादय इव देहदारे-
णैव शब्दार्थदारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्धन्तादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्य-

स्थापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ॥
गुणादयः किं स्वरूपा इत्युच्यते ।

(५) उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥

गुणाः शैल्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तमेव
काव्यस्यात्मभूतरसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते ।
इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभि-
व्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा
रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवाहुः । एषामपि विशेषो-
दाहरणानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

इति श्रीमद्वारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ष-
धारध्वनिप्रस्थापनपरैमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषा-
वारविलासिनीभुजङ्गमान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ * ॥

वाक्यस्वरूपमाह ।

(६) वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्तियुक्तः पदोच्चयः ॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसमन्वये बाधाभावः । पदोच-
यस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे वङ्गिभा मिस्यतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । य च ओतुर्जिज्ञासास्व-
रूपः । निराकाङ्क्ष वाक्यत्वे गौरवः शुभो हसोत्पादीना-
मपि वाक्यत्वं स्यात् । आसन्तिर्बुद्धविच्छेदः । मुद्रिविच्छेदेऽपि

वाक्यत्वे इदानीमुपचरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारि-
तेन गच्छतीतिपदेन सङ्गतिः स्यात् । अवाकाङ्क्षायोग्यतयो-
रात्तमार्थधर्मान्तेऽपि पदोच्चयधर्मात्तमुपचारात् ॥

(७) वाक्योच्चयो महावाक्यम् ।

योग्यताकाङ्क्षासन्नियुक्त एव ।

(८) इत्थं वाक्यं द्विधा मतं ।

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च ॥ उक्तञ्च ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गान्नित्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः महत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” ॥ महावाक्यं
यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि ॥ पदोच्चयो वाक्यमि-
त्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

(९) वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥

यथा, घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः ।
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति आकाङ्क्षानेकपदवा-
क्यानां । अर्थबोधका इति कचटतपानां । वर्णा इति बहुवच-
नमविवक्षितं । तत्र ।

(१०) अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यञ्जयेति त्रिधा मतः ।

एषां स्वरूपमाह ।

(११) वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यञ्जो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ।

ता अभिधाद्याः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादयिमाऽभिधा ।
उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते तं गवानय-
नप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “साक्षादिमत्पिण्डानयन-
मर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां बधान अश्वमा-
नय” इत्यादावावापोद्गाराभ्यां गोशब्दस्य “साक्षादिमानर्थः”
आनयनशब्दस्य चाहरणमर्थः” इति सङ्केतमवधारयति ।
क्वचिच्च प्रसिद्धपदप्रमभिव्याहारात् । यथा ।

“इह प्रभिक्षकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र ।
क्वचिदाप्तोपदेशात् । यथा “अयमयशब्दवाच्य” इत्यत्र । तच्च
सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शब्दन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा
नाम ॥

(१२) सङ्केतो वृक्षते जातौ गुणद्रव्यक्रियास्तु च ॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोलादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः
सिद्धो वस्तुधर्माः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयैभ्यः
कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
हरिहरडित्यडित्यादयः । क्रियाः साधारणा वस्तुधर्माः पा-
कादयः । एष हि अधिश्रयणावश्रयणाद्यन्तादिपूर्वापरीभूत-
व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एषेव हि व्यक्तेरुपाधिषु
सङ्केतो वृक्षते न व्यक्तौ । आनन्दव्यभिचारदोषापातात् ॥

अथ लक्षणा ।

(१३) मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

• “कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दे देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यथा शब्दस्य शब्दा स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति । यथा च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ गङ्गादिशब्दे जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सोमोष्वादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा शब्दस्वार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुष्ठाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र “गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनं । हेतुं विनापि यस्य कश्चित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तं । “रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” ॥ केचित् तु “कर्म्मणि कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः । “कुशलं लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशयादिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेककलमाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दत्तरूपमर्थं बोधयति । तदन्ते न मन्यन्ते । कुशयादिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दत्तरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गैः शैते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “गमेर्डौ” इति गमधातोर्डौप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गौशब्दस्य शयनकामेऽपि प्रयोगात् ॥

तद्भेदानाए ।

(१४) मुख्यार्थस्येतरालेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्ध्ये ।

• स्यादात्मनोऽप्युपादानादेपोपादानलक्षणा ॥

एतावुपादानलक्षणा यथा “श्वेतो धावति” । प्रयोजने यथा

“कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च
अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभ
मानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽद्यादयः पुरुषादयश्चाचि-
यन्ते । पूर्वञ्च प्रयोजनाभावाद्भूढिः । उत्तरञ्च कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनं । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानं ।
लक्षणलक्षणायान्तु परस्मैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेव
“अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१५) अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेया लक्षणलक्षणा ॥

रूढिप्रयोजनयोरलक्षणलक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः ॥ यथा वा ।
“उपहृतं वज्रं तच्च किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं ।
विदधदौदृशमेव सदा मखे सुखितमास्र ततः शरदां शतं” ॥

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपहृतादयः शब्दा
आत्मानमर्पयन्ति । अत्रापकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादना-
न्मुख्यार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमथपकाराति-
शयः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते ॥

(१६) आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ताः पूर्वोक्तास्तुर्भेदलक्षणाः ।

(१७) विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तः ।

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका* ।

रूढा उपादानलक्षणा सारोपा यथा । “अथः श्वेतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेत-
श्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते ॥ प्रयोजने यथा । “एते कुन्ताः प्रविशन्ति” । अत्र सर्व्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारो-
पात्वं ॥ रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः पुरुषो युध्यति” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारसम्बन्धः ॥ प्रयो-
जने यथा । “आयुर्घृतं” । अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य-
कारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यैल-
क्षणेनाप्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनं ॥

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति”
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः ॥ यथा वा । अग्र-
मात्रेऽवयवे “इक्षोऽयं” । अत्रावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः ॥
प्राङ्क्षणेऽपि “तत्तामौ” । अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः ॥ इन्द्रा-
र्यासु म्यूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः ।
एवमन्यत्रापि ॥ निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्त-
साध्यवसाना । अस्याद्यत्तु पुं भेदेषु पूर्व्वोदाहरणान्येव ॥

* विषयस्येति । निरुक्तादोपविषयस्येत्यर्थः । अनिगीर्णस्य प्रयुक्त-
शब्दप्रतिपादितस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्त- स्वजन्यपदार्थापस्थितिद्वारा
शक्यतावच्छेदकतिरिक्तधर्मावच्छिन्नसामेदप्रतीतिरुक्ता सा लक्षणा
सारोपा स्यादित्यर्थः ॥ टी० ॥

(१८) सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥

सादृश्यात् तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव ॥
रूढावुपादामलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्तिष्ठभवस्तेद्वरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्यपादिस्तेहेषु वर्तन्ते ॥ प्रयोजने यथा । राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” ॥
रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि हेमन्ते सुखानि” ॥ प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” ॥
रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” ॥ रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” ॥ प्रयोजने यथा । “गौर्जल्पति” ॥

अत्र केचिदाहुः “गोशब्दचारिणो गुणा जाद्वभान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्तोभवन्ति” । तदयुक्तं । गोशब्दस्यागृहीतमङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् । गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन “वाहीकार्या नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसदृशगुणमाजात्येन वाहीकार्यमता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथा अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दा-

देव वा सञ्चिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः ।
वाचीकार्येऽस्यासङ्गेतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावसम्भ-
वार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
प्रपूर्यते ॥ न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाचीकार्यं न प्रती-
यते तदास्य वाचीकस्य सामानाधिकरण्यमसम्भवं स्यात् । तस्मा-
दत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाचीकशब्देन सदान्वयमलभमा-
नोऽज्ञत्वादिबाधमर्यासम्भवाद्वाचीकार्यं सञ्चयति । वाचीकस्या-
ज्ञत्वाद्यतिशयबाधनं प्रयोजनं । इयञ्च गुणयोगाद् “गौणी”
इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शङ्का । उपचारो हि
नामात्यन्तं विग्रहकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीति-
स्यगनमात्रं । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्रपटयोस्तु नात्यन्तं भेद-
प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शङ्कैव सञ्चणा ॥

(१६) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फलसञ्चणाः ॥

प्रयोजने अष्टभेदा सञ्चणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य
गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः
काव्यार्थभावनापरिपक्वयुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा । “उपहृतं
यञ्ज तप्तेति” ॥ अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनमवेद्यः । यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव असितानि” ॥

अथ “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारपतिशयदाभिधेयान् स्फुटं प्रतीयते ॥

(२०) धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्य ता अपि द्विधा ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः ॥

क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धग्रामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लदलाका घना

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कक्षाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वसंज्ञे

वैदेही तु कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा भव ॥

अचात्यनदुष्प्रसङ्गिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः
फलं ॥ “गङ्गायां घोष” इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावन-
त्वादिरूपधर्मैरातिशयः फलं ॥

(२१) तदेवं लक्षणाभेदाच्चत्वारिंशन्मता बुधैः ।

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदतः । किञ्च ।

(२२) पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां घोषः” ॥
वाक्यगतत्वेन यथा ॥ “उपकृतं वज्रं तच्चेति” ॥ एवमशीतिप्र-
कारा लक्षणा ॥

अथ व्यञ्जना ।

(२३) विरतास्वभिधाद्यास्त यथाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

शब्दबुद्धिकर्षाणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-

लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु खं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपचीणासु यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्वार्थस्य प्रकृति-
प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया
व्यञ्जना नाम । तत्र ।

(२४) अभिधालक्षणांमूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।

अभिधामूलामाह ।

(२५) अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरवादयः ।

शब्दार्थस्यागवच्छेदे विशेषस्ततिहेतवः” इति ॥

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो
विष्णुमेवाभिधीयते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन
तमेव । “भीमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ”
इति कर्णः सप्तपुत्रः । “म्याणुं वन्दे” इति म्याणुः शिवः । “सर्वं
जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति
मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः ।
“मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वधन्तः । “पातु वो दयिता-
मुषं” इति मुषं मांमुष्यं । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः

गामाकस्य विगूतिभूषिततनू राजत्युमावक्षमः” ॥

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावक्षमशब्दस्योमामाक्षी महा-
देवी तदक्षमभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरौ-
वक्षमरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥

लक्षणांमूलामाह ।

(२६) लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनं ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायं
विरतायां तदाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीत-
त्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणांमूला व्यञ्जना ॥
एवं शाब्दी व्यञ्जनानुक्ताऽऽख्यौ व्यञ्जनमाह ।

(२७) वक्तृवैद्व्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्योः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये
यथा मम ।

“कासो मधुः कुपित एव च पुण्यधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केसोवनोयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेक्ष्यतां” इति
सखीं प्रति कथाचित् द्योत्यते ॥ बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

“निःशेषयुतचन्दनं स्वनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
मेघे दूरमनञ्चने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमिहो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यानृतिकं” ॥

अत्र तदन्तिकमेव गतामीति विपरीतलक्षण्या साध्यं । तस्य
च रन्तुमिति शङ्कां प्रतिपाद्य दूतीवैशिष्ट्यादोध्यते ॥

अन्यमन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उच्च शिखरशिखरान्दाभिमिनीपक्षमि रेहह वनाम्ना ।
शिखरमरगश्रभाश्रणपरिठिठ्या मंगसुस्तिभ्यः” ॥

अत्र वनाकाशी शिखरान्दाभिमिनीपक्षमि रेहह वनाम्ना
विजनसमतः सहेतव्याममेतदिति कथापि मन्निहितप्रच्छन्न-
कामुकं प्राप्नुयते । अत्रैव स्यान्निर्जनत्वद्वयप्रार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकं ॥

(२८) भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः काकुरित्यभिधीयते ॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो ज्ञातव्याः ॥
एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“गुरुपरतन्वतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुं ।

‘उच्च शिखरशिखरान्दाभिमिनीपक्षे राजति वनाम्ना ।

निमग्नमरगतभाजपरिठिता इत्युक्तिरिति । सं ।

उच्च परतन्वतं । टी० ।

अलिकुलकोकिलललिते नेयति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥
अत्र नेयति अपि तर्हि एयत्येवेति काका व्यज्यते ॥

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेचार्यिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया
कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये
बोद्धव्यं ॥

(२९) त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन विरूपतया सर्वा अप्यनन्त-
रोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः ॥ तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा ।
“कालो मधुः” इत्यादि ॥ लाक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत-
चन्दनं” इत्यादि ॥ व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभ शिचलेत्यादि” ॥
प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रयच्चयिष्यते ।

(३०) शब्दबोधो व्यनक्तवर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ॥

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ।

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवगममङ्गोकार्या ॥

(३१) अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यान्निविधेः मतः ॥

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वक्तव्यो व्यञ्जकस्तथा ।

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणेपाधिको लक्षकः । व्यञ्ज-
नोपाधिको व्यञ्जकः ॥ किञ्च ।

(३२) तात्पर्याख्या वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥

अभिधाय एकैकपदार्थबोधनविरमादाकार्यरूपस्य पदा-
र्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिसदर्थस्य तात्पर्यार्थ-
स्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतं * ॥ * ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते ।

(३३) विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसां ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथ-
गुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिव्याघ्रेण रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव
रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वमिहो व्यज्यते । तदुक्तं लोचन-
कारैः । “रसाः प्रतीयन्त इति त्वेदमं पचतीतिवद्भवद्वार
इति” । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः
स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रति-

* अभिहितानामभिधया लक्षयया वा पदोपस्थापितान्वयबो-
धवादिनां बोधोन्नयेनायिक्तानामित्यर्थः । अभ्युक्ताभिधानवादिनां
मीमांसकगुरुवस्तु क्रियाकारणयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते ततः
शक्तिपदः । पदविशेषसमभित्याचारान् नु विशेषस्तुतिरिति किं तात्-
पर्याख्यादृष्टिस्तीकारेणेत्याहुः ॥ टी० ॥

पादनाथं । ततश्च ह्यसक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तं । “रसावस्थाः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” इति ॥ अस्य स्वरूपकथनगम आस्वादप्रकारः कथ्यते ॥

(३४) सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ॥

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।

इत्युक्तप्रकारेण बाह्यभेदविमुखतापादकः कथनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्थायविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनं । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशमुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थं नयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ॥ तन्मात्रत्वञ्चासदृशप्रपितामहमहदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नायणपादैरुक्तं । तदाह धर्मदत्तः स्वयन्ये ।

“रसे सारस्यमत्कारः सर्व्वचाप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वचाप्यद्भुतो रसः ।

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति” ॥

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः ॥ यदुक्तं । “पुण्यवन्तः प्रमिष्यन्ति योगिवद्भ्रमसन्ततिमिति” ॥ यद्यपि “स्वादः काव्यार्थमभेदादात्मामन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादान-

तिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिर्वाहं भेदमु-
ररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः ॥ तदुक्तं । “रस्यमानतामात्र-
सारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः” इति ॥ एवमन्य-
त्राप्येवंविधस्यलेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रस-
स्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयो-
रैक्यमापत्तितं । ततश्च ।

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्” । इत्युक्त-
दिशा घटप्रदीपवद् व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः पार्यंक्यमेवेति कथं रसस्य
व्यञ्ज्यतेति चेत् सत्यमुक्तं । अत एवाहुः । विलक्षण एवायं कृति-
शक्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कसिद्धापारः । अत एव हि रसना-
स्वादनचमत्करणादथो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभि-
धादिविलक्षणव्यापारताञ्च प्रसाधनवर्गितैरस्माभ्यो रसादीनां
व्यञ्ज्यत्वमुक्तं भवतीति ॥ ननु तर्हि कर्षणादीनां रसानां दुःख-
मयत्वाद्द्रव्यत्वं न स्यादित्युच्यते ।

(३५) कर्षणादावपि रसे जायते यत् परं सुखं ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं ॥

आदिशब्दादीभक्तभयानकादयः ॥ तथाप्यसहृदयानां मुख-
मुद्रणाय पक्षान्तर्गमुच्यते ।

(३६) किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

न हि कश्चित् मचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । कर्षणादिपु-
त्रं संकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ अनुपपत्त्यन्तरमाह ।

(३६) तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रवन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् ॥ ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

(३७) हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतिभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्व्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाथ्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्या-
पारवन्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवा-
च्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव
जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशो-
कहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
“सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति नियमाच्च
कश्चिद्दोषः ॥ कथं तर्हि हरिसुन्दरादिचरितस्य काव्यनाथ्य-
योरपि दर्शनश्रवणभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते ।

(३८) अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।

तर्हि कथं काव्यतः सर्व्वेषामोद्देशो रसाभिव्यक्तिर्न जायत
इत्याह ।

(३६) न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासर्ना ॥ .

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्वाद् यद्वागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् ॥ उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

“सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादं भवेत् ।

निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुट्टाग्निसन्निभाः” ॥

इति ॥ ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते ।

(४०) व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेन यस्यासन् पायोधिष्ववनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते ।

(४१) उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ॥

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४२) साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां प्रोडातङ्कादि-
भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः ॥ विभावादयोऽपि प्रथमतः
साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

(४३) परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ॥

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ।

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते ।

(४४) विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां ॥

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं ।

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तच्च विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्गुरणयोग्यतान्नयनं ॥ अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनं ॥ सञ्चारणं तथाभूतस्य सम्यक्चारणं ॥ विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं न्वयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

(४५) कारणं कार्यसञ्चारि रूपा अपि हि लोकाः ॥

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते ।

(४६) प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ॥

ततः सम्बलितः सर्वो विभावादिः सचेतसा ।

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ॥ ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्भिन्नितैरेव रमस्तत् कथं एकस्य दयोर्वा सङ्गावेषि स स्वादित्युच्यते ।

(४७) सङ्गावशेद्दिभावादेर्द्वयरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

अन्यरमाक्षेपस्य प्रकरणादिवशात् । यथा ।

“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निषिङ्गोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदयाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः” ॥

अथ मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपवि-
भावमाश्रवर्षणे सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नय-
नविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽप्युद्धां ॥ “अनु-
कार्यगतो रसः” इति वदतः प्रत्याह ।

(४८) पारिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्धोद्धो न रसो भवेत् ॥

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्धोद्धो हि परिमितो
लौकिको नाव्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायस्य । तस्मात् कथं
रसरूपतामियात् । रसस्यैतद्गुणचितयविलक्षणधर्मकत्वात् ॥
अनुकर्तृगतत्वस्यास्य निरस्यति ।

(५९) शिष्टाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपतां ।
दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥

किञ्च ।

(५०) काव्यार्थभावेनेनायमपि सभ्यपदास्पदः ।

• यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सम्भ्रममध्य एव गण्यते ।

(५१) नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥ •

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ॥

(५२) यत्सादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्नकार्यः

• यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दनस्य शृङ्गज्ञानं तत्तल्लयसुखज्ञानं चैकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ॥

(५३) नो नित्यः पूर्वसंवेदनोऽज्झितः ॥

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ।

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसंभावो नापि भविष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् । कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावान् नो वर्त्तमानोऽपि ॥

• (५४) विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसां ॥

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटं ।

न निर्व्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ॥

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रमस्य । तथा ।

(५५) साक्षात्कारतया न च ॥

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ।

तत् कथय कोट्टगस्य तत्त्वं ॥ एवमयुतादृष्टपूर्व्वनिरूपणप्र-
कारस्येत्याह ।

(५६) तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं ॥

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य मङ्गाव इत्याह ।

(५७) प्रमाणं चर्व्वणैवान्न स्वाभिन्ने विदुषां मतं ।

चर्व्वणाऽऽस्वादकं । तच्च “स्वादः कायार्थसंभेदादात्मा-
नन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारं ॥ ननु यदि रमो न कार्य्यस्तत् कथं
महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्भ्रमनिष्पत्तिः”
इति सत्त्वं कृतमित्युच्यते ।

(५८) निष्पत्त्या चर्व्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते ॥

(५९) अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपेण ।

तस्य रमस्य । आदिशब्दादन्वयत्वादि ॥ ननु यदि

मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्ड-
त्वमित्याह ।

(६०) रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ॥०

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिद्ध्यति ।

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् । यदुक्तं ।
“यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि कादाचित्-
कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे
रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादितादात्म्याङ्गीकारे
चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिगम्य दिव्यवर्षसदृशं प्रमोदनिद्रा-
मुपेयाः” इति च । “अभिज्ञोऽपि स प्रमात्रा वासनापनीतरत्या-
दितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी-
कुर्वन्तामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः । तादात्म्यादे-
वास्याखण्डत्वं । रत्यादयो हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वे
ऽयेकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते ॥ तदुक्तं ।

“विभावा अनुभावाश्च सत्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथम खण्डशो याम्यखण्डतां” ॥

इति । “परमार्थतत्त्वखण्ड एताद्यं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्देदि-
तव्य इति च” ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-
पेक्षायां विभावमाह ।

• (६१) रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः ॥

ये हि लोके रामादिगतरतिदासादीनामुद्बोधकारणानि

सीतादयस्त एव काये नाये च निवेशिता, मेन्तो ' विभाव्यन्ते
आस्तादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्या क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा
एभिः " इति विभावा उच्यन्ते ॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विपयता गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कसादीन् साधनलेन मन्यते” ॥

इति । तद्भेदावाह ।

(६२) आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥

स्पष्टं । तत्र ।

(६३) आलम्बन नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभाव
स तत्स्वरूपवर्णने वृक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ।

(६४) त्यागी कृती कुलीन सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ॥

दत्तोऽनुरक्तलोकसेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।

दत्तः क्षिप्रकारी । शीलः सदृक्तः । एवमादिगुणसम्पन्नो नेता
नायको भवति ॥ तद्भेदानाह ।

(६५) धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरलुनितश्च ॥

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ।

स्पष्टं । अत्र धीरोदात्तः ।

(६६) अविकत्यन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।

अविकत्यनोऽनात्मयाचाकरः । महासत्त्वो धर्मशोकाद्यन-

भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्व्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः ॥ अथ धीरोद्भूतः ।

(६७) मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ॥

आत्मज्ञांधानिरतो धीरैर्धीरोद्भूतः कथितः ।

यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरललितः ।

(६८) निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ॥

कला नृत्यादिकाः । यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ॥ अथ
धीरप्रशान्तः ।

(६९) सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ।

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ॥ एषाञ्च शृङ्गाररूपत्वे
भेदानाह ।

(७०) एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन
षोडशप्रकारो नायकः ॥

(७१) एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥

द्वयोत्तिष्ठतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः ।
यथा ।

“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेऽथरसता वारोऽङ्गराजस्रग्धुर्

धूतैरङ्गिरिरय जिता कमलया देवो प्रसाथाद्य च ।

इत्यन्तःपुंसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा चित्राः श्रितं नाडिकाः” ॥

(७२) कृतागा अपि नि शङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जित । .

दृष्टोपोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायक ॥

यथा मम ।

“शोण वोच्य मुख विचुम्बितुमर्ह यात समीप तत.

पादेन प्रहृत तथा सपदि त धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमर्हमतया वाप्य त्यजन्त्या. सखे

धातयेतसि कौतुक वितमुते कोपोऽपि वामभ्रुव ” ॥

(७३) अनुकूल एकनिरत

एकस्यामेव नायिकायामासन्नोऽनुकूलनायक । यथा ।

१ “अस्माक मखि वामघी न रुचिरे यैवेयक नोऽज्ज्वलं

नो वक्रा गतिरुद्धतं न हमित नैवास्मि कश्चिन्नद ।

किन्त्यन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽन्यस्या प्रियो मान्यते

दृष्टि निक्षिपतीति विश्वमिथता मन्यामहे दु म्यित” ॥

(७४) शठोऽयमेकत्र बहुभावो य ।

दर्शितवचिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥

य पुनरेकस्यामेव नायिकायां बहुभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वचिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्या नायिकायां गूढ विप्रियमाच-
रति म शठनायक । यथा ।

“शठोऽन्यस्या काक्षीनलिरलितमाकर्ण्य मदमा

यदाद्यथ्यमेव प्रशिक्षिन्भुञ्जयन्तिरभव ।

तदेतन् काण्ड्ये घृतमधुमयसद्वचो-

विप्रेणाधूर्ण्यो किमपि न मयी मे गणयति ॥

(७५) एषाञ्च त्रैविधात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥

सर्वेषामुक्तेषोऽष्टभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह ।

(७६) दूरावर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्हत्त्यः ॥

तस्य नायकस्य वज्रव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्तरो-
क्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्हन्नामा सहायो भवति ।

यथा रामचन्द्रदीनां सुयोवादयः ॥ अथ शृङ्गारसहायाः ।

(७७) शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मासु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥

आदिशब्दान्मालाकाररञ्जकतामूलिकगान्धिकादयः ॥ तत्र विटः ।

(७८) सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वैशेष्यचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ वज्रमतो गोप्या ॥

चेटः प्रसिद्ध एव ।

(७९) कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मावपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

स्वकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिन्तनसहायमाह ।

(८०) मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्नावपादयः ।

यत्तत्र सहायकथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वस्योभयद्यापि सखा
तन्मार्थचिन्तने” इति केनचिद्वचनं कृतं तदपि राजोऽर्थचिन्त-
नापायसचणप्रकरणे न चितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे नाय-

कस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहाय ” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत
 एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्त “मन्त्रिणा ललित श्रेया मन्त्रिष्व्या-
 यत्तसिद्धय ” इति * तदपि खललक्षणकथनेनैव धीरललितस्य
 मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतायै । न चार्थचिन्तने तस्य
 मन्त्री सहाय किन्तु स्वयमेव निष्पादक । तस्यार्थचिन्तनाद्य-
 भावात् ॥ अथान्न पुरसहाया । तददवरोधे ।

(८१) वामनपण्डकिरातस्त्रेष्वाभीरा शकारकुञ्जाद्या ॥

मदमूर्खताभिमानी दम्कुलतैश्वर्यसयुक्त ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञ श्याल शकार इत्युक्त ॥

आद्यशब्दान्मूकादयः । तत्र यण्डवामनकिरातकुञ्जादयो यथा
 रत्नावल्याः ।

“नष्ट वर्षवरैर्भूनुत्थगणनाभावादपाय्य चपा-

मन्त कञ्चुकिकञ्चुकस्य विप्रति चासादय वामन ।

पर्यन्ताश्रमिभिर्निजस्य सदृश नाद्य किरातैः हत

कुञ्जा नीचतथैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किर्न ” ॥

शकारो मृच्छकटिकादियुः प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथा दर्शनं
 ज्ञातव्याः ॥ अथ दाण्डमहायाः ।

* मन्त्रिष्वेति । आद्यत्तसिद्धिरित्यन्वयः । ललितो धीरललितः ।
 श्रेया धीरोदात्तादयः । खललक्षणेति । निश्चिन्त इति धीरलक्षितलक्षणं
 विशिष्टेन तस्यार्थचिन्ताप्यभावः । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धि-
 कत्वं प्रतीयते इति भावः । इत्यादिविवरसदर्शनेन कक्षयस्यप्रथमैव
 वचनान्तशेषशङ्कस्य चतुर्थेनवचनान्तसिद्धये इति यदस्य च मुद्रितपूर्वं
 स्यामि अनाकरत्न हेयत्वं च प्रतीयते ।

(८२) दण्डेषु सुहृत्कुमारादविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्वयं ॥ अथ धर्मसहायाः ।

(८३) ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥

ब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा । तत्र ।

(८४) उत्तमाः पीठमर्द्वाद्याः

आद्यशब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः ।

(८५) मधौ विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥

आद्यशब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥ अथ प्रसङ्गाद् दूता-
नां विभागगर्भलक्षणमाह ।

(८६) निष्पृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशचारकः ।

कार्यप्रेष्यस्ति धा दूतो दूत्यद्यापि तथाविधाः ॥

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं । तत्र ।

(८७) उभयोर्भावमुन्नोय स्वयं वदति चोत्तरं ।

सुस्मृतं कुरुते कार्यं निष्पृष्टार्थस्तु संस्मृतः ॥

उभयोरिति चेन्न प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ॥

(८८) मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारो मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशचारः सन्देशचारकः ॥

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

(८९) शोभा विलासो माधुर्यङ्गाभोर्य धैर्यतेजसो ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥

तत्र ।

(८०) शूरता दक्षता सत्यं मत्तोत्साहोऽनुरागिता ।

नीचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ॥

तच्चानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्व्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नभागेतेष्वभवन् नास्य विमानना क्वचित्” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ विलासः ।

(८१) धीरा दृष्टिर्गतिश्चिन्ना विलासे सस्मितं वचः ।

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरिर्ची । .

कौमारकेऽपि गिरिवह्नुस्तान्दधानो

धीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः” ॥

(८२) सञ्ज्ञोभेद्व्यनुद्देशो माधुर्य्यं परिकीर्तितं ॥

ऊह्यमुदाहरणं ॥

(८३) भीशोकक्रोधदर्पाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।

यथा ।

“आहतस्याभिषेकाय विष्टष्टस्य वनाय च ।

न मया सचित्तस्तस्य खल्वोऽथाकारविभ्रमः” ॥

(८४) व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने मद्यत्यपि ॥

यथा ।

"श्रुताश्वरोगीतिरपि चण्डेऽस्मिन्

हरः प्रमह्वानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" ॥

(६५) अधितेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतं ॥

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितं ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥

एषामप्युदाहरणान्युद्धानि ॥

(६६) अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्विति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासुम्भवैर्युक्ता ॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्वागादिभिर्नय्यासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्ती अन्यस्ती साधारणस्तीति त्रिविधा ॥ तत्र स्वस्ती ।

(६७) विनयार्ज्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।

यथा ।

"लज्जापञ्जस्तपसाहृणादं परतन्त्रणिप्तिवासादं ।

अविणयदुग्मेहादं धन्वाणं घरे कलत्तादं" * ॥

(६८) सखि कथिता त्रिविधा मुग्धा मय्या प्रगल्भेति ।

तत्र ।

* लज्जापञ्चासप्तसाधनानि परमर्तनियमिपासानि ।

अविणयदुग्मेधासि धन्यानां गृहे कलत्तासि । स० । टी० ।

(८८) प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानां ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति अधनं वक्षोजयोर्मन्दतां

दूरं यात्युदरश्च रोमलतिका नेत्रार्ज्वं धावति ।

कन्दर्पं परिवोक्ष्य भूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणाद्

अज्ञानीव परस्परं विदधते निर्गुण्डनं सुभुवः” ॥

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये ।

“दत्ते साक्षसमन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरान्

नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते द्वीयश्रृङ्गां कामपि ।

किञ्चिद्भावगभीरवक्त्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते

सम्भूभङ्गमुदीचते प्रियकथामुष्णसयन्तौ सखीं” ॥

रतौ वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता

शय्यायां परिरुत्य तिष्ठति वलादालिङ्गिता देपते ।

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते

जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥

माने मृदुर्यथा ।

“भा पत्युः प्रथमापराधममये सख्योपदेशं विना

नो जानाति भविभ्रमाद्भवलना वक्रोक्तिमसूचनं ।

स्वप्नेरच्छकपोलमूलगन्तैः पर्यस्तनेत्रात्मना

शान्ता केवलमेव रोदिति मृठयोन्मानकैरश्रुभिः” ॥

समधिकलज्जावती यथा “दत्ते भालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ॥

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लम्बाया रतिवामताया वि-
क्षितिविशेषवत्तया पुनः कथनं ॥ अथ मध्या ।

(१००) मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईपत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

श्रित्यायितं मृदकपोतशतैर्यथास्याः” ॥

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैवोदाहरणे ॥ प्ररूढयौवना यथा मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्ययि पाणिद्वयं

वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नति गहतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्भाषी सुधास्पर्द्धिनी

स्मेरेन्दोवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षकटा” ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ प्रगल्भा ।

(१०१) स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भाविन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रम्भचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नोर्वीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
मख्यः शयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्नानमुरो नयने सुदीर्घं
वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मथोऽधिकं तनुरनूतगुरुर्भित्तमो
मन्दा गतिः किमपि चाहृतयौवनायाः” ॥

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“कचित्ताम्बूलाक्तः कचिदगरुपङ्काङ्कमलिनः
कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सासक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरसक्तपतितैः शीर्षकुसुमैः
स्त्रियाः सर्व्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितज्जगैर्
अलमवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असह्यदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैम्
त्रिभुवनजये सा पश्येयोः करोति महायतां” ॥

स्वल्पप्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यथैव” ॥

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् भङ्गुरयासक्तं सतिलकं भासं विलासिन् कुरु
प्रायेण चुटितं पयोधरतटे हारं पुमर्थोजय । .

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये संपूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनं ॥

मध्याग्रगल्भाभेदान्तरास्थाह ।

(१०२) ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।

ते मध्याग्रगल्भे । तत्र ।

(१०३) प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्तया मध्याधीरा दक्षेद्रुषा ॥
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ।

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
मदध्रिवसतिमागाः कामिनां मण्डनयोरू
ग्रजति हि सफलत्वं वसुभालोकनेन” ॥

मध्यैव धीराधीरा यथा ।

“यास्ते नाथ विमुञ्च मानिनि रूपं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽज्ज्ञासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्यायतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्ति दयिता नास्तीत्यतो रुद्यते” ॥

इयमेवाधीरा यथा ।

“साद्धै मनोरथगतैस्त्व धूर्तं कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या ।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशम्
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥

(१०४) प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वक्षिः ।

तत्र प्रिये । यथा ।

“एकचासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतश्च
ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽऽक्षेपोऽपि संविघ्नितः ।
आल्लापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः” ॥

(१०५) धीराधीरा तु सोऽक्षुण्णभाषितैः खेदयेदमुं ॥

अमुं नायकं । यथा मम ।

“अगलङ्कृतोऽपि सुन्दर हरसि मनो मे धतः प्रसभं ।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरक्षतैस्तस्याः” ॥

(१०६) तर्ज्येताडयेदन्या

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य मुखं” इत्यत्रैव । अत्र
सर्वत्र हृषेत्यनुवर्तते ।

(१०७) प्रत्येकं ता अपि दिधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥

ता अनन्तरोक्ताः पद्मेदा नायिकाः ॥ यथा ।

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईयदकृतकम्भरः सपुनकः प्रेम्णोलसन्नानमाम्
अन्तर्दोषलसत्कपोलफलकां धूर्त्ताऽपरां दुम्वति” ॥

(१०८) मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्तयोदश ॥

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

तत्र ।

(१०९) यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा ॥

यथा ।

“स्वामी निश्चसितेऽप्यसूचति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

अश्रूरिद्वितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर प्रबन्धरसिक व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥

अत्र हि मम परिणेताऽन्वाच्छादनादिदादृतया स्वाम्येव न
तु वक्ष्यते । तन्तु वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिकतया मम वक्ष्यते
ऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते ॥

(११०) कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वं । यथा मालतीमाध-
वादौ मालत्यादिः ॥

(१११) धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वदति ॥

काममङ्गीकृतमपि परिच्छीणधनं नरं ।

मात्रा निष्क्रामयेद्देपा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥

तस्कराः पण्ड्रका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेत्

अभिदूति काचिदिति संदिदिशे” ॥

“उत्थिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला •

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डाललिमिरावगुण्डनपटचेपं विधत्ते विधुः” ॥

(११६) संलीना स्वेपु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्डनसंवेता कुलजाऽभिसरेद्यदि ॥

विचित्रोज्ज्वलवेशा तु वलनूपुरनिस्वना ।

प्रमोदसोरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि ॥

मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेय्याऽभिसरेद्यदि ॥

तत्राद्ये “उत्थिप्तमित्यादि” * । अन्ययोरुक्तमुदाहरणं ॥

प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ॥

(११७) क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालये दूतीगृहं वनं ।

मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

एवं कृताभिसाराणां पुंस्यलीनां विनोदने ।

* तत्र दद्यात् प्रेय्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाहं दग्धमसद्यद् दग्धयन्तीह चेटी
घेटी क्रीडाविहृतविरतं दैतुघोनं हसन्ती ।

कान्तकान्तस्खलितपदविन्यासमाभासमाना

दनामये वसति मुटिसं नर्तितोद्येनितम्” ॥

आदित्यपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वादयः सतः ।

स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तक्नेषु कचिदाश्रयः ॥

चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥

यथा मम तातपादानां ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः

कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया ।

पाणिभ्यामवबुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं मार्पितः” ॥

(११८) प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिं ।

विप्रलम्भा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥

यथा ।

“वन्तिष्ठ दूतिं यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥

(११९) नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥

यथा ।

“ताञ्जानीयाः परिमितकयाञ्जोवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकां ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वपि गच्छन्नुवाचां

जातां मनो शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां” ॥

(१२०) कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि ।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥

यथा राघवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केचूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेर्
असं गुर्वी घोषाभरणस्रतिकेयं किमनेया ।
नवामेकासेकावलिमयि मयि त्वं विरचयेर्
न पथ्यं नेपथ्यं वज्रतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥

(१२१) आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥

यथा ।

“किं हृद्भुः प्रियया कयाचिदयवा सख्या ममोद्वेजितः
किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वल्लभमुजं
दोधे निश्चमितं चिरं च हृदितं चित्ताद्यं पुष्पस्रजः” ॥

(१२२) इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।
चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥

इह च “परस्त्रियौ कन्यकोढे मङ्गेतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पयादिद्रूपकादिना सदाभिमरन्त्यावभिमारिके कुतोऽपि मङ्गे-
तितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रसन्ने इति अवस्यैवानयोरस्वाधी-
नप्रिययोरवस्थान्तरायोगादिति कथितम्” ॥

(१२३) कचिदन्योन्यसाद्वर्त्यमासां सत्त्येषु दृश्यन्ते ।

यथा ।

“नखनुवयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पाति च यामकौरवस्तां ।

विट विटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥

तव कितव किमाहितैर्दृष्ट्या नः चितिरुहपक्षवपुष्यकर्षपूरैः ।

ननु, जनविदितैर्भवद्वालीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्षयुग्मं ॥

इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

अवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्युद्धेण चक्षुषा च" ॥

इयं हि वक्रोक्ता परवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च धी-
रमथ्यताऽधीरमथ्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एवमन्य-
षाप्युह्यं ।

(१२४) इतरा अप्यसङ्ख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ।

ता नाधिकाः ॥ अथावामलङ्काराः ।

(१२५) यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः ॥

अलङ्कारास्तत्र भावदावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ॥

श्रौदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विक्किर्त्तिर्बिम्बोक्तः किलकिञ्चित् ।

मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विहृतं तपनं भोगधं विक्षेपश्च कुतूहलं ।

• चसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसङ्ख्याकाः ॥

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुनर्भावयन्त्यपि ।

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सभावन्ति

किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विक्रान्तिविशेषं पुष्पन्ति ।
तत्र भावः ।

(१२६) निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥

जन्मतः प्रसृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
भावः । यथा ॥

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते” ॥

अथ हावः ॥

(१२७) भुनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेकाप्रकाशकः ।

भाव एवात्यसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥

यथा ॥

“विदृष्यती शैलमुताऽपि भावमङ्गैः कर्चिदालकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्यै मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” ॥

अथ हेला ।

(१२८) हेलात्यन्तं समालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ।

स एव भाव एव । यथा ॥

“तद्व.से झन्ति पञ्चता वज्रं सव्यङ्गविभामा सञ्चला ।

संसदश्च मुद्गभावा होद चिरं जद् महीणम्” * ॥

अथ शोभा ॥

* तद्व.से इति । तथा तस्या भटिति पञ्चता वज्राः सव्याङ्गवि-
भामा सञ्चला । संशयितमुद्गभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ।
इति सं० टी० ॥

(१२८) रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणं ॥

शोभा प्रोक्ता

तत्र यौवनशोभा यथा ।

“असम्भूतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमख्यं बाह्यात्परं साधु वयः प्रपेदे” ॥

एवमन्यथापि ॥ अथ कान्तिः ।

(१२९) सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ।

मन्मथोग्नेषणातिविशीर्षशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगङ्गाने इत्यादि” ॥ अथ दीप्तिः ।

(१३०) कान्तिरेवातिविशीर्षा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥

यथा मम चन्द्रकलाङ्गनामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनं ॥

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदे हामः ।

धरणिनलस्यभरणं युवजममनसो वशीकरणं” ॥

अथ माधुर्यं ।

(१३१) सव्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।

यथा ।

“धरसिजमनुविद्धं शैवसेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष लक्षोन्मत्तनोति ।

इयमधिकमनोक्षा यम्यलेभापि तस्यै

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतोनां” ॥

अथ प्रगल्भा ।

(१३३) निःसाध्वसत्वं प्रागल्भं

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैस्तुम्बितास्तुम्बनैरपि ।

दद्याच्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” ॥

अथौदार्यं ।

(१३४) औदार्यं विनयः सदा ॥

“न ब्रूते पुरुषां गिरं वितनुते न स्यूयं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्ववणतः सा मे स्फुटेऽप्यागमि ।

कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताप्या वहिः

सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्ययुणी लोचने” ।

अथ धैर्यं ।

(१३५) मुक्तात्मश्लाघना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ।

यथा ।

“ज्वलतु शगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः स्याद्यस्तातो जनन्यमस्तान्वया

कुलमनसिर्न न त्वेवायं जना न च जीवितं” ॥

अथ स्त्रीला ।

(१३६) अङ्गैर्वैशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ॥

प्रीतिप्रयोजितैर्लोलां प्रियस्थानुवृत्तिं विदुः ।

यथा ।

“मृणालव्यालवनया वेषोवन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥

अथ विलासः ।

(१३७) यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणां ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ।

यथा ।

“अचान्तरे किमपि वाम्बिभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताद्याः ।
तद्भूरिसात्विकविकारमपास्तधैर्यम्
आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

(१३८) श्लोकाऽध्याकल्परचना विच्छिन्तिः कान्तिपोषकत् ॥

यथा ।

“स्रच्छात्रः स्रपनविधौ तमङ्गमोष्ठम्
तामूलद्युतिविशदो विलासिनोनां ।
वाससु प्रतनुविविक्तमस्तितीयान्
आकल्पो यदि कुसुमेपुष्पा न शून्यः” ॥

अथ विव्वाकः ।

(१३९) विव्वाकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टे ऽप्यनादरः ।

यथा ।

“यासां नित्यपि बहुलानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।

अयन्ताभिमेतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्तेलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रेक्षीदन्तु ते” ॥

अथ किलकिञ्चित्तं ।

(१४०) स्मितशुष्करुदितक्षसितत्रासक्रोधश्रमादीनां ॥
साङ्ख्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्वर्षात् ।

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥

अथ मोहायितं ।

(१४१) तद्भावभाविते चित्ते वक्त्रभस्य कथादिषु ॥
मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकं ।

यथा ।

“सुभग त्वत्कथारमो कर्णकण्डूतिसालसा ।
सुज्जम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना” ॥

अथ कुट्टमितं ।

(१४२) केशस्तनाधरादीनां शचे हर्षेऽपि संस्मृतात् ॥
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननं ।

यथा ।

“पद्मवोपमितिभाम्यमपद्यं दष्टवत्यधरविभ्रमभीष्टे ।
पर्यङ्कुजि मरुजेव तरुण्यास्तारलोसवनयेन करेण” ॥

अथ विभ्रमः ।

(१४३) त्वरया चर्परागादेर्दयितागमनादिषु ॥

अस्थान भूषणादीनां विन्यासे विभ्रमो मतः ।

“श्रुत्वाऽऽयान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभ्रमया ।

भालेऽञ्जनं दृष्ट्वा र्क्षाचा कपोले तिलकः स्ततः” ॥

अथ ललितं ।

(१४४) सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासे ललितं भवेत् ॥

यथा ।

“गुह्यतरकलनूपुराणुमादं सललितनर्तितं वामपादपद्मा ।

दूतरदनतिलोलमादधाना पदमय मन्मथमन्यरं जगाम” ॥

अथ मदः ।

(१४५) मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ।

यथा ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहसललिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीर्ना

वैरी न चेद्भवति वेषधुरन्तरायः” ॥

अथ विकृतं ।

(१४६) वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतं ।

यथा ।

“दूरागतेन कुमलं पृष्ट्वा नोवाच सा मया किञ्चित् ।

पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सख्यै ॥

अथ तपनं ।

(१४७) तपनं प्रियविच्छेदे स्रवावेशोत्थचेष्टितं ॥

यथा मम ।

“आमानुसृजति भूतले विलुठति तन्मार्गमालोके
दीर्घरोदिति विचिपत्यत इतः क्षामां भुजावस्तरौ ।
किञ्च प्राणसमा न काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तमपि” ॥

अथ मौग्ध्यं ।

(१४८) अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वक्त्रभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः ॥

यथा ।

“के द्रुमास्ते क वा यामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

नाथ मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलं” ॥

अथ विक्षेपः ।

(१४९) भूपाणामर्हरचना वृथा विष्वगवेक्षणं ।

रहस्याख्यानमीपच्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥

यथा ।

“धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलं ।

किञ्चिददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥

अथ कुट्टरलं ।

(१५०) रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुट्टरलं ।

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भ्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥

अथ हसितं ।

(१५१) हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गो जहास यदियं पुनः ।
नूनं प्रसूनवाणोऽस्यां स्माराज्यमधितिष्ठति” ॥

अथ चकितं ।

(१५२) कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ।

यथा ।

“चक्षन्ती चलन्नफरीविघटितोरु-
र्वाभीरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
सुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-
र्लीलाभिः किमु सति कारणे तरुणः” ॥

अथ केलिः ।

(१५३) विहारे सच्च कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥

यथा ।

“व्यपोद्धितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किञ्च पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि ।

(१५४) दृष्टा दर्शयति त्रोडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वाऽतिक्रान्तं पश्यति प्रियं ॥
 वज्रधा पृच्छ्यमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां शयत् सावधाना च तत्कथां ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥

अथ सकलानामपि नायिकागामनुरागेद्भितानि ।

(१५५) चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य वज्र मन्यते ।
 विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घिता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटं ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु वज्र मानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् द्यूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शयत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियं ॥
 यत्किञ्चिदपि संवीच्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोत्रमंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं वानमाश्लिष्य चुम्बति ।

भाले तथा वयस्याया आरभेत्तिलकक्रियां ॥
 अङ्गुष्ठायणे लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चाऽपि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुञ्जरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बद्ध तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं ।
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य समुखी नाधिगच्छति ।
 भाषते खनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्तियाः ।
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानचपाणि तु ॥
 अन्यस्तियाः प्रगल्भायास्तथा सुर्व्वारयेऽपितः ॥

दिप्लान्ने यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमलोकयतीव हन्त दृष्ट्वापि ।

सरसनस्रुतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलं ॥

तथा ।

(१५६) सेख्यप्रस्थापनैः स्त्रिधैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतीसंप्रेषणैर्नार्थ्या भावाभिव्यक्तिरियते ॥

दूतय ।

(१५७) दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

वाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥

कारु रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदि-

शब्दान्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ॥ तत्र सखी यथा ।

“श्वामानुस्रुतीत्यादि” । स्वयं दूती यथा मम ।

“पन्थिअ पिअमिअो विअ लखीअसि जासि ता किमन्नत्ते ।

ए मणं विवारअो दधअत्थि घरे घनरसं पिअन्ताणं”* ॥

एताद्य नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ॥

दूतीगुणानाह ।

(१५८) कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता सृतिः ।

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथैचित्यादुत्तमाधममंध्यमाः ।

एता दूत्यः ॥ अथ प्रतिनायकः ।

(१५९) धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥

यथा रामस्य रावणः ॥ अघोद्दीपनविभावाः ।

(१६०) उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।

ते य ।

(१६१) आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालाद्यस्तथा ॥

* पन्थिअ इति । पन्थि पिपासित इव लक्षणमे यामि तत् किमन्यत्र, म मनागपि वारण इत्यादि शब्दे घनरसं पिबताः इति सं टी० ।

चेष्टादीत्यादिशब्दाद्रूपभूषणदयः । कालादीत्यादिशब्दाच्चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझङ्कारादयः ॥ तत्र चन्द्रे यथा समम् ।

“करमुदयमहोदरस्तनाये गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेचणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः” ॥

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

अयानुभावाः ।

(१६२) उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्वर्हिर्भाव प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाव्ययोः ॥

यः खलु लोके सोतादिबद्धादिभिः स्वैः स्वैरात्मनोद्दीपनकारणैरामादेरुक्तबुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स काव्यनाव्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।

(१६३) उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

(१६४) विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

मत्तं नाम स्वात्मविद्यामप्रकाशकारी कथनाऽऽन्तरो धर्माः ।

(१६५) सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥

गोमनीवर्हन्त्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

(१६६) स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्त्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

तत्र ।

(१६७) स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयदर्पामयादिभिः ।
वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिघर्माश्रमादिभिः ॥
दर्पाङ्गतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
मदसंमदपीडाद्यैर्वैवर्त्यं गद्गदं विदुः ॥
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
विषादमदरोपाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रचर्पजं ।
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
पृदश्चट्रोमासं यजति जडतामङ्गमखिलं ।
कपोलौ घर्माद्रौ भुवमुपरताशेषविषयं
मनः माध्वांनन्दं स्पृशति झटिति बद्ध परमं” ॥

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

(१६८) विगेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्यायिन्युन्मग्ननिर्गन्तास्तयस्त्रिंशश्च तद्भिदाः ॥

प्रिरतया वर्णमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावं-

तिरोभावाभ्यामाभिमुखेन चरणाद्भिवारिणः कथ्यन्ते ॥
के ते इत्याह ।

(१६६) निर्व्वेदावेगदैर्न्यग्रममदजडता औग्र्यमौहौ विवोधः
स्वप्नापस्मारगर्व्वामरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमनिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा
वर्षाक्षयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥

तत्र निर्व्वेदः ।

(१७०) तत्त्वज्ञाना * पदोर्ध्वादे † निर्व्वेदः स्वावमानना ।
दैर्न्यचिन्ताग्रुनिश्वासवैवर्ण्याच्छ्रुसितादि"कृत् ॥

तत्र तत्त्वज्ञानान्निर्व्वेदो यथा ।

“मृत्कुम्भबालुकारभ्रुपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खेऽयं हन्ता चूर्णकृतो मघा” ॥

(१७१) आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पोडिताङ्गता ।
उत्पातजे स्तम्भताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥
राजविद्रवजादेस्तु गस्तनागादियोजनं ।
गजादेःस्तम्भकम्पादिः पांश्याद्याकुलतानिलात् ॥
इष्टाद्वर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथं ।

* तत्त्वज्ञानमिह देहविषयादावनुपादेयत्वज्ञानमेव न तु जीवा-
त्मपरमात्मनोरभेदज्ञानं तस्मिन् सति मोक्ष एव न तु स्वाव-
माननं । टी० ।

† पादिपदात् पुराणश्रवणादीनां यद्वः । टी० ।

* आदिपदात् सस्य कुक्ष्यर्माद्भावनादीनां यद्वयं । टी० ।

तत्र शत्रुजो यथा ।

“अर्थमर्थमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः ।

सत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदयतारकां” ॥

एवमन्यदूष्टं । अथ दैन्यं ।

(१७२) दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिक्तात् ॥

यथा ।

“दृष्टोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्यूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्क्षजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो ।
यत्रासञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्टा गर्भभरालसा निजवधूं यश्चूयिर्गं रोदिति” ॥

अथ यमः ।

(१७३) खेदो रत्यध्वगत्यादेः व्यासनिद्रादिक्लेशः ।

यथा ।

“मद्यः पुरीपरिमरे च गिरीपगृहो
गता जवाग्रिचतुराणि पदानि मोता ।
गन्तव्यमस्ति किञ्चिदित्यमहाद्रुवाणा
शमाश्रुणः कृतवतो प्रथमावतारं” ॥

अथ मदः ।

(१७४) सम्प्रोषानन्दसम्प्रेदो मद्दो मद्योपयोगजः ॥

अमुना चोत्तमः शोते मद्यो यस्य गायनि ।

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं यत्किं रोदिति ॥

यथा ।

“प्रातिभ” त्रिरसकेण † गताना वक्रवाक्यरचनागमणीय ।

गूढसूचितरहस्यसहस्रं सुभुवा प्रवृत्ते परिहाम ” ॥

अथ जडता ।

(१७५) अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादित्यानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमित्तनयननिरीक्षणद्वण्णभावादयस्तत्र ॥

यथा मम कुवलययाश्चरिते प्राकृतकाये ।

“एवरिच त जुञ्जुञ्जस अश्वान्वणिहिदसजलमन्थरदिष्टि ।

आलक्ष्म्योपिच विच खनमेत्त तत्यत्यिच मुहसङ्ग” ‡ ॥

अथोद्यता ।

(१७६) शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुद्यता ।

तच्च खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥

यथा ।

“प्रणयिसखीमलीलपरिहासरमाधिगतै

र्भलितशिरीषपुष्पहममैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपत

यतस्तु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुज ” ॥

अथ मोहः ।

* प्रातिभ प्रागल्भ्य इति । टी० ।

† त्रिरसकेण भवेनेति । टी० ।

‡ एवरिच इति । केवलं तद् सुवयुगलमन्योन्नतिहिततज्जलमन्थरदिष्टि । आलक्ष्म्योपिच इत्येवमात्रं तच्च स्थितं मूढमङ्गलमिति च । टी० । एवरिचशब्दः केवलार्थापदेशी ।

(१७७) मोहो विचित्तता भोतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।
घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥

यथा ।

“तोयाभिपङ्कप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं क्षतोपकारेव रतिर्यभूव” ॥

अथ विबोधः ।

(१७८) निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधयेतनागमः ।
जृम्भाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककृत् ॥

यथा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि श्रित्वा पूर्वमेव प्रवुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियारणा-
मश्रित्यलभुजचका येपभेदं तरुण्यः” ॥

अथ स्वप्नः ।

(१७९) स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥

यथा ।

“मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयासेपहेतो-
र्मन्धायास्तो कथमपि मया स्वप्नमन्दर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न समु वङ्गशो न मय्योदेवतानां
मुक्तामृतामहकिमनयेम्यमुनेषाः पतन्ति” ॥

अथापमार्गः ।

(१८०) मनःक्षेपस्त्वपसारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः ॥

यथा ।

“आसिद्धभूमिं रसितारमुच्चैर्ललङ्घुजाकारसहत्तरङ्गं ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपसारिणमाश्रयके” ॥

अथ गर्वः ।

(१८१) गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासकुलतादिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिहृत् ॥

यथा ।

“धृतायुधो यावदह तावदन्यै किमायुधैः ।

यदा न सिद्धमस्तेषां मम तत् केन साध्यतां” * ॥

अथ मरणं ।

(१८२) शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिहृत् ।

यथा ।

“राममन्त्रायशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्बुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा” ॥

अथालस्यं ।

(१८३) आलस्यं अमगर्भाद्यैर्जायं जृम्भासितादिहृत् ॥

यथा ।

* यत्र सिद्धं ममास्तेषां वद तत् केन साध्यते इत्युत्तरार्द्धस्य
यावन्तरः ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखी ।

जृम्भते मुञ्जरासीना वाला गर्भभरालसा” ॥

अथामर्षः ।

(१८४) निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्ज्जनादिदृक् ॥

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतं” ॥

अथ निद्रा ।

(१८५) चेतःसम्मीलनं निद्रा श्मश्रुसममदादिजं ।

जृम्भाक्षिमौलिनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणं ॥

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरं ।

निद्रार्द्धमौलिताची सा लिखितेवास्ति मे यदि” ॥

अथावहित्या ।

(१८६) भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरो ॥

यथा ।

“एवं वादिनि देवैषां पार्थ पितुरधोमुखी ।

स्तीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वतो” ॥

अथौत्सुक्यम् ।

(१८७) इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिश्चसितादिद्वयम् ॥

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैवक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्ति तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधमिवेतभीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥

अथ यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तद्रसन-
धर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं
मन्तव्यं ॥ अथोन्मादः ।

(१८८) चित्तसन्मोह उन्मादः कामगोकभयादिभिः ।
अस्थानंदासरुदितगीतप्रलपनादिद्वयम् ॥

यथा मम ।

“भ्रातर्दिरेफ भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीचिता कि” ।
शङ्कारमनुभूय सानन्दं ।
ब्रूये किमोमिति सखे कथयाश्व तमे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीय ॥

अथ शङ्का ।

(१८९) परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणं ।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्थालोकास्यगोपकम् ॥

यथा गुरु ।

“प्राणेशेन प्रक्षितनखरेष्वेङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातद्वा रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।
धत्ते छात्तामसहृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितक्षत्तुषी विक्षिपन्ती” ॥

अथ सतिः ।

(१८०) सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूसमुन्नमनादिहृत् ।
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥

यथा मनः ।

“मयि सकपटं किञ्चित् कापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिम्बमृशिततारकं ।
क्षितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सख्यञ्जमवाञ्छितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तंदानन” ॥

अथ मतिः ।

(१८१) नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ॥
• स्मेरता धृतिसन्तोषौ वज्रमानश्च तद्गवाः ॥

यथा ।

“असंशयं चक्षुपरिग्रह्यमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देह्यदेयु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥

अथ व्याधिः ।

(१८२) व्याधिर्ज्वरादिर्व्याताद्यैर्भूमीच्छात्कम्पनादिहृत् ।

तत्र दाहमयले भूमीच्छादयः । शैत्यमयले उत्कम्पनादयः ॥

स्यष्टमुदाहरण । अथ त्रयः ।

(१८३) निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयतां” ॥
अथ व्रीडा ।

(१८४) धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ।

यथा । “मयि सकपटमित्यादि” । अथ हर्षः ।

(१८५) हर्षस्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽयुगङ्गदादिकरः ॥

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य सिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गन्तं ।
मुदा ग्ररीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छिता यथा” ॥
अथास्रया ।

(१८६) अह्यान्यगुणद्वेर्नामौहत्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्घोषभृषिभेदावज्ञाक्रोधेज्जितादिकृत् ॥

यथा ।

“अयं तत्र पाण्डुतनयेन मदसि विहितं मधुदिपः ।
मानममहत न चेदिपतिः परदृष्टिमत्सरि मनो हि मानिनां” ॥
अथ विषादः ।

(१८७) उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसङ्क्षयः ।

निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिहृत् ॥

यथा मम ।

“एषा कुडिलघणेन चित्तरकडापेण तुह निबद्धा वेणी ।

महसहि दावर दंशद आश्रमजट्टिव्व कालउरद्व्व हिअश्रं” *॥

अथ धृतिः ।

(१८८) ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णपृच्छता धृतिः ।

सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिहृत् ॥

यथा मम ।

“कृत्वा दीननिपीडनां निजजने वड्ढा वचोविषहं

नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं

जीवाराञ्जलिनापि केवलमष्टौ मेयं कृतार्था तनुः” ॥

अथ चपलता ।

(१८९) मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपास्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्द्देषघासु मृक्क

भोर्लं विनोदय मनः सुमनोसतासु ।

* एवेति । एषा कुटिलघणेन चित्तरकडापेण तव निबद्धा वेणी ।

मम शशि दावरयति दशक्याययययिद्वि कालोरगीव हृदयं ।

इति सं । टी० ॥

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
यथै कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” ॥

अथ ग्लानिः ।

(२००) रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकार्ग्यानुत्साहतादिहान् ॥

यथा ।

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धमादिप्रलूनं
हृदयक्षुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
भ्रमयति परिपाण्डु चाममस्त्राः शरीरं
भरदिज इव धर्मः केतकीयचगर्भै” ॥

अथ चिन्ता ।

(२०१) ध्यानं चिन्ता क्षितानाप्तेः शून्यताश्वासतापहान् ।

यथा मम ।

“कमलेण विशमिष्टेण संयोज्यन्ती विरोहिणं शशिमिर्म ।
करत्रलपक्षयमुही किं चिन्तसि सुमुखि अन्तरादिभ्रदिअभा” ॥
अथ वितर्कः ।

(२०२) तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोऽङ्गुलिनिर्त्तकः ॥

यथा । “किं रुद्धः प्रिययेत्यादि” ॥ “एते च चयस्त्रिंशद्भिरभि-
चारिभेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह ।

* कमलेयेति । कमलेन विश्रितेन संयोजयन्ती विरोहिणं शशिमिर्म । करतचयस्यैकमुही किं चिन्तयसि सुमुखि अन्तरादिभ्रदिअभा इति संटी- ॥

(२०३) रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।

तथा हि शृङ्गारेऽनुक्लिष्टमानतयावस्थानाद् रतिरेव स्या-
द्यिष्टवद्वाच्या । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव व्यभिचारि-
लक्षणयोगात् । तदुक्तं “रसावस्थः परं भावः स्याद्विज्ञातां प्रति-
पद्यते” । तत्कस्य स्याद्यिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह ।

(२०४) शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयंभावितबुद्धिभिः ॥

अथ स्थायी भावः ।

(२०५) अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्तादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥

यदुक्तं ।

“सकृत्प्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तेरसौ पुष्यते परमिति” ॥

तन्नेदागात् ।

(२०६) रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥

तच्च ।

(२०७) रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितं ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

इष्टनाशादिभिद्येतेवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैर्घ्रायस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
 रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्यदं भयं ॥
 दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
 विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥
 विस्फारयेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
 शमो निरीक्षावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं ॥

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हामः । रामायणे
 शोकः । महाभारते शमः । एवमग्रेऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा
 उत्पद्यमाने सौख्यैर्विदुर्है रविदुर्है ॥ भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि-
 पुष्टा एव स्वहृदयानुभवविद्धाः । किञ्च ।

(२०८) नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥

यदुक्तं ।

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भायस्तद्भावभावनं” ॥

अथ रमस्य भेदागाहः ।

(२०९) शृङ्गारदास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सोद्भूत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥

तत्र शृङ्गारः ।

(२१०) शृङ्गं चि मन्मयोक्तेदस्तदागमनचेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां यर्जयित्वात्र वेग्याञ्चाननुरागिणीं ।

आलम्बनं नायिकाः स्मृर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतं ।

धूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्त्वौघ्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिणः ।

स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥

यथा । “शून्यं वामगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पति-
रुक्तस्वरूपा च यासा आलम्बनविभावौ । शून्यं वामगृहमुद्दी-
पनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहामौ व्यभिचारिणौ ।
एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्धे-
दामाह ।

(२११) विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः ।

तत्र ।

(२१२) यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

(२१३) स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥

तत्र ।

(२१४) श्रवणादर्शनाद्यापि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥

श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखान् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं ॥

अभिज्ञापयन्ता स्मृतिगुणकथनोद्दिगसंप्रलापाद्य ।

उन्मादेऽय व्याधिर्जडतामृतिरिति दशाश्च कामदशाः ॥

अभिज्ञाप मृदा चिन्ता प्राप्युपायादिचिन्तनं ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाङ्गं ।

व्याधिसु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥

जडता क्षीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टं । क्रमेणोदाहरणानि ।

“प्रेमाद्र्द्राः प्रणयसूत्रः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तासामुग्धदृष्टो निवर्गमधुरास्वेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापारोधीक्षणा-

दाशसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दमान्द्रो लयः” ॥

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्रकूटरागस्य माधवस्याभिलाषः ॥

“कथमोक्षे कुरङ्गाक्षी साक्षात्क्षी मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां गेति निशोचिनो ॥

अत्र कस्याश्चिन्नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्रकूटरागस्य नाय-

कस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटमिति” आदौ नायकस्य

स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनं । “आसाम्

मुञ्चतीत्यादौ” उद्देशः ।

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सद्यसा व्ययुह्यत ।

क नीलकण्ठ प्रजसोत्पललक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितवाञ्छवन्धना” ।

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफेत्यादौ” उन्मादः ।

“पाण्डुत्वानं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि हृदन्तः” ।

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीश्लसश्लीण निहिश्रं सर्वं सुनिश्चलं अङ्गं ।
दोहो णीसासहरो एमोसाहेद जीव इति परं” ॥

अत्र जडता । इदं मम ॥

(२१५) रसविच्छेदे हेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।
जातप्रायन्तु तदार्थं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥
वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ।

तच्चाद्यं यथा ।

“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ष्य सम्प्रति रतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहले-
मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।
माधनः कलयन्तु चूतशिखरे केलोपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमग्नसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमो” ॥

ममैतौ । द्वितीयं यथा ।

कादम्बर्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्तो । एष च प्रकारः
कहणविप्रसन्नविषय इति वक्ष्यामः ॥ केचित्तु । “नयनप्रोतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽयं महत्त्वः । निद्राच्छेदफनुताविषय-

• भिसिनीति । भिसिनीदमश्रयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलं अङ्गं ।
दोहो निद्रासमर एव साधयति जीवयति पराङ्गति मं० ॥ १८० ॥

निवृत्तिस्वपानाशः । उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येताः स्मरदशा-
दशैव स्युः” इत्याहुः ॥ तत्र च ।

(२१६) आदौ वाच्यस्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥

इङ्गितान्युक्तानि यथा रक्षावह्यां सागरिकावत्तराजयोः ।
आदौ पुरुषानुगमे सम्भवत्यथेवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

(२१७) नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतं ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ।

कुसुमरागं तं प्राङ्ग्यदपैति च शोभते ॥

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ।

अथ मानः ।

(२१८) मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमद्यत्पि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो वर्जनीयः ।
उदाहरणं । तत्र नायकस्य यथा ।

“अन्नीचपसुनच विणिमीन्निहृद देसु गुह्य मज्जा चोचामं ।
गण्डपरिउम्भणपुण्ड्रपङ्क म उणो चिदादसं” * ॥

* अन्नी इति । अन्नीचपसुनच विणिमीन्निहृद देसु सुमम मज्जा-
मवकाशं । गुह्यपि सुम्भणपुण्ड्रितान्न न पुनश्चिदादिसमीति
सं । टी० ।

नायिकाया यथा कुमारसमावे सन्ध्यावर्षनावसरे । उभयोर्यथा ।

“पणश्चकुविश्राणं दोषं वि श्रुतिश्चपशुत्ताणं माणदशाणं ।

णिचलनिरुद्धणीमासदिन्नकवाणं को मद्ः” * ॥

अनुनयपर्यन्तासहने तस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु समो गस-
च्चारो रीत्याख्यभावत्वं । यथा ।

“भूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं मोत्कण्डमुदीचते

रुद्धायामपि वांघ्रिं सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाश्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥

यथा वा ।

“एकस्मिन् ग्रयने पराश्रुतया वीतोत्तरं ताम्यतो-

रन्योन्यस्य हृदिम्यितेऽप्यनुनये संरचते गौरवं ।

दन्त्योः शनकैरपाङ्गवलनान्निश्रोभवच्चक्षुषो-

र्भयो मानकलिः सहामरभसव्यासक्तकण्डयहः” ॥

(२१६) यत्पुरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ॥

ईर्ष्या मानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्सप्रायितभोगाङ्गोत्रसुखननसंभवा ॥

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सङ्गो दूषोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिम्बेना

तदहितपुत्रेतरभीष्टममृणोदयमपि रोधरजाभिरापुपूरे” ॥

* यथ्यकुविश्राणमिति । यथ्यकुपितयोर्द्वयोरप्यसुप्तयोर्मननिब-
दयोऽनिषत्तनिश्चासदत्तवर्षदेः को मद् इति । सं० टी० ।

समो गच्छिक्रेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयसंश्लेकेन

म्यगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टं ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गंसी विसर्पन्

शवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुं” ॥

एवमन्यत्र ।

(२१०) साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरं ।

तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् पडुपायानिति क्रमात् ॥

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ।

दानं व्याजेन भूपादेः पादयोः पतनं नतिः ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणं ।

रभसत्रासर्चपादेः कोपभ्रंशो रसान्तरं ॥

यथा । “नो चादुश्रवणे इत्यादि” ॥ अत्र हि सामादयः पथ

सूचिताः । रसान्तरमूष्णं ॥ अथ प्रवासः ।

(२११) प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥

निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ।

किञ्च ।

(२१२) अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता ह्यगतारुचिः ॥

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ।

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ॥

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहन्वरः ।

असुचिर्वसुवैराग्यं सर्व्वचारागिता धृतिः ॥

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ।

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा ॥

शेषं स्पष्टं । एकदेशतो यथा मम तातपादानां ।

“चिन्ताभिः स्तिमित मनः करतले लीना कपोलस्यली

प्रत्यूषक्षणे देशपाण्डुवदनं श्यामैकखिन्नोऽधरः ।

अस्म. शीकरपद्मिनीकिशलयैर्नैपैति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुलभोऽस्ति सहते दीनां दशमोदृशी” ॥

(१२३) भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः ।

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्व्वकत्वात् त्रैविध्यं । तत्र भावो यथा मम ।

“यामः सुन्दरि याहि पान्य दयिते शोकं दृष्ट्वा मा कृथाः

शोकसे गमने कुतो मम ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि ।

शीघ्रं न प्रजयीति मां गमयितुं कस्मादिय ते त्वरा

भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीविष्य मे सम्भ्रमः” ॥

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं वल्लयैः कृतं प्रियसखैरसैरजस्रं नतं

धृत्या न क्षणमाश्रितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्व्वे समं प्रस्थिता

गन्तव्ये सति जीवितप्रियसहन् सार्धं किमु त्यज्यते” ॥

भूतो यथा । “चिन्ताभिः स्तिमितमित्यादि” । शापाद् यथा ।

“तां जानीया इत्यादि” । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पा-

तादिजः । यथा । विक्रमोर्ब्ध्वामुर्ब्ध्वोपरुरवसोः ॥

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामचोक्तानाञ्चाङ्गासौष्ठ-
वादीनामपि दशानामुभयेषामप्युभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तन-
प्रसिद्धा विविच्य प्रतिपादनं ॥

अथ करुणः ।

(२२४) यूनेरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ॥

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ।

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ॥

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।
किञ्चात्राकाशशरस्वतीभाषानन्तरमेव गृह्णारः । सङ्गमप्रत्याश-
या रतेरुद्भवान् । अयन्तु “करुणः” इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यथाच
“सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भगृह्णारस्य प्रवासाख्यो
भेद एव इति” कंचिदाहुः । तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवास्मि-
न्नमपि मन्यन्ते । अथ सम्भोगः ॥

(२२५) दर्शनस्पर्शनादीनि निप्रेवेते विलासिनौ ॥

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ।

आदिशब्दादन्योन्याधरपानुमनादयः । यथा । “गूढं
वामगृहमित्यादि” ।

(२२६) संख्यातुमशक्यनया चुम्बनपरिरम्भनादिवङ्गभेदात् ॥

अयमेक एव धीरैः कथिनः सम्भोगगृह्णारः ।

तत्र स्यादतुपङ्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ॥

अलकेनिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ।

अनुनेपनभूपाद्या वाच्यं गुञ्चि मेध्यमन्यच्च ॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिन्नोके शुचि मेघमुज्ज्वलं दर्शनीयं
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

(२२७) कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः ।

यदुक्तं ।

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयाच्चागो विवर्द्धते ॥

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेस्वरयोः । प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानां ।

“क्षेमं ते ननु पद्मलाचि किष्यं क्षेमं महद्गुं ददं

एतादृक् क्षयता कुतस्तु पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।

केमाहं वृधुलः प्रिये प्रणदणीदेहसु सम्प्रीलनात्

तन्तः सुभु न कापि मे जद इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि” * ॥

एवमन्यत्राप्युक्तं । अथ हासः ।

* क्षेमं ते इति संस्कृतेन नायकस्य प्रश्नः । प्राकृतेन नायिकाया
उत्तरं । किमर्थं हास्यं क्षेमं ममाङ्गं ददं अतिप्रियं क्षयं यन्म-
माङ्गं तदेव क्षेममित्यर्थः ।

† अपरौ यथा मम ।

“मदप्रणतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरं ।

मुच्यन्ती वायसन्तानं समुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥

कान्ते घोरक्षतान्तवद्गुरुहरात् त्वं प्रुथ्ययुगेन मे

मुक्ता क्षन्त तदज्जनयमभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग मा ।

इत्याकर्ण्य निमीलिताङ्गनयनं स्मरं शनैराननं

• सीक्षासं वदनाम्बुज मगदशः स्मरं चुम्बमे प्रिय.” टी० १२॥

(२२८) विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुक्षकाङ्गवेत ॥

हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ।

° विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ॥

तदत्रालम्बनं प्राञ्जस्तचेष्टोद्दीपनं मतं ।

अनुभावोऽतिसङ्कोचवदनसोरतादिकः ॥

निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ।

ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ॥

नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च पङ्भेदाः ।

ईपद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्फण्डिताधरं ॥

किञ्चिद्विस्मयजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।

मधुरस्वरं विहसितं सांसगिरःकम्पमवहसितं ॥

अपहसितं सास्त्रार्थं विक्षिप्राङ्गं भवत्यतिहसितं ।

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी ममाघाय च तर्ह्यवादान् ममागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ।

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परियोयो द्रष्टव्यः ।

अत्र च ।

(२२९) यस्य हासः स चेत् कापि साक्षान्नैव निबध्यते ॥

तथाप्येव विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ।

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ॥

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ।

एवमन्येष्वपि रमेषु बोद्धव्यं । अथ करुणः ।

(२३०) द्रष्टृनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ॥

धोरैः कपोतवर्ष्णाऽयं कथितो यमदैवतः ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतं ॥

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ॥

वैषर्ण्याच्छासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।

निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिमलानिस्मृतिय्रमाः ॥

विषादजडप्तेन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविस्तामे ।

“विपिने क जटानिबन्धनं तव चेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनं” ॥

अत्र हि रामवनवामजनितशोकान्तस्य दग्धरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यं । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह ।

(२३१) शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ॥

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः ।

अथ रौद्रः ।

(२३२) रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ॥

आलम्बनमस्ति तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ॥
 सङ्ग्रामसम्प्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ।
 भुविभङ्गोष्ठनिर्द्देशबाहुस्फोटनतर्ज्जनाः ॥
 आत्मावदानकथनमायुधोत्प्रेषणानि च ।
 अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ॥
 उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदवेपथवो मदः ।
 मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
 मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिस्त्वेदायुधैः ।
 नरकरिपुणा साह्रं तेषां सभोमकिरोटिना-
 मयमहमसृज्जेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं” ॥

अथ युद्धवीरास्त्रेदमाह ।

(२३३) रक्तास्यनेत्रता चान्न भेदिनी युद्धवीरतः ।

अथ वीरः ।

(२३४) उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ॥
 महेन्द्रदैवतो हेमवर्षोऽयं समुदाहृतः ।
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्मैद्दीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्क्षेपणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥

स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्त-
समुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिरिति” । अत्र परशुरामस्य
त्यागे उत्साहः स्थायी भावः । सम्प्रदानप्राप्त्यैरालम्बनविभावैः
सत्ताथ्यवसायादिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वसत्त्यागा-
दिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो
दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहञ्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममाद्यत्तं तद्धर्माय संदोद्यतं” ॥

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भो लङ्केश्वर दीपतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽद्य ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतं ।

नैवञ्चेत् खरदूषणविगिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पक्षी नैव सहिष्यते मम धनुर्ज्वाबन्धवन्धूकृतः” ॥

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“श्रीराममुखैः स्नान्यत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तथापि तावत् किं भक्षणान्नं विरतो गदत्मान्” ॥

एव्यपि भावादयः पूर्वोदाहरणवदूक्षाः ।

अथ भयानकः ।

(२३५) भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
 स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
 यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतं ।
 चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
 अनुभावोऽत्र वैवर्त्यगद्गदस्वरभाषणं ।
 प्रलयखेदरोमाञ्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
 जुगुप्सावेगसम्भोदसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
 शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्व्याद्या व्यभिचारिणः ॥

यथा ।

“नष्टं वर्षंवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य चपामन्त.कञ्चुकि
 कञ्चुकस्य विशति चासादयं वामन इत्यादि” ॥

अथ बीभत्सः ।

(२३६) जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
 नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
 दुर्गन्धमांसपिणितमेदास्थालम्बनं मतं ।
 तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं ॥
 निष्ठोवनास्यबलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
 अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
 मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिय मरणादयः ।

यथा ।

“उल्लस्योल्लस्य छत्तिं प्रथममथ पृथुश्छोथभूयांसि मांसान्य-
 सस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेचः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-
दङ्गस्यादस्यसंस्थं स्यपुटगतंमपि कथमथयमत्ति” ॥

अथाहुतः ।

(२३७) अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतं ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिदर्पाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दण्डाक्षितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
वृक्षारध्वनिरार्यवासुचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
द्राक्पर्यस्तकपालमंपुटमिलद्रुच्छाण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति” ॥

अथ शान्तः ।

(२३८) शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ॥
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाऽपेक्षस्तुनिःसारता तु या ॥
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरित्तेजतीर्थरस्यवनादयः ॥
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।

रोमाञ्चाद्याद्यानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।

यथा ।

“रथान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यास्तवस्थाध्वगैः
सचासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्ट्वा तैर्नागरैः ।
निर्थाजोक्तचित्तुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटोभिर्घां विलुण्ठिष्यति” ॥

पुष्टिस्तु मचाभारतादौ द्रष्टव्या ॥

(२३८) निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेप नो ॥

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तिताद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोप-
शमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न
तच्चान्तर्भावमर्हति । अतस्तु नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपासं ॥
ननु ।

“न यच्च दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरगौ न च कांचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्व्वेषु भावेषु शमप्रमाणः” ॥

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिल-
क्षणायां प्रादुर्भावात् तच्च सच्चार्थादीनामभावात् कथं रसत्व-
मित्युच्यते ।

(२४०) युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन् सच्चार्थादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥

यस्यास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तसुख वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ।
उक्तं हि ।

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखं ।

दृष्ट्वाचयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥

सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं प्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनोरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं ।

अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो चिन्तयन्

प्रसीदेति प्रोशन्निमिषमिव ज्ञेयामि दिवसान्” ॥

अथ मुनीन्द्रसम्भतो वत्सलः ।

(२४१) स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।

स्यायी वत्सलतास्तेजः पुत्राद्यालम्बनं मतं ॥

उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्यागौर्य्यदयादयः ।

आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरद्युम्बनमीक्षणं ॥

पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।

सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का चर्पगर्वादयो मताः ॥

षड्गर्भक्कविर्व्यसो दैवतं लोकमातरः ।

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
 ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीं ।
 अभूच्च नमः प्रणिपातशिचया
 पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥

एषाच्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

(२४२) आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥
 भयानकेन करुणेनापि चास्यो विरोधभाक् ।
 करुणो चास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
 रौद्रस्तु चास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
 भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
 शृङ्गारवीररौद्राख्यचास्यशान्तैर्भयानकः ।
 शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रचास्यभयानकैः ॥
 शृङ्गारेण तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ।

आद्यः शृङ्गारः । एषाच्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

(२४३) कुतोऽपि कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नपि ॥
 उन्मादादिर्नतु स्थायी पात्रेन स्थैर्यमेति यत् ।

यथा । विक्रमोर्व्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुषरवम उन्मादः ।

(२४४) रसभावौ तदात्मौ भावस्य प्रथमोदयौ ॥
 सन्धिः शबलमा चेति सर्व्वेऽपि रसनाद्रमाः ।

रसनधर्मयोगिताङ्गावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

(२४५) सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ॥ •

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ।

“न भावधीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोरसभावयोः” ॥

इत्युक्तदिशा यैर्मालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन
सदैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तमृत्यवद्-आपा-
ततो यच्च प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपा-
दिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रस-
तामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः । तच्च
व्यभिचारी यथा । “एवं वादिनि देवर्षावित्यादि” । अत्राव-
हित्या देवविषया रतिः । यथा कुन्दमालायां ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

• मरुके वा मरुकान्तक प्रकामं ।

अवधोरितशारदारविन्दौ

चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि” ॥

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने

कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वर्चितां हसा ।

तथापि मुञ्चूपुरश्चं मरीयमोर्

• गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृश्यते” ॥

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“लद्वाजिराजिनिर्दूतधूलोपटलपङ्क्तितां ।

• न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिषा चरः” ॥

एवमन्यत् ।

उद्बुद्धमाचक्षायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यंयन्द्वादयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनाग्निः” ॥

अत्र पार्व्वतीविषया भगवतो रतिः ॥ जनूक्तं “प्रपानकरसव-
दिभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः पार्थ-
क्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

(२४६) यथा मरोचखण्डादेरेकीभावे प्रपानके ॥

उद्रेकः कस्यचित् कापि तथा सञ्चारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ ।

(२४७) अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥

अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतस्रस्रणागां माम-
पीरहितत्वे मत्थेकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च यान्युत्प-
त्तये एकदेशतो दृश्यते ।

(२४८) उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।

वज्रनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वद्धमपाचतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥

ज्ञाने च हीननिष्ठे गुर्व्याद्यालम्बने द्वास्ते ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ।

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षीणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमःमन्ततिः ।
तन्मे सुन्दर मुञ्च लण्ण सहसा वर्त्तेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मग्गयकलासक्तो हरिः पातु वः” ।

ब्रह्मनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनचित्तयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु पाण्डुरयं कपोलः” ॥

अनुभयनिष्ठत्वे यथा । मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्यां ।

“पद्यादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वं” इति
श्रीमक्षोचनकाराः ॥

तत्रैदंहरणं यथा रत्नावल्यां । सागरिकाया अन्योन्यदर्श-
नात् भाक् वसराजे रतिः ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयघोषधे हयघोषस्य जल-
क्षीडावर्षणे ।

अधमपात्रगतत्वे यथा ।

“जघनमग्नगर्हपचवक्षीगिरिमक्षीकुसुमानि कापि भिक्षी ।

अवशिष्य गिरौ पुनो निपत्ता मरुषानुत्कषयाश्चकार भर्त्रा” ॥

तिष्ठन्गतत्वे यथा ।

“मयोमतभीषु वनान्तरेषु वक्ष्यन्तरे वक्ष्यभमाङ्गयन्ती ।

चसदिपक्षीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुसुते स मङ्गी” ॥

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।

“रक्तोत्फुल्लविशाललोचनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुङ्ग-

सुङ्गा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पद्मगतः ।

आभ्यातः कटुकोक्तिभिः स्वममलहोर्निकमं कीर्त्तय-

न्मसात्कोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ दन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्तुवन् मोढुमधीरलोचनः सहस्ररम्भेरिव यस्य दर्शनं ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि अर्थं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

(२४८) भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥

स्युष्टं ।

(२४९) भावस्य शान्तावुदये सन्धिमित्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः श्वलता मता ॥

क्रमेण यथा ।

“सुतनु जह्मिहि कोपं पश्य पादानतं मां ”

न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूत् ।

इति निगदति नाथे तिर्यङ्गामीक्षिताच्या

नयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चिद्” ॥

अत्र वाष्पमौचनेनेत्याख्यस्यारिभावस्य ग्रमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रूपा पर्युच्यते ।
व्रजति रुमणे निःश्वसोच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनमलिलच्छत्रा दृष्टिः सखीषु निवेशिता” ॥

अथ विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापं ।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुर्नोति च मे” ॥

अथ हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“क्वा कार्यं शशलक्षणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृग्भेत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं ।
किं वक्ष्यन्त्ययकस्तपाः क्षतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति” ॥
अथ वितर्कान्मुक्तमतिस्मरणशब्दादन्यधुतिचिन्तानां शब-
लता ॥ * ॥

इति माहिर्यदर्पणे रमभावादिनिरूपणो नाम द्वितीयः
परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ काव्यभेदमाह ।

(२५०) काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतं ।

तत्र ।

(२५१) वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ॥

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्त्या ध्वनिर्गोमोत्तमं काव्यं ।

(२५२) भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूला ।

अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधितस्वरूपं । विवक्षितान्यप-
रवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विवक्षितं । अन्यपरं
व्यङ्ग्यनिष्ठं । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य
प्रकाशकः । यथा प्रदोषो घटस्य । अभिधामूलस्य वङ्गविषय-
तया पद्यान्निर्देशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥

(२५३) अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्विविध्यमृच्छति ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्यो
ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशे-
परूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वं । यथा ।

“कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनचित्तयेऽपि विभक्तिं तुलामिदमूह्युगे न चमूह्युगः” ॥

अत्र द्वितीयकदम्बादिशब्दाः योज्यताभिधायकानाम्यकद-
म्बादिरूपे मुख्यार्थे वाधिता जात्यादिगुणविशिष्टकदम्बादि-
रूपमर्थे योषयन्ति जात्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्त्राचं
सम्बन्धा परित्यज्यर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्त-
तिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं । यथा ।

“निःशामान्य इवादमंश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥

अत्रान्यशब्दे मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति
अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेष-
भावाभावान्नार्थान्तरसङ्कुमितवाच्यत्वं ॥ यथा ।

“भम धम्मिअ वोमत्थो सो सुण्हो अज्ज मारिओ देन ।
गोसाणदीकच्छकुडङ्गवासिना दरोअसोहेन” * ॥

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतोऽनुपयुज्यमा-
नतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरोतलक्षणाशङ्का न
कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविधयोः
पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन
विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तं ॥

“कचिद्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य बाधनं ।

पूर्वञ्च लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्कुमणं प्रवेशः न तु तिरो-
भावः अत एवात्राजहत्त्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्ज्ञहत्त्वार्था ॥

(२५४) विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्येति द्विविधः ।

* भम धम्मिअ इति । भम धार्मिकं विश्रुतं स आऽयं मारि-
ओ न । गोसाणदीकच्छकुडङ्गवासिना दमसिहेन । इति सं० टी० ।

(२५५) तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्यप्रती-
तेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्प-
त्तपञ्चशतव्यतिभेदवन्नाद्यवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च एक-
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
निर्णायकायमेकभेदमेवोक्तं । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य
एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बना-
दिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातुमशक्यः का
गणना च सर्वेषां ॥

(२५६) शब्दार्थोभयशतयुत्यव्यङ्ग्योऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तिविधः कथितो बुधैः ॥

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशतयुद्भव-
त्वेन अर्थशतयुद्भवत्वेन शब्दार्थशतयुद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक-
मव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं । तत्र ।

(२५७) यस्त्वनङ्काररूपत्वाच्छब्दशतयुद्भवो द्विधा ।

अलङ्कारशब्दस्य ध्वन्यगुणादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं पृच्छते ।

तत्र वस्तुरूपशब्दशतयुद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ॥

“यन्विद्य न एत्य मत्यरमत्यि मण पत्यरत्यमे नामे ।

उद्यमपशोदर पेक्षित्य उण जद वममि ता वमसु” * ॥

* यन्विद्य इति । यन्विद्य नामात्मनेपि गमात् प्रकृत्यर्थे नामे ।

उद्यतपशोदरं प्रेत्य पुन पंदिंससि तदस्य । इति सं० । टी० ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्वा यद्युपभोगवमोऽसि तदास्वेति वस्तु
व्यज्यते ।

अलङ्काररूपो यथा ॥ “दुर्गालङ्घितवियह इत्यादि” ॥
अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतेर्वर्षने
द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षनमस-
म्बद्धं मा प्रसाङ्गोदितोऽश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः क-
स्यते । तदत्र उभावमम उभावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
यथा वा ॥

“अमितः समितः प्राप्तैस्त्वेर्ष्यदः प्रभो ।

अहितः सहितः साधुर्यग्नोभिरसतामसि” ॥

अचामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासे व्यङ्ग्यः । व्यङ्ग्य-
स्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ॥

(१५८) वस्तु यालङ्घतिर्वापि द्विधार्थः सम्यग्वी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निवद्धस्य चेति पद ॥

प्रभुभिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदतां ॥

स्वतः सम्यग्वी औचित्यादद्विरपि समाय्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धो न तौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ॥

“दृष्टिं चे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यसद्गृहे दास्यमि

प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कैपोरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि यत्परमितः सोतन्ममात्माकुलं

नीरन्मास्तनुमानिखन्तु जरठच्चेदानस्यन्वयः” ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकायाः भावि-
परपुरुषोपभोगजनसत्तादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते ॥

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेक्षिरे” ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ॥

“आपतन्नाममुं दूरादूरोक्तपराक्रमः ।

यसोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केमरी” ॥

अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना यच्चकार्येन वसुदेवः
क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

“गाढकान्तादग्मक्षतव्यथासङ्कटादरियधूजनस्य यः ।

श्रोष्ठविद्रुमदलान्यमोक्षयन्निर्दग्धं युधि रूपा निजाधरं” ॥

अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दग्धः शत्रवो
व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो व्यज्यः ॥

“सज्जेद् सुरहिमासो ए आपणेद् जुश्रद्जनलङ्घनहे ।

अहिणश्चसह्यारमुहे एअपल्लवपत्तणे अमङ्गलं धरे” * ॥

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्यो युवतयो लक्ष्यं पुण्याणि
शरा इति कविमौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवम्भानविजृम्भणरूपं
वस्तु व्यनक्ति ॥

* सज्जेद् इति । सज्जयति सुरहिमासो न चानयति युवतिजन-
लक्ष्यसहान् । अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्तनाभिनङ्गस्य
शरान् ॥ इति सं० ॥ टी० ॥

“रजनीषु विमलमानोः करजासेन प्रकाशितं वीर ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततं” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकरजा-
लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ॥

“दशाननकिरीटभ्रूस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणित्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्वाचसश्री-
विनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

एकोऽपि चिकलित्कभूमितिलक लत्कीर्त्तिराशिर्यथै

नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभुवां विपद्ये” ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिमिद्वेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्यानामुपकारं करोषीति” विभावनालङ्कारो व्यज्यते ॥

“शिखरिणि के नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुक्रशायकः” ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिमिद्वेन
वस्तुना तवाधरः पुष्पातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीच्यते ।

“सुभगे कोटिसङ्ख्यलमुपेत्य मदनाश्रुगैः ।

वमन्ते पद्मता त्यक्तां पद्मतामोदियोगिनां” ॥

अत्र कविनिबद्धवक्त्रप्रौढोक्तिमिद्वेन कामशराणां कोटि-
सङ्ख्यलप्राप्या, निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पद्मतां

शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षासङ्कारो व्यज्यते ॥

“मक्षिकामुकुले चण्डि भाति गुञ्जन्माधुप्रतः ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य शङ्खमापूरयन्निव” ॥

अथ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षासङ्कारेण काम-
स्यायमुन्मादकः कासः प्राप्तस्तत्कथं “मानिनि मार्गं न मुञ्चसीति”
वस्तु व्यज्यते ॥

“महिलासहस्रभरिण तुह हि अश्रे सुह असा अमा अन्ती ।

अनुदिणमणन्नम्रा अङ्गं अनुश्रं पि तनु एद” * ॥

“अचामा अन्तीति” कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काय-
लिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति
विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागा-
द्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं
सहृदयचमत्कारिणीति वृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृति-
वञ्जनस्थले रूपेणोत्प्रेक्षयतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सह-
ृदयसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यं ॥

(२५६) एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एकोध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् दिजान् जनितमीनकेतनः ।

* महिलासहस्र इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सभग
सा अमा अन्ती । अनुदिनमनन्यमना अङ्गं तनुकमपि तनूकरोति ।
इति सं० । टी० ।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥

अत्र माधवः कृष्णो, माधवो वसन्त इवेत्युपमासङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥

एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ॥

(२६०)

तदष्टादशधा ध्वनिः ।

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
येति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंख्यकमव्यङ्ग्यत्वे-
नैकः । संलक्ष्यकमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूढतया
पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु च ।

(२६१) वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्पत्त्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ॥

"धन्यः स एव तद्गुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यस्य मन्मुखे सुमुखी" ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दे भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा ॥

"सामग्निं वज्रं विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां गतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्" ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य मन्मुखीनन्वादेव लभ्ये प्रतिपाद्यत्वे "त्वामिति"

पुनर्व्यञ्जनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं तदर्थं लक्षयति । एवं वक्ष्योक्त्य-
मेनैव कर्त्तरि लभ्ये "अग्नौति" पुनर्व्यञ्जनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं
तदर्थं लक्षयति । तथा "विदुषां समुदाय" इत्यादिवचनेनैव

वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वञ्जोति” वचनं “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तृवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा ॥ “नित्यामान्ध इवेत्यादि” । वाक्यगतो यथा ॥ “उपकृतं वज्रं तच्चेत्यादि” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतं । पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिसाद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तादादिशब्दानामेवं प्राधान्यं । अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः ॥ तदुक्तं ध्वनि कृता ।

“एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥

एवं भावादिव्यपूङ्गवः ।

“भुक्तिमुक्तिछटेकान्तसमादेशमतत्परः ।

कस्य नीमन्दनिम्यन्टं विदधाति सदागमः” ॥

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायक प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति ॥ ननु “सदागमः सदागम इवेति” न कथमुपमाध्वनिः । सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणादुरहस्यसंगोपनार्थमेव

हि ह्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छा-
स्त्राभिधानस्यासम्बन्धत्वात् ।

“अनन्यसाधारणधीर्घृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥

अत्र पुरुषयेष्टः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अगद्योः
शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ॥

“समर्थं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समासेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रम्भमवागतिः ।

आद्यर्थं तव मौक्तुमार्यमतिभिः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेचदन्दममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनाभितुं” ॥

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नाता
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदा-
चिदपि तवैवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना पदस्त्रैवेत-
रपदायांत्कपादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविनीनामेपपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तायन्तो जगत्तूतिं परं प्रहृष्टमवहृषिणं ।

निहृष्टाभतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकनका” ॥

अत्रामेपचयपदप्रभावादेकजगामहम्भोग्यदुष्कृतसृष्टतफ-
सराशितादाग्याध्यवसिततया भगवदिरददुःखचिन्ताह्लादयोः
प्रत्यापगमित्यतिप्रयोक्तिद्वयप्रतीतिरमेपचयपदद्वयद्योत्या । अत्र
च यच्चकम् प्रोटोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात्त्वतः सम्भविता ॥

“पश्यन्त्यसह्यपथगां त्वदानजलवाहिनीं ।

देव त्रिपथगात्मान गोपयत्युषमूर्द्धनि” ॥

॥ इदं मम । अथ “पश्यन्तीति” कविप्रौढोक्तिमिद्वेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न, केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति अतिरेकालङ्कारोऽसह्यपदस्योक्त्यः । एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलमलङ्कारक्रमभेदेऽप्युदाहार्यः । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवस्नेकः । अन्ये पुनः सादृश वाक्ये पदे चेति चतुस्तिंशदिति पञ्चचिंशद्भेदाः ॥

(२६२) प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ।

प्रबन्धो महावाक्यं । अनन्तरोक्तत्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः ।
यथा महाभारते युभगोमायुसंवादे ॥

“अलं मित्वा गगानेऽस्मिन् युभगोमायुमकुले ।

कङ्कालवङ्गले धीरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिना मतिरीदृशी” ॥

इति दिवमे शक्तस्य युभस्य गगाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां
दिवमे तं परित्यज्य गमनमिष्टं ॥

“आदित्योऽयं मितो मूढाः स्नेहं कुरुत माम्प्रतं ।

यङ्गविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णां बालमप्राप्तयेव न ।

• सप्रवाक्यात् कथं बालास्त्यग्रध्वमविशङ्किताः” ॥

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित
इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतः सम्भवी व्यञ्जकः । एव-
मन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥ एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतं ।
लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि” । व्यङ्ग्यार्थस्य
यथा । “उच्च णिचलेत्यादि” । अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्य-
ङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥

(२६३) पदांशवर्षारचनाप्रबन्धेष्वुक्तक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वज्रगो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायिव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुम्बत्याः पिवसि रतिसर्म्भस्त्रमधरं
वयं तत्त्वान्धेषाग्नाधुकर इतास्त्वं खलु कृतो” ॥

अत्र “इता” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति इन् प्रकृतेः ।

“मुञ्जरङ्गुलिमंढताधरोष्ठं प्रतिपेधाक्षरविक्रवाभिरामं ।

मुखमंगविवर्त्तिपद्मलाद्याः कथमप्युद्यमितं न चुम्बितन्तु” ॥

अत्र “तु” इति निपातस्थानुतापव्यञ्जकत्वं । “न्यकारोऽप्य-
मेव मे घदरय इत्यादौ” । “अरय” इति वज्रवचनस्य “ता-
पस” इत्येकवचनस्य “अभैवेति” सर्वनाम्नः “निघ्नोति” “जीव-
तोति” च तिङ् : “अहो” इत्याद्यस्य “धामटिकेति” कर्हपत-
स्त्रितस्य “विमुण्ठनेति” व्युपसर्गस्य “भुजैरिति” वज्रवचनस्य
व्यञ्जकत्वं ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नामाद्ये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

० भौनच्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विद्यसाभाति ते

तद्भूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि”॥

अत्र तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति” “परेति”
च विशेषणद्वयस्य “भौनं चेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्व-
नाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रणयस्मारणस्य
“असि भो” इति मोपहासोत्प्रासस्य “किं वा” इत्युत्तरपक्षदार्ढ्य-
सूचकस्य वाग्व्यङ्ग्यस्य “असोति वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्ज-
कत्वं सद्द्वयसंवेद्यं । वर्षरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महा-
भारते शान्तः । रामायणे करुणः मासतीमाधवरत्नावल्यादौ
शृङ्गारः । एवमन्यच्च ॥

(२६४) तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्माताः ।

सङ्करेण त्रिरूपेण संस्पृष्ट्या चैकरूपया ॥

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ।

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः । दिग्भावं तदा-
द्विष्यते ।

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरसायताक्षी

दारि शिता तदुपथानमहोत्सवाय ।

मा पूर्णकुम्भानवनीरजतोरणमक्

सम्भारमङ्गलमययत्नं विधत्ते” ॥

अत्र “मानावेव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनीरजस्रज इति”
रूपकध्वनिरसध्वन्द्वोरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धुन्यन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निसाम्प्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभमौहदमगर्भमभीरणानि” ॥

अत्र निस्तन्त्रेत्यादिलवणामूलध्वनीनां मंछट्टिः ॥ अथ गुणी-
भूतव्यङ्ग्यं ।

(२६५) अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥

अपरं काव्यं । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

(२६६) तत्र स्यादितराङ्गं काका लिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गं ।
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं ॥
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ।

इतरस्य रमादेरङ्गं रमादिव्यङ्ग्यं यथा ।

“अयं म रमनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युत्थघनस्पर्शी जीरोविस्रमनः करः” ॥

अथ शृङ्गारः कर्णमन्त्राङ्गं ।

“मानोऽग्रतां प्रलयिनीमनुनेतुकाम-

स्तुम्भेनमागररवोद्भगकर्षतापः ।

रा दा कथं नु भवतो रिपुगजधानो-

प्राणादमन्तपि तु तिष्ठति कामिनेकः” ॥

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावन्न-
भावः ।

“जनम्याने भ्रान्त कनकमृगदृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदयु प्रलपितं ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाग्रं रामत्वं कुशलवसुता न लधिगता” ॥

अत्र रामत्व प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते ।
वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोप-
नमपाकृतं । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतया
ऽङ्गतां गीतं । काका चित्रं यथा ।

“मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पियाम्भुरसः ।
मचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥

अत्र “मय्यामेवेत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य महत्साधनेव स्थितं ।

“दीपयन् रोदसीरश्रमेव ज्वलति सस्यतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र वैरिवंशदवानलः” ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य दवानल-
त्वारोपमिच्छाङ्गः । “हरस्तु किञ्चित् परिदृष्टेत्यादौ” विलोचन-
व्यापारचुम्बनाभिन्नाययोः प्राधान्ये सन्देहः ॥

“प्राक्ष्णानिक्रमत्यागे भवतामेव भृतये ।

जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्मानायते” ॥

अत्र परशुरामो रघुःकुलघयं करिष्यतीति व्यङ्गास्यवाच्यस्य
च समं प्राधान्यं ।

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनियहः ।

अन्वापदोननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” ॥

अत्रान्वापदीनाख्ये नृपतौ दानमामादिमन्तरेण मान्यः प्रश-
मोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि अटित्यस्फुटं ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदर्शिता ।

अहं प्रतवतो खैरमुक्तेन किमतः परं” ॥

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्त्वर्यक्योपिति यस्मात्कारोप-
भोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढं ।

“वापीरकुडुङ्गुडोणमउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए वड्डए सोअन्ति अङ्गारं” * ॥

अत्र दत्तमङ्केतः कश्चिन्नतायुधं प्रविष्ट इति व्यङ्गात् “मीद-
न्यङ्गानि” इति वाच्यस्य समत्कारः मङ्गदयमवेद्य इत्यसुन्दरं ।
किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादियु उपमाद्यन्कारो व्यङ्ग्यः न
गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुपेनेव समत्कारवि-
धापित्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नामो मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥

* वापीर इति । वापीरकुडुङ्गुडोणमउणिकोलाहलं इत्यस्या ।
मङ्गदयमवेद्यताया बभाः मीदन्ति अङ्गानि । सं० । कुडुङ्गो
नतामङ्गमिति अयोदाय । टी० ।

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययाः । यथा ।

“दृष्ट्वा केशवगोपरागद्वयतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र सुखलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बमे ।
एकस्त्वं विषयेषु खिन्नमनसां सर्व्वावलानां गति-
गोप्यैवं गदितः सलेशमवताङ्गोष्ठे हरिर्वन्धिरं” ॥

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशमिति” पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य प-
रित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां
रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः ।
तदुक्तं तेनैव ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपता ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति” ॥

यत्र च ।

“यत्रोक्तानां प्रमदाजमानामभूत्लिङ्गः शोणमणीमधूतैः ।

मध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेऽप्यगङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥

इत्यादौ रसादीनां भगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषा-
मतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्त-
मस्मत्संगोत्रकविपण्डितमुख्ययोर्चण्डिदामपादैः । “काव्यायंत्या-
खण्डपुद्गिल्लेखस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावाव-
भाससावधानुभूयते कान्तान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया
भवप्रणयौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्यादमाचायत्त-
त्वादिति” । केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाऽऽः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्रुतं” ।

इति तत्र । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तं । ईष्यङ्ग्यत्वमिति चेत् । किं नाम ईष्यङ्ग्यत्वं । आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्यत्वं । यदि चास्वाद्यत्वं तदा सुद्रुत्वमेव । सुद्रुतायामनास्वाद्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिशता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणे नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

(२६७) वृत्तीनां विग्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां ।

अङ्गीकार्या तुर्या वृत्तिर्वोधे रसादीनां ॥

अभिधायाः सद्देतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्तुनङ्काररमादिव्यङ्ग्यबोधने समतं न च सद्देतितो रसादिः । न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं । तस्य तदेकरूप्यानङ्गीकारात् ॥ यत्र च स्वप्नदेनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः । कश्चित् “शृङ्गाररमोऽयं” इत्यादौ स्वप्नदेनाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्नकाशानन्दरूपमात् । अभिहिता-
न्ययवादिभिरङ्गीहता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि भ्रमरगमाचे परि-

घोणा न व्यङ्ग्यबोधिनी ॥ यच्च केचिदाहुः । “सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारः” इति ॥ यच्च ध्वनिकेनोक्तं ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाद्यतमिति” ।

तथोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यपाराभाववादिभिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाद्युपास्या । दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधमिद्वेः ॥ किमिति च “ब्राह्मण पुत्रस्तो जातः कन्ना ते गर्भिणीत्यादौ” अपि इयं श्लोकादीनामपि न वाच्यत्व । यत्पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरं अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रत्यक्षौपधिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायादिति” । तत्र प्रष्टव्यं । किमिदं तत्परत्वं नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या तद्वोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानुपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्वा वा । आद्ये दत्तमेवात्तरं । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिमिद्वेः ॥ नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यवृत्त्या विभावादि-संसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् ॥ यदाह मुनिः । “विभावानुभावव्यभिचारिमयो-गाद्रसनिष्पत्तिरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविपाणयो-

रिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् ॥ “गङ्गायां घोष इत्यादौ” तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति-
रूपास्येवेति निर्विवादमेतत् ॥ किञ्च ।

(२६८) बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां ।
आश्रयविषयादीनां भेदाङ्गिन्नेऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि मद्ददयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः ॥ “भम धम्मिअ
इत्यादौ” कश्चिद्वाक्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । कश्चित् “निः-
शेषश्रुतचन्दनमित्यादौ” निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूप-
भेदः । “गतेऽस्माकं इत्यादौ” च वाच्योऽर्थ एव प्रती-
यते । व्यङ्ग्यं तु तद्बोद्धादिभेदात् । कश्चित् “काम्नामभिपरिति” ।
“गायो निरुध्यन्तामिति” नायकस्यायमागमनावसर इति
मन्त्रापोऽधुना गान्तीत्यादिरूपेणानेक इति मट्टाभेदः ॥ वा-
च्यार्थः शब्दाकारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभामै-
र्मन्त्रादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च
कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः ।
पूर्वपदाद्भावेन च कामभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेश-
तदर्थमर्जमट्टनायकत्वेन चाश्रयभेदः ॥

“कान्तं च रोह रोमो दहस पिपाह यजानं अह” ।

सभमरपउम्व्वाद्दणि वारिअवामे महसुएन्ति” * ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव
युक्तः ॥ तथा ।

(२६८) प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरक्षादपि लक्षणा ॥

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापारा-
ङ्गित्वो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन्ने
लक्षणाभिधे बोधयेतां । किञ्च यच्च “गङ्गायां घोष” इत्या-
दावुपान्तशब्दार्थानां नुभूपन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव
हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जनावुदयनाचार्यैः ॥

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाचिन्नेन सङ्गतिः” ॥ *

न पुनः “शृण्वं वासगृहमित्यादौ” मुख्यार्थबाधः ॥ यदि
च “गङ्गायां घोष इत्यादौ” प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य
मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोज-
नान्तर तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि
प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रती-
त्यनभ्युपगमात् । नीलादिसवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया
अनुव्यवसायस्य वा संभावः ।

* कक्षयवेति । कस्य न वा भवति रोषः पश्यता प्रियाया सत्रय-
मधरं । सभमरपद्माध्यायिनि वारितवामे सखीसेदानो ॥ इति
स० । उपनायकदष्टाधरा यदौ तर्जयन्तं कान्तं प्रतारयन्त्याः
सत्या उक्तिरियं । इति टी० ।

(२७०) नानुमानं *रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥

व्यक्तिविवेककारेण † हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमित्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । तत्र वहिः प्रतीयमाना आस्वादपदवीज्रताः सन्तो रसा उच्यन्ते इत्यवश्यंभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशु-भाषितयासौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्यायव्यक्तिक्रम इति” यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यं । किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भाषयन्त्या भावकेर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रसमञ्जसा नोच्यते ऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु याग्नियहणाभावाद्धेतोराभासतया ऽमिदं एव । यथोक्तं तेनैव । “यत्र यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव इति” सुप्रसङ्गेन यातिः पक्षधर्मुता च । तथा ।

* नास्ति रसत्वेनाकार्यज्ञानवियये गृहे पाथे तु रामे एव प्रथमं विभावादिभीरव्याद्यनुमानं तत्तत्तदनुमानाभ्याधिगतया सामाजिकानां वासनारूपप्रकाशतया साक्षात्कृतो रामादिरसो ऽसौ रस इत्याद्यत्र समानानुपादिना व्यक्तिविवेककारादीनां भवं दूषयति । नानुमानमिति । टी० ।

† तन्मतं इवमिदं परिष्करोति । व्यक्तिविवेककारेण हीति । टी० ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निवन्धनं ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्भतेति” ॥

इदमपि नो न विरुद्धं । न ह्येवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेना-
स्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः साम्प्रानन्दनि-
र्भरः । तेनात्र सिषाधयिषितादर्थान्तरस्य माधनाद्धेतो-
राभासता । यच्च “भमधम्मिअ” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकवदनः ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथा हि
अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टास्तिङ्गा-
स्तिङ्गिणो ज्ञानं । ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावस्य प्रतीयते
अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धो
ऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यस्य लिङ्गी बोधकस्य चा-
र्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवर्हेऽपि
सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र यदाचार्यास्तिङ्गरूपास्तिङ्गिणो व्य-
ङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति” । तत्र । तथा ह्यत्र
“भम धम्मिअ इत्यादौ” शृष्टे अनिशृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदाव-
रीतीरे सिंहेऽपलभ्येरभ्रमणमनुमापयतीति यदक्तव्यं तत्र नैका-
न्तिको हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण
च गमनस्य सम्भवात् । पुंस्यस्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दि-
ग्धासिद्धेय । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवा-
कविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न

वाच्यं । उक्तामकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थ-
 बोधक एवंविधार्थत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभासस-
 मानयोगचेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधा-
 मिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि
 षणमिहायस्त्रदित्यादौ” नलप्यन्यीनां तनूलिखनं एकाकितया
 च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिना लिङ्ग-
 मित्युच्यते न च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्तेनेनापि सम्भवतीति
 अनैकान्तिको हेतुः । यच्च “निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ”
 दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपाद्यया दूत्या
 तत्काममन्निहितैर्व्याजैः तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ।
 आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्यले
 यभिपारः ॥ गनु वद्वाद्यवस्यासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न
 वाच्यं । एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्चैवंविधानां का-
 यानां कविप्रतिभामाचजगन्नां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दि-
 ग्धामिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां
 पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं
 न वेत्यपि कथमनुमानं । एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानाम-
 प्राप्तं । अर्थापत्तेरपि पूर्वमिद्धव्याप्तिश्चायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।
 यथा ।

“यो जीवति स कुचाप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्य-
 मानरोष इत्यादि” ॥

किञ्च नृपाकयादौ तज्जन्तोतोमनेन दशमत्यादिवत्सुचनं-

बुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्यतिरिति” केचित् तत्रापि प्रत्यभिज्ञा-
यामनैकान्तिकतया हेतोरभासता । “दुर्गालङ्घितेत्यादौ” च
‘द्वितीयाद्यौ नास्त्येवेति’ यदुक्तं सद्धिमभट्टेन तदनुभवसिद्धम-
पलापतो गजनिमीलिकैव । तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिल-
क्षणार्थस्याप्यपलापतया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्तिवया-
बोधतया च तुरीया वृत्तिरुपास्येवेति सिद्धम् । इयञ्च व्याप्ता-
द्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निश्चलम् । तत्किनामिकेयं
वृत्तिरित्युच्यते ।

(२७१) सा चैयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसंव्यक्तौ पुनर्वृत्तिरसनाख्यां परे विदुः ॥

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्थाव इति मर्ष्यमवदातम् ॥ ॥

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्यापनो नाम पञ्चम
परिच्छेदः ॥ * ॥

एव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गात्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृष्ट-
व्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

(२७२) दृग्ग्रन्थव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतं ।

दृग्ग्रन्थं तत्राभिनेयं तत्

तस्य रूपकमञ्जाहेतुमाह ।

(२७३) रूपारोपात्तु रूपकं ॥

तद्वत्त्वं काव्यं नटैरामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

(२७४) भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥

नटैरङ्गादिभीरामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ॥
रूपकस्य मेदानाह ।

(२७५) नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईदाम्ष्टगाङ्गवोध्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

किञ्च ।

(२७६) नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकं ।

प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिन्पकञ्च विलासिका ।

धुर्मङ्गिका प्रकरणो घञ्जोगो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गस्यरूपकाणि मनीषिणः ।

विना विगेषं सर्वेषां सुदृढं नाटकवन्मतं ॥

मध्यमं प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपसृष्टकाणाञ्च । तत्र ।

(२७७) नाटकं रयानयुक्तं मयान् पञ्चसन्धिसमन्विनं ।

विनासर्क्षादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

शुश्रूक्षुःखममुहूर्तिनानारसनिरन्तरं ।

पञ्चादिका दशपरास्तत्राह्वाः परिकीर्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽय दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्व्वहणेऽङ्गुतं ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
 गोपुच्छायसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितं ॥

ख्यातं रामायणादि प्रसिद्धं वृत्तं । यथा रामचरितादि ॥
 सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महाप्रशंस्यं । सुख-
 दुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेष्वभिव्यक्तं । राजर्षयो
 द्रुपन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः । दिव्यादिव्यो यो
 दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानो । यथा श्रीरामचन्द्रः । “गोपु-
 च्छायसमाग्रमिति क्रमेणाह्वाः सृष्ट्याः कर्त्तव्या इति” केचित् ।
 अन्ये त्वाङ्गः । यथा गोपुच्छे केचिद्वाला ह्रस्वाः केचिद्दीर्घाः
 तथेह कानिचित् कार्याणि मुखमन्यौ समाप्तानि कानिचित्
 प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानिचित् कानिचिदिति” ॥

(२७८) प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

यिच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्सलग्रविन्दुकः ।

युक्तो न वज्रभिः कार्यैर्वोजसंघनिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नानिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥
 नानेकदिननिर्व्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
 दूराङ्गानं वधो शुङ्गं राज्यदेशादिविप्रवः ।
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गो मृत्यूरतन्तथा ॥
 दन्तकेशं नखकेशमन्यद् ग्रीडाकरञ्च यत् ।
 शयनाभरणानादि नगराद्युपरोधनं ॥
 स्नानानुलेपने चैभिर्व्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवोपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि ॥ अङ्कप्र-
 खावाद् गर्भाङ्कमाह ।

(२७९) अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।
 अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सवीजः फलवानपि ॥

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवधैः पेयमनेकैर्दृग्ं दीर्घैश्च सोचनैर्वङ्गभिः” ।

भवदर्शमिव निवद्धं नाय्यं सीतास्वयम्बरणं” ॥

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयम्बरो नाम गर्भाङ्कः ॥

(२८०) तत्र पूर्वं पूर्व्वरङ्गः सभापूजा ततः परं ।

कथनं कविसञ्ज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं ॥

तत्रेति नाटके ।

(२८१) यन्नाव्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते ॥
प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥

आद्याः स्वरूपमाह ।

(२८२) आशीर्वाचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवदिजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राजकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैस्त ॥

अष्टपदा यथा । अनर्थराघवे “निष्पत्तूषमित्यादि” ॥
द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमास्त्राद्यां ।
“गिरमि घृतसुरापगे स्मरारावहणमुखेन्दुसचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।
अथ परणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥
एतदन्यत्र । “एतन्नान्दीति” कस्यचिन्नतानुसारेणोक्तं ।
मङ्गल्यशङ्ख “पूर्व्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमिति” उच्यते ।
मङ्गल्यशङ्ख । “यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

“रङ्गदारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति” ।

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्त-
व्याः न मन्त्रिणा निर्देयः कृतः । कालिदामादि-
प्रसंगेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदमी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थात्तरः ।

अन्तर्यस्य मुमुक्षुभिर्निर्मितमिति प्राणादिभिर्मृग्यते •

मस्याणुः स्थिरभक्तियोगसुखभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गद्वारमा-
रभ्य कविः कुर्यादिति” । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते
सूत्रधार” • इत्यनन्तरमेव “वेदान्तोच्चित्यादि” श्लोकलिखनं
कृत्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधार” इति लिखनं तस्या-
यमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति
मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ॥

(२८३) पूर्व्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्येषु तद्रूपे मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूत्रयेदस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥

काव्यस्वार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारस-
दृशगुणाकारः । इदानीं पूर्व्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक
एव सूत्रधारः सर्व्वे प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्य
वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-
तरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथोदात्तराघवे ॥

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाञ्जं गुरोम्-
तद्गङ्गा, भरतेन राज्यमखिलं माचा महैशोज्जितं ।

तौ सुयोवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रेत्सिका दशकन्धरप्रसृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विपः ॥”

वीजं यथा रत्नावल्यां ।

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

अनोप स्रष्टिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥”

अत्र हि समुद्रे वहिचभङ्गमग्नौत्यिताया रत्नावल्या अनुकूल-
लदैवलासितो वत्सराजशृङ्गप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य
रत्नावलीप्राप्तौ वीजं । मुखं द्वीपादिना प्रसृतवृत्तान्तप्रतिपा-
दको वाग्विशेषः ।

यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्साह गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्त्रमिव सन्भूतबन्धुजीवः ॥”

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवाग्निर्गोतिरागेण हारिणा प्रमभं हतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः मारुद्गेणातिरंहमा ॥”

(२८४) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थद्वचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ॥

षट्सु च कश्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

स स्यापकः । प्रायेणेति कश्चिद्वृत्तेरकीर्त्तनमपि । यथा
रत्नावल्यां । भारतीवृत्तिम् ।

(२८५) भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥

संस्कृतवङ्गलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

(२८६) तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रत्नावल्यां ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दत्ता वयं ।
वस्त्रैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पर्दं किं पुनर-
मङ्गागोपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥”
वीथीप्रहसने वक्ष्यते ।*

(२८७) नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चिचैर्व्याक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मियः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

सूत्रधारसदृशत्वात् † स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्या-
नुचरः पारिपाश्विकः । तस्मात् किञ्चिदूना नटः ।

(२८८) उद्गात्यकः कथोद्गातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥

तत्र ।

(२८६) पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्गात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रः ।

“क्रूरग्रहः स केतुचन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीं ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये “आः
क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि दृदिस्थार्थान्मत्या अर्थान्तरे सङ्ग-
मस्य पात्रप्रवेशः ।

(२८७) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्गातः स उच्यते ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्यां । “दीपादन्यस्मादपीत्यादि” सूत्र-
धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “दीपादन्यस्माद-
पीत्यादि” पठित्वा धौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेण्यां ।

“निर्व्याणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविषहाय

सुखा भवन्तु कुहराजसुताः समृद्ध्याः ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् वृथा मङ्गलपाठकं कथं सुखा भवन्तु मयि जीवति
धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य प्रवेशः ।

(२८८) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगानिगमस्तदा ॥ .

यथा कुन्दमालायां । “नेपथ्ये दत्त इतोऽवतरत्वार्या । स्मृतः ।
कोऽयं खलु आर्याज्ञानेन सहायकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।
कष्टमतिकरणं वर्त्तते ।”

“लङ्घेयस्थ भवने सुचिरं न्यतेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भागूर्वा
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याज्ञानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः ।

(२६२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्षयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आसादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः ॥

(२६३) यन्नैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो बटौ प्रति “तवास्मि गीतिरागेणे-
त्यादि ॥” ततो राज्ञः प्रवेशः ।

(२६४) योज्यान्यत्र यथालाभं बोध्यद्धानीतराण्यपि ।

अत्र आमुखे । उदात्तकावलगितयोरितराणि बोध्यद्धानि
वक्ष्यमाणानि ॥ नखकुट्टम् ।

(२८६) पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नरा ।
योजयन्ति पदैरन्यै स उद्घात्यक उच्यते ॥

यथा मुद्राराक्षसे सूत्र ।

“क्रूरग्रह स केतुश्चन्द्र मन्मूर्णमण्डलमिदानी ।

अभिभवितुमिच्छति बलात् इति” । अनन्तर नेपथ्ये “आ
क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥”

अत्रान्यार्थवक्ष्यपि पदानि दृढिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्ग
मय्य पात्रप्रवेश ।

(२८७) सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।
भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घात स उच्यते ॥

वाक्य यथा रत्नावल्या । “दीपादन्यस्मादपीत्यादि” सूत्र
धारेण पठिते । नेपथ्ये एवमेतत् क सन्देह । “दीपादन्यस्माद-
पीत्यादि” पठित्वा योगम्भरायणस्य प्रवेश । वाक्यार्थं यथा वेष्टा ।

“निर्व्याणवैरदहना प्रशमादरीणा

नन्दन्तु पाण्डुतनया सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुव चतवियहास्य

सुखा भवन्तु कुरुराजसुता समृद्ध्या ॥”

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आ
दुरात्मन् वृथा मञ्जुलपाठक कथं सुखा भवन्तु मयि जीवति
धार्तराष्ट्रा । तत सूत्रधारो निष्क्रान्त । भीमसेनस्य प्रवेश ।

(२८९) यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

यथा कुन्दमालायां । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या । सूत्रः ।
कोऽयं खलु आर्याङ्गानेन सहायकं मे सम्पादयति । विलोक्य ।
कष्टमतिकष्टं वर्त्तते ।”

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्वागुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥”

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्गानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः ।

(२८२) कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्सयेत् ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकं ॥

यथा “आसादितेत्यादि” तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टो रामः ॥

(२८३) यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥

यथा शाकुन्तले सूत्रो बटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागेणे-
त्यादि ॥” ततो राज्ञः प्रवेशः ।

(२८४) योज्यान्यत्र यथालाभं बोध्यङ्गानीतराण्यपि ।

अत्र आमुषे । उदात्तकावलगितयोरितराणि बोध्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि ॥ नष्टकुट्टम् ।

(२८५) नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
 समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
 एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ।
 तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत् ।
 वस्तुतिष्ठत्तं ।

(२८६) इदं पुनर्व्यस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरं ॥
 अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ॥

फले प्रधानफले । यथा बासुरामायणे रामचरितं ।

(२८७) अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितिष्यते ।

अस्याधिकारिकमितिष्ठत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत्रा-
 सङ्गिकं । यथा सुग्रीवादिचरितं ॥

(२८८) पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येद्य वस्तुनि ।

इह नाथे ।

(२८९) यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥

तद्भेदानाद्य ।

(३००) सचसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिशोचितं ॥

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयमिति” राजा यदा तत्क-
ण्टपाशं मोचयति तदा तदुक्त्वा “सागरिकेयमिति” प्रत्यभि-
ज्ञाय “कथं प्रिया, मे सागरिका अलमलमतिमात्रमित्यादिः”
फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयाद् गुणवती
उक्त्या” ॥

(६०१) वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयं ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥

यथा वेण्यां भीमः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

सुखा भवन्तु क्षुरराजसुताः समृद्धाः” ।

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन वीजार्थ-
प्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यं द्वितीयं पताकास्थानं ।

(६०२) अर्थोपश्लेषकं यत्तु लीनं संविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन समन्वयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन
प्रत्युत्तरोपेतं संविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं मन्वद्यते
यत्तत्तृतीयं पताकास्थानं । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

कक्षुकी । देव भग्नं भग्नं । राजा । केन । कक्षु । भीमेन । राजा ।
कक्षु । कक्षु । भवतः । राजा । आः किं प्रलपमि । कक्षु । समयं देव
ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् दृष्ट्वापसद्
कोऽयमथ जे व्यामोहः । कक्षु । देव न व्यामोहः सत्यमेव ।

“भग्नं भोमेन भवतो मरुता रथकेतनं ।

पातितं किङ्किणीजालवद्धाक्रन्दमिवचितौ” ॥

अथ दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपलक्षेपणं ।

(३०३) ह्यर्थो वचनविन्यासः सुस्मिष्टः काव्ययोर्जितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परं ॥

यथा रत्नावल्यां ।

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां चणा-
दायासं शसनाद्यमैरविरलेरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां ममदनां नारोमिवान्यां भुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहं” ॥

अथ भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि
कचिन्मङ्गलार्थं कचिदमङ्गलार्थमपि सर्व्वमन्धिषु भवन्ति । का-
व्यकर्त्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्पुनः केनचिदुक्तं
“मुखमन्धिमारभ्य मन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्तीति” । तदन्ये न
मन्यन्ते । एषामत्यन्तगुणादेयानामनियमेन सर्व्वेषां सर्व्वेषा-
मपि भवितुं युक्तत्वात् ।

(३०४) यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकृत्ययेत् ॥

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य हृदयना वानिवधः । तथ
उदात्तराघवे नोक्रमेव । सुषोववोरचरिते तु वानो रामवधार्थ-
मागतो रामेण एत इत्यन्यथा कृतः ।

(३०५) अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यादर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः ।

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

(३०६) वर्षादूर्द्धन्तु यदस्तु तत् स्यादर्षादधोभवं ॥

उक्तं हि मुनिना ।

“अङ्गक्षेदे कार्यं मासकृतं वर्षमर्द्धतं वापि ।

तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्धं न तु कदाचित्” ॥

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधव-
धादयः कथां शास्ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

(३०७) दिनावसाने कार्यं यदिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गक्षेदं विधाय तत् ॥

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(३०८) अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

तत्र शुद्धो यथा । मानतीमाधवे गङ्गाने कपालकुण्डला ।

मङ्गीर्णा यथा रामाभिनन्दे चपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

(३०६) प्रवेशकोऽनुदात्तोत्तया नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्गेऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेण्यां
अश्वत्यामाङ्गे राक्षसमियुज । अथ चूलिका ।

(३१०) अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ।

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
निकाः प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानोत्थादि” “रामेण परशुरामो
जित इति” नेपथ्ये पात्रैः सूचितं । अथाङ्गावतारः ।

(३११) अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।

यथाङ्गेऽप्यन्तरत्येपोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्षः । अथाङ्गमुख ।

(३१२) यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गानां सूचना ऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहुर्वीजार्थख्यापकश्च तत् ॥

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दव्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिशिप्तकथाप्रबन्धस्य च
प्रभङ्गात् अन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

(३१३) अङ्गान्तपात्रैर्व्याङ्गास्यं किन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ।

अद्भान्तपात्रैरद्भान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाद्भान्ते । “प्रविश्य सुमन्तः । भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ
भवतः सभार्गवानाङ्गयतः । इतरे । क भगवन्तौ । सुमन्तः ।
महाराजदशरथस्थान्तिके । इतरे । तत्तच्चैव गच्छामः” ॥ इत्य-
द्भपरिषमाप्तौ “ततः प्रविशन्नुपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशु-
रामा इत्यत्र” पूर्वाद्भान्त एव प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शता-
नन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराद्भमुखसूचनाद्भान्तमिति ।
एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तं । अन्ये तु “अद्भावनतारेणैव इदं
गतार्थं” इत्याहुः ।

(३१४) अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरं ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नास्त्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः ।

यथा रत्नावल्यां । योगम्भरायणप्रयोजितः ।

(३१५) यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते ।

आदावेव तदाहुः स्यादामुखान्तेपसंश्रयः ॥

यथा शाकुन्तले ।

(३१६) विष्कम्भकाद्यैरपि नो बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥

रमः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन ।

“न चातिरमतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रमं वा न तिरोदध्याद् वस्त्रलङ्कारमचणैरिति” ॥

(३१७) वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र वीजं ।

(३१८) अन्यमात्रं समुद्दिष्टं वज्रधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकू-
ल्यलालितो योगन्धरायणव्यापारः ॥ यथा वा वेण्यां द्रौपदी-
केशमंयमनहेतुर्भूमिमेनकोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

(३१९) अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरुच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ता कथार्थविच्छेदे सति
उदयमखेन्दोरिविदीक्ष्यते इति भागरिका श्रुता मध्यं । कथं
एवमो उदयं निन्दोः * इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

(३२०) व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदू-
षकस्य चरितं ।

(३२१) पताका नायकस्य स्यान्न स्वकीयफलान्तरं ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा निर्व्याहस्तस्य जायते ॥

यथा सुग्रीवादेराज्यप्राप्तादिः । यत्तु मुनिनोक्तं ।

“आगर्भादाविमर्षादा पताका विनिवर्त्तते” इति ।

* कथं ग्य स उदयं निन्दो रिति । सं । टी० ।

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्व्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति” व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

(३२२) प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ।

यथा कुलपत्यङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

(३२३) प्रकरी नायकस्य स्थानं स्वकीयं फलान्तरं ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥

समापन्नन्तु तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं ।

यथा रामचरिते रावणवधः ।

(३२४) अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशनियताग्निफलागमाः ॥

तत्र ।

(३२५) भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।

यथा रत्नावल्या । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं योगन्धरा-
यणसौत्सुक्यं । एवं नायकनायिकादीनामपौत्सुक्यमाकरेण
बोद्धव्यं ।

(३२६) प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥

यथा रत्नावल्या । “तद्वि ए अत्यि अन्नो दंशणीवाश्चो
जित्ति जधा कधा आलिहिश्च जधा समीहिदं करदस्सु” * ॥

* तद्वतीति । यथापि नाख्यन्यो दर्शनेपाय इति यथा तथा
आलेख्य यथा समीहितं करिष्यामीति ॥ सं० । टी० ।

इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिर्वत्सराजमे-
ङ्गमोपायः । तथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

(३२७) उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्याग्र प्राप्तिः सम्भवः ।

यथा रत्नावल्यां द्वतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाद्वासवदन्ताल्लक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितैका-
न्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

(३२८) अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्रिस्तु निश्चिता ।

अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्रिः । यथा
रत्नावल्यां । “राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नानामत्रोपायं
पश्यामीति” ॥ देवलक्षणापायस्य प्रसादमेव निवारणान्वित-
फलप्राप्तिः सूचिता ।

(३२९) सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तिवल्गुलक्षणफलान्त-
रलाभसहितः । एवमन्यत्र ।

(३३०) यथा सह्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥

तल्लक्षणमाह ।

(३३१) अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकोन प्रयोजनेनान्वितानां कथाज्ञानामवान्तरैकप्रयोज-
नसम्बन्धः सन्धिः । तल्लेदनाह ।

(३३२) मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहतिः ।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाक्षत्तणमुच्यते ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

(३३३) यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं ॥

यथा रक्षावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

(३३४) फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

यथा रक्षावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहे-
तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपचित्रस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां
शायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्योद्देशरूप उद्भेदः ॥

(३३५) फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
‘गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुक्तः ॥

फलस्य गर्भोकरणाद्गर्भः । यथा रक्षावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुस-
ङ्गता । “सहि अदक्खिणा दानिमि तुमं जा एवं भट्ठिणा हत्येन
गहिद्धावि कोव ण मुच्चसीत्यादी” * समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ता-
प्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तदात्तांन्वेषणाय गतः कथञ्चिर-

* सखि अदक्खिणा इदानीमसि त्वं यदेव भर्ता हत्येन गृहीतापि
कोप न मुच्चसीति ॥ स० । टी० ।

यति वसन्तक" इत्यन्वेषणं । "विदू । हीं हीं भो कोपम्बीर-
ज्जलमेणावि ण तादिशो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिशो
मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सुदि इत्यादौ" *
उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः । पुनः
सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं । पुनर्लतापाशकरणे
उद्भेदः । अथ विमर्षः ।

(३३६) यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायस्य स विमर्ष इति स्मृतः ॥

अथा शाकुन्तले चतुर्थाद्वादौ । "अनुसूया । पिअंवदे जइवि
गान्धर्वेन विवाहेन निव्विज्जकळाना पिअसही सउत्तला तथावि
अनुहमभत्तिभाइणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअ" † ।
इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपचिन्तात् प्रागर्थसञ्चयः शकुन्तला-
विस्मरणरूपविमर्षालिङ्गितः । अथ निर्व्वहणं ।

(३३७) बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्व्वहणं हि तत् ॥

यथा वेण्यां । "कक्षुकी । उपसृत्य सद्यै महाराज वहुंमे ।

* हींहीति । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवचनस्य
परितोषो यादृशो मम सखाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्य-
तीति । सं० । टी० ।

† जइवीति । यद्यपि गान्धर्व्वेन विवाहेन निर्व्विज्जकळाना प्रिय-
सखी शकुन्तला तथापि अनुहमभर्तृभाजिनी संबुत्तेति निर्व्वहणं
मे हृदयं इति । सं० । टी० ।

अयं खलु भीमसेनो दुर्ध्याधनस्तज्जगत्सर्वशरीरो दुर्ल-
क्ष्यव्यक्तिः” । इत्यादिना द्वौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादि-
बीजानां निजनिजम्यानोपचिन्तानामेकार्थयोजनं । यथा वृ
शकुन्तले सप्ताङ्गे । शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ॥
एवमङ्गान्याह ।

(३३८) उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं ।

शुक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषणा ॥

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ।

यद्योद्देशं लक्षणमाह ।

(३३९) काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ॥

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रसुताभिधेयः । यथा वेण्या भीमः ।

“लाक्षावृक्षानलविषाक्षमभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिक्षेपेषु च नः प्रदत्तम् ।

आकृत्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान्

सुखा भवन्ति मयि जीवति धार्तराजाः” ॥

(३४०) समुत्पन्नार्थवाङ्मयं ज्ञेयः परिकरः पुनः ।

यथा तत्रैव ।

“प्रहृष्टं यदैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-

र्न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवां ।

जरामन्धस्योरःखलमिव विरूढं पुनरपि

कुभा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥

मन्देशो मम व्युत्पन्न एवाय्येण गृहीत इति” अतः प्रभृति
यावद्भोमवचनं ।

“युष्मान् हृषयति क्रोधाहोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति” ॥

(३४४)

प्राप्तिः सुखागमः ।

• यथा तत्रैव ।*

“मथ्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्”

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सख्यं । नाथ अस्मदपुत्रं क्लृप्तं एदं
वपुषं ता पुणो पुणो भण * ॥

(३४५) बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।

यथा तत्रैव । “नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां” ।

“यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलसौख्यता ।

तद्भूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाभ्यराकर्षणैः

क्रोधाज्योतिरिदं महत्कुरुवले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥

अत्र “सुप्त्या भवन्ति मयि जीवतीति” आदिवीजस्य प्रधा-
ननाथकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानं ।

(३४६) सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ।

यथा बालचरिते ।

* नाथेति । नाथ अयुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण ।

(३५१) विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।
 नर्म नर्माद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥
 विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्थात् पर्युपासनं ।
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंचार इत्यपि ॥

तत्र ।

(३५२) समीक्षा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ।

रतिलक्षणेभ्यः भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
 पुरुषो वा तदर्थं समीक्षा विलासः । यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनसु तदभावदर्शनाद्यासि ।
 अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥

(३५३) दृष्टान्तानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।

अथा शाकुन्तले राजा । “भवितव्यमत्र तथा । तथा हि ।
 “अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
 द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते यदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥

(३५४) कृतस्थानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ।

यथा तत्रैव ।

“अलं वो अन्तपुरविरहपञ्चमुष्ण राणिना उवह-
 ध्वेन” * । केचित्तु “विधृतं स्नादरतिरिति” वदन्ति ॥

* अलमिति । अलं वोऽन्तपुरविरहपञ्चमुष्णेन राजभिर्दोषर-
 षेन । सं० । टी० ।

(३५५) उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

* “दुल्लभजनानुरागो लज्जा घुर्ध्वं परस्तरमो अय्या ।

पियसहि विसमं पेमां भरणं सरणं नवरि एकां * ॥

(३५६) परिहासवचो नम्रं

यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता । सहि जस्स कदे तुमं आअदा
सो अयं दे पुरदो चिह्दि । सागरिका साभ्यसूयं । कस्स कदे
अहं आअदा । सुसं । अद अन्नमंकिदे न चित्तफलअस्स” ॥

(३५७)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नम्राद्युतिः

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि अदक्खिणा दाणिसि तुमं
जा एवं भट्ठिणा दत्तावलम्बिदावि कोवं न मुच्चसि† ।” साग ।
सम्भ्रममीषदिहस । “सुसङ्गदे दानिं वि कील्लिदुं न विर-

* दुल्लभेति । दुल्लभजनानुरागो लज्जा घुर्ध्वं परवश आत्मा ।
प्रियसखि विसमं प्रेम सरस शरणं केवलमेकमिति । सं० । नव-
रिशब्दः केवलार्थोद्देशीति । टी० ।

सहोति । सखि यस्य हृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।
इति सं० । कस्य हृतेऽहमागता इति सं० । अयि अन्यशत्रुते न
चित्तफलकस्य । सं० । टी० ।

† सहोति । सखि अदक्खिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्ता
इत्यावलम्बितापि कोप न मुचसीति । सं० । टी० ।

ममि * ॥ केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्माद्युतिरिति”
वदन्ति ।

(३५८) . प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं ॥ .

यथा विक्रमोर्व्वशां । उर्व्वशी । “जश्रदु जश्रदु महाराश्रो † ।
राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि” ।

(३५९) विरोधो व्यसनप्राप्तिः

यथा चण्डकौशिके राजा । “नूनमममीक्ष्यकारिणा मया-
न्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्मां समाक्रान्तः” ॥

(३६०) कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्य्युपासनं

रत्नावल्यां । विदू । “भो मा कुप्य एषा हि कदलीघर-
न्तरं गदेत्यादि” ‡ ।

(३६१) पुष्पं विशेषवचनं मतं ॥

यथा तत्रैव राजा । “इतो गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” ।
विदू । “भो वशस्य एषा श्रवण्वा मिरी तए मामाभा-
दिदा” § । राजा । वयस्य मयं ।

* सुसङ्गते रदानोमयि कोटितं न मुच्यसीति । सं० । टी० ।

† जश्रदिति । जयतु जयतु महाराज इति । सं० । टी० ।

‡ भो मा कुप्येति । एषा हि कदलीघरान्तरं गतेति । सं० । टी० ।

§ भो वयस्येति । भो वयस्य एषा अपूर्वा श्रोत्राया समासादि-
तेति । सं० । टी० ।

“श्रीरेषा पाणिरथस्थाः पारिजातस्य पक्षवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येव खेदच्छास्यतद्रवः” ॥

(३६२) प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं

यथा तत्रैव राजा । “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।
सुखं । न केवलं तुभं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए
णिवेदइस्सं * ॥

(३६३)

उपन्यासः प्रसादनं ।

यथा तत्रैव । सुखं । भट्टा अलं सङ्गाए मएवि भट्टिनीए
पसादेन कील्लिदं ज्जेव एदिहिं ता किं कणाभरणेन । अदोवि
मे गरुअरो पसादो एषो जं तए अहं एत्थ आलिहिदन्ति
कुविदा मे पिअसही सागरिका एसाज्जेव पसादोअदु† ॥
केचित्तु ।

“उपपत्तिरुतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च । तत्रैव । अदिमुखरा क्खु सा
गर्भदासीति ‡ ।

* न केवलं तुभमिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तद्यावद्भूत्वा
देव्यै निवेदयिष्यामीति ॥ सं० । टी० ।

† भट्टेति । भट्टोरुर्ल शङ्कया मयापि भर्त्या प्रसादेन कीडितमेव
एतैः तत्त्वं कणाभरणेन यतोऽपि मे गरुवर एव प्रसाद
यस्य यत् तया अहं अत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी
सागरिका एवैव प्रसादयतामिति ॥ सं० । टी० ।

‡ अतिमुखरा खल्वेषा गर्भदासीति ॥ सं० । टी० ।

(३६४) चातुर्वर्ष्योपगमनं वर्षसंचार इत्यते ॥

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

“परिषदियमृषोणामेव वीरे युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लामपादश्च वृद्धः ।

अथमविरतयजो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते” ॥

इत्यत्र ऋषिचक्रादीनां वर्षानां मेखनं । अभिनवगुप्तपादास्तु

“वर्षशब्देन याचाण्युपलक्ष्यन्ते । संहारो मेखनमिति” व्याचक्षते ।

उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

अदोवि मे अन्नं गृह्यो पसादो * इत्यादेरारभ्य षं इत्ये
गेहिअ पसादेहि षं † । राजा कामौ कामावित्यादि ॥ अथ
गर्भाङ्कानि ।

(३६५) अभूताक्षरणं मार्गो रूपोदाक्षरणे क्रमः ।

सङ्गृह्यमानुमानञ्च प्रार्यनाक्षिप्तिरेव च ॥

* चोटकाधिवलोदेगा गर्भे स्युर्वद्रवस्तथा ।

अथ व्याजाश्रयं वाक्यमभूताक्षरणं मतं ॥

यथा अश्वत्यामाङ्के ।

“अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

सौरं गेपे गज इति किमपि व्याहतं मत्स्याचा” ॥

* अदोपीति । अतोऽपि मे अन्नं गृह्यतः प्रसाद इति । सं० । टी० ।

† ननु हस्ते गृहीत्या प्रसादय रमा इति । सं० । टी० ।

(३६६) तत्त्वार्थकथनं मार्गः

यथा चण्डकौञ्जिके राजा । भगवन्

“वृद्धतामर्चितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयं” ॥

(३६७)

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ।

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चक्षुं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं धर्मं धर्मैः शिखीमुखैः” ॥

(३६८) उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥

यथा अश्वत्थामाह्ने ।

“यो यः शक्तं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूर्तां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्ममाधी चरति मयि रणे यद्य यद्य प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(३६९) भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्

यथा शाकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा
प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

“वचमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥

(३७०)

संग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य ददन्ते पारितोषि-
कमिति कटकं ददाति ।

(३७१) लिङ्गादृक्षेऽनुमानता ॥

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लोलुपगतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलोकनेनमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चन कान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमधूयताञ्च” ॥

(३७२) रतिर्द्योत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ।

यथा रत्नावल्यां । प्रिये सागरिके ।

“श्रीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृष्टौ पद्मानुकारैर्न करौ
रत्नास्तम्भनिभं तयोद्युगलं बाहू गृणालोपमौ ।
इत्याद्यादकराखिलाङ्घ्रि रभमाङ्घ्रिःशङ्कमालिङ्ग मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह निर्व्यापय” ॥

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गं । यस्मते निर्व्यहणे इह भूतावमरत्नात्
प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तस्मतानुमारेणोक्तं । अन्यथाङ्गानां पञ्च-
षष्टिमह्यत्वप्रसङ्गात् ।

(३७३) रक्षस्यार्थस्य त्वङ्गेदः सिन्धिः स्यात्

यथा अश्वत्थामादे ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशवश्चेदितोयेऽग्निम् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥

(३७४)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

यथा चण्डकौशिके कौशिकः ।

“आः पुनः कथमद्यापि न ममभूताः स्वर्णदक्षिणाः” ॥

(३७५)

अभिवलमभिसन्धिष्कलेन यः ॥

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिनि इञ्च सा चित्त-
शालिआ वसन्तअस्स सन्नद्धरोमीत्यादि * ।

(३७६) नृपादिजनिता भीतिसुदेगः परिकीर्तितः ।

यथा वेण्यां ।

“प्राप्तावेकरथाहूढो दृष्ट्वा नौ तामितस्ततः ।

स कर्षारिः स च क्रूरो दृक्कर्मा दृकोदरः” ॥

(३७७) शङ्काभयवासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥

यथा ।

“कालान्तककरालासं प्रीधोद्धृतं दशाननं ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥

अथ विमर्षाङ्गानि ।

(३७८) अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रव्यो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनं ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं द्वादनं तथा ।

दोषप्रख्यापवादः स्यात्

* भट्टिनीति । भर्त्सयं सा चित्रशालिका वसन्तस्य सञ्ज्या
करोमीति ॥ स० । टी० ॥

यथा वेष्णां युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कचिदासादिता तस्य
दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव दुरात्मा
देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरूपलभः ।

(३७६)

सम्फोटो रोपभाषणं ॥

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमयात्मकर्म स्थापसे । शृणु रे ।

“हृष्टा कौशेयु भार्या तव तव च पशोस्त्वस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दूतदासी ।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपहृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
याक्रोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजितैव दर्पः” ॥

“भीमः सक्रोध आः पाप । राजा । आः पाप इत्यादि” ।

(३८०) व्यवसायस्य विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥

यथा तत्रैव भीमः ।

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्गा दुर्व्याधनस्योर्ध्वार्भीमोऽयं शिरसा गतः” ॥

(३८१) द्रव्यो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ।

यथा तत्रैव । “युधिष्ठिरः । भगवन् हृष्टायज्ञ सुभद्राभ्रातः ।

ज्ञातिप्रोतिमनमि न हता चक्षियाणां न धर्मो

रूढं सत्यं तदपि गणितं नानुजग्राह्युनेन ।

तुम्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः

कोऽयं पन्था यदमि विमुषो मन्दमाग्रे मयि त्वं” ॥

(३८२) तर्ज्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तं ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्वाद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णघोषितमधुलीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धृतं चेष्टमे
वासान्धो नृपघो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥

(३८३)

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनं

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्त्याप्ताहतानां रणगिरिषि न वा भस्मसाद्देहभाराग-
श्रूणाग्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममी यान्धवा यान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगघने खण्डितान् शृङ्गकक्षैर-
स्त भाखान् प्रयातः सद्य रिपुभिरयं मंद्गिघन्तां वल्लानि” ॥

(३८४)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनं ॥

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एमे मांगलदत्तस्य
सुश्रो अज्जविस्सदत्तस्य नत्तिओ चामुदत्तो व्यावादितुं वज्ज
ट्ठामं निज्जइ एदेण किल्ल गणिका वसन्तमेणा सुअण्णोहेन
वावादित्ति” * । चारुदत्तः ।

* एष चारुदत्तस्य सुत आर्यविन्ददत्तस्य भ्राता चारुदत्तो व्यापा-
दयितुं बध्यमानं भोद्यते । एतेन किल्ल गणिका वसन्तमेणा
सुवर्गभोगेन व्यापादितेति । सं० । टी० ।

“मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्गापितं यत्
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुयैर्युज्यते घोषणायां” ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकोत्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

(३८५) मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ।

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोदेगं दिधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनां ।
ज्वलयति तनूमन्तर्द्वादः करोति न भक्षमात्
प्रहरति विधिर्मर्गच्छेदो न हन्ति जीवितं” ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

(३८६) ईक्षितार्यप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते ।

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “मये कथमिह
त्वमेकाकी वर्त्तमे कनु पुनः प्रियमखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा
मे प्रभावती । विदू । असुरवदणा आचारिष्य कश्चिं वि
णीदा ” । प्रद्युम्नः दोषे निश्चलः ।

“हा पूर्णचन्द्रमुखि मत्तचकोरनेत्रे

मामानताङ्घ्रि परिहाय कुतो गतासि ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवितं त्वर्षमेव
दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमसु” ॥

(३८७) कार्य्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं ॥

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते
कर्षाश्रीविषभोगिनि प्रशमिते शस्त्रे च याते दिवं ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादम्पावशेषे जये”
सर्वे जीवितसंग्रहं वयममी वाचा समारोपिताः” ॥

(३८८) प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।

यथा वेण्यां पाञ्चालकः । “अहं देवेन चक्रपाणिना सहित
इत्युपक्रम्य हतं वन्देहेन ।

“पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
क्षणाऽत्यन्तचिरोष्मिन्ने तु कवरीयन्त्रे करोतु क्षणं ।
रामे शातकुठारभास्वरकरे चन्द्रमोक्षेदिनि
क्रोधान्त्रे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कृतः संग्रहः” ॥

(३८९) कार्य्यसंग्रह आदानं

यथा वेण्यां । “ननु भोः स्वमन्तपञ्चकचारिणः ।

नाहं रघो न भूतो रिपुर्धिरजलाह्वदिताङ्गः प्रकामं
निष्कीर्णप्रतिज्ञाजसमिधिगहनः क्रोधनः सचियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः समरशिखिभिर्गामुक्तगोपाः हतं वम्-
चाभेनानेन मीमेक्षन्तकरितुरगान्तर्दिनैरास्यते यत्” ॥

अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादीनं ।

(३८०) तदाङ्गम्भादनं पुनः ।

कार्यार्थमंपमानादेः सदनं खलु यद्भवेत् ॥

यथा तत्रैव अर्जुनः । आर्यः ।

“अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्नो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखो प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥

अथ निर्व्वहंयाङ्गानि ।

(३८१) सन्धिविवोधो शयनं निर्णयः परिभाषणं ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनं ॥

भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंचार एव च ।

प्रशस्तिरिति संचारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥

तत्र ।

(३८२) वीजोपगमनं सन्धिः

यथा वृक्षां भीमः । “भवति यज्ञवेदिमन्त्रवे स्मरति भवती
यन्मयोक्तं चक्षुर्भुजेत्यादि” ॥ अनेन मुखे चित्तवीजस्य पुनरुप-
गमनमिति सन्धिः ।

(३८३) विवोधः कार्यमार्गणं ॥

यथा तत्रैव भीमः । “मुञ्चतु मामार्यः चणमेकं । युधि-
ष्ठिरः । किमपरमवशिष्टं । भीमः । सुमहदवशिष्टं । संयमयामि
तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चान्त्रा दुः-
शासनावकृष्टं केशदम्भ । युधिष्ठिरः । गच्छतु भवाननुभवतु ।

तपस्विनी वेषीमंक्षारमिति” अनेन केशमंथमनकार्यस्यान्वेषणा-
द्विवोधः ।

(३८४) उपन्यासस्तु कार्याणां यथनं ।

यथा तत्रैव भीमः । “पाश्चात्ति न खलु मयि जीवति संह-
र्त्तया दुःशासनविलुलिता वेषिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं
संहरामीति” अनेन कार्यस्योपचेपाद्गुणं ।

(३८५)

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनं

यथा तत्रैव भीमः । “देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्यो-
धनहतकः । मयापि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षिप्तं शरीरं निक्षिप्तमिदमस्य कन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्यं निषिक्ता चतुरदधिपयःसीमया सार्द्धमूर्ध्ना ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुबकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्गवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य श्रेयं” ॥

(३८६) परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषणं ।

यथा शाकुन्तले । राजा । “आर्य्ये अथ सा तत्रभवती किं-
माख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्मै धर्मदारपरिहादना
नामं गेन्यिस्सदि” * ॥

(३८७) लब्धार्थागमनं कृतिः ।

* कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनेः नाम यद्दीप्यतीति । सं० । टी० ॥

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृत-
योऽभिषेकं धारयन्तस्त्रिषन्ति इति” अनेन मात्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

(३८८) शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्

यथा तत्रैव । भोगेन द्रौपद्याः केशसंयमनं ।

(३८९) आनन्दो वाञ्छितागमः ।

यथा तत्रैव । द्रौपदी । विश्वमपि दं एदं वावारं नाधस्त
प्रसादेन पुणोपि सिक्खित्तं * ।

(४००) समयो दुःखनिर्याणं

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्गा समस्तस्य वही-
णिण समस्तस्य † ।

(४०१) तद्भवेदुपगूहनं ।

यस्यादद्भुतसम्प्राप्तिः

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वमवलोक्य ।

“दधद्विद्युन्नेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भृङ्गश्रेणोर्ध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्ध्रुवलय-

क्षितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदं” ॥

* विश्वमपि तदेतद् व्यापारं नाधस्त्य प्रसादेन पुनरपि शिक्खित्था-
मीति । सं० । टी० ।

† समान्मसीहि भगिनि समान्मसीहीति । सं० । टी० ।

(४०२) सामदानादिभाषणं ॥

यथा चण्डकौशिके । “धर्माः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” ॥

(४०३) पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनं ।

यथा वेष्ठां भीमः । “बुद्धिमतिके क्व सा भानुमतो परि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” ।

(४०४) वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्व्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति” ।

(४०५) नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥

यथा प्रभावत्यां ।

“राजानः सुतनिर्व्विण्णेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सृदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

शस्यस्वर्णममृद्भूयः समधिकाः सन्तु चमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी चिजगतो भक्तिय नारायणे” ॥

अत्र च उपसंहारप्रशस्तीरन्त एकेन क्रमेणैव न्यतिः ।

“इह च मुखमन्त्रो उपचेपपरिकरपरिन्वासयुक्तुद्भिदसमाधा-
नानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवञ्चोपन्यासपुष्पाणां गर्भे
अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्तिव्यवमा-
यप्ररोचनादानानां प्राधान्यं । “अन्येषाञ्च यथा सम्भवं न्यति-
रिति” केचित् ।

(४०६) चतुःपष्टिविधं छेतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनं ॥

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ।

यथा वेणीमंहारे तृतीयाह्ने । दुर्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्रधारणं । एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्निधम एवेति” उक्तं तत्तच्च्यविरुद्धं ।

(४०७) इष्टार्थरचनाश्चर्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां पङ्क्तिधनं फलं ।

अङ्गहीनो नरो यदन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ।

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु पक्षेपादित्रयं वीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अग्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

(४०८) रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनं ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

तथा च यद्वेष्टा । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितं ।

(४०९) अविरुद्धन्तु यदृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकं ।

तदप्यन्यथयेद्दीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

अनयोददाहरणं मत्प्रवन्धेष्वभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।

(४१०) शृङ्गारे कौशिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ।
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

तत्र कौशिकी ।

(४११) या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चासुविलासयुक्ता ॥
नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
चत्वार्यङ्गान्यस्याः

तत्र ।

(४१२) वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ।
इष्टजनावर्ज्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतं ॥
विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ।

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्या । वासवदत्ता
फलकमुद्दिश्य महाम । “एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा
एदं किं अज्ज वसन्तासु विणाण” * । सशृङ्गारहास्येन यथा
शकुन्तले । राजान प्रति शकुन्तला । “अमन्तुणो उन किं
करियमि । राजा इदमिति व्यवसितः । शकु । वल्लं ठौकते” ।
समयहास्येन यथा रत्नावल्या । आस्येख्यदर्शनावसरे । “सुमज्जा ।

* एसाणपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमर्थं वसन्तस्य
विज्ञापनमिति । सं० । टी० ।

† अमन्तुणः पुन किं करिष्यतीति । सं० । टी० । .

निदो मए एसो वुत्तन्तो सम चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ
निवेदइस्स”* । एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्म्मोदाहृत । एवं वेशचेष्टा-
सम्बन्धपि ।

(४१३) नर्म्मस्फूर्ज्ज सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमः ।

यथा मालविकायां सङ्केतनायकमभिस्तथायां नायक ।

“विष्टज सुन्दरि सङ्गमसाध्वस
ननु चिरात्प्रमृति प्रणयोन्मुखे ।
प्रतिगृहाण गते सहकारता
त्वमतिमुक्तलताचरित मयि” ॥

मालविका । भट्टा देवीए भएण अप्पणेवि पिअ कर्त्तुं न
पारेमि इत्यादि”† । अथ गर्मस्फोट ।

(४१४) नर्म्मस्फोटो भावलेगैः दृष्टितोऽल्परसो मत ॥

यथा मालतीमाधवे ।

“गमनमलस शून्या वृष्टिः शरीरमसौष्ठव
श्वसितमधिक किञ्चित् स्यात् किमप्यदितोऽथवा ।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाञ्चा विकारि च यौवन
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरता” ॥

अलसगमनादिभिर्भावलेगैर्माधवस्य मालत्यामनुराग शोक
प्रकाशितः ।

* नीतो मया एय वृत्तान्तं सम धिन्तयल्लोकेन ता देखे गत्वा
निवेदयिष्यामीति । स० ॥ टी० ॥

† भर्त्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रिय कर्त्तुं न पारयामोति । स० ॥ टी० ॥

(४१५) नर्मगर्भा व्यवहतिर्नतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ।

यथा तत्रैव । मखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण
ध्वसायवारणं । अथ सात्त्वती ।

(४१६) सात्त्वती बज्जला सत्त्वगौर्यत्यागदयार्ज्वैः ।
सहर्षा चुद्रशृङ्गारा विशेषा साद्गुता तथा ॥
उत्थापकोऽथ संचात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥
उत्तेजनकरी शब्दोर्वागुत्थापक उच्यते ।

यथा वीरचरिते ।

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया वृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैदृष्यन्तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
यन्माङ्गल्यमुखस्य नास्य विषयः किं वा बज्जल्याद्यतै-
रस्मिन् विस्मृतजामदग्न्यविजये वाहौ धनुर्जम्भतां” ॥

(४१७) मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संचात्यः सङ्गभेदनं ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षसमहायानां चाणक्येन
सुबुद्ध्या भेदनं । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा रामायणे
रावणादिभीषणस्य भेदः ।

(४१८) संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः ।

यथा वीरचरिते रामः । “अमंगयं किल मपरिवारका-
न्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीलनोदितेन, परिवत्सर-

सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम दाशरथे स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुरित्यादि” ।

(४१९) प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

यथा वेण्यां भीमः । “सहदेव गच्छ त्वं गुह्यमनुवर्त्तस्व अश्व-
मण्यस्त्रागारं प्रविश्याद्युधमहाथो भवामीति चावत् अथवा आ-
मन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चासीति” । अथारभटी ।

(४२०) मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता वधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥

वस्तूत्यापनसम्फोटौ सङ्घिप्तिरवपातनं ।

इति भेदास्तु चत्वारं आरभव्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ।

यथोदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो निशान्ततिमिरघातेर्बिम्बश्चापिभि-

र्भास्वन्तः सकला इवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते चोपकवन्धकण्टरुधिरैराभायमानोदरा

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुच्यन्तीग्रासवान् फेरया इत्यादि” ॥

(४२१) सम्फोटस्तु समाधानः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ।

यथा मान्तर्या माधवाघोरघण्डयोः ।

(४२२) सङ्घिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरेतरयापि वा ।

सङ्घिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेचन्तरग्रहः ॥

यथा उदयनपरिते किसिञ्चदस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ॥

बाह्यनिवृत्त्या सुधीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या
शान्तत्वापादानं । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” ॥

(४२३) प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिद्वर्षविद्वसम्भवं ।
अवपातनमित्युक्तं

यथा ह्यत्यारावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इति”
अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तं ।

(४२४) पूर्वमुक्तैव भारती ॥

अथ नाद्योक्तयः ।

(४२५) अत्राद्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतं ।
सर्वत्राद्यं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितं ॥
रत्नस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशयते ।
त्रिपताककरेणान्यानपरार्थान्तरा कथा ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यस्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकं ।
किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तस्यादाकाशभाषितं ।

यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्मान्तरत ऊर्ध्वं मर्त्याहुनि-
मामितानामिकं त्रिपताकवत्सर्षं करं हत्वाभ्येन मद् यस्माच्चते
तज्जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रत्नस्य कथनमपवारितं । हेयं स्पष्टं ।

(४२६) दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेग्यानां नाम दर्शयेत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
यसन्तादिपु यस्स्यस्य वस्तुनो नाम यद्वेत् ।

वेशा यथा वसनसेनादिः । वणिग्विष्णुदत्तादिः । चेटः
कलहंसादिः । चेटो मन्दारिकादिः ।

(४२७) नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकं ।

यथा रामाभ्युदयादिः ।

(४२८) नायिकानायकाख्यानां सञ्ज्ञाप्रकरणादिषु ॥

यथा मालतीमाधवादिः ।

(४२९) नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणं ।

यथा रत्नावलीकूरमञ्जर्यादिः ।

(४३०) प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥

यथा शाकुन्तले । अथी । गच्छाव इत्यर्थे साधयावसावत् ।

(४३१) राजा स्वामीति देवेति मृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजविभिर्व्यस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्युषिभिर्व्याच्यः सौप्त्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चैतरैः ॥

यस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राजा विदूषकः ।

वाच्यो नटोऽसूत्रधाराचार्यनाम्ना परस्परं ॥

सूत्रधारं भवेद्भाव इति वै पारिपार्थिकः ।

सूत्रधारो मारिपेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥

यस्येत्युत्तमैर्हो मध्येरार्येति चायजः ।

भगवन्निति यत्तव्याः सर्वैर्देवार्पणलिङ्गिनः ॥

वदेद्राज्ञीच्च चेटीच्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्यवयिनं स्तुतो बृहं तातेति चेतः ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति पतस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्यादौर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो मन्त्राराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराजः कुमारो भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैस्त्रियः ।
 हलेति सदृशी प्रेय्या हञ्जे वेग्याऽञ्जका तथा ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रणैश्च पापण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिष्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाद्यान्ये यथोचितं ।

अथ भारगविभागः ।

(४३९) पुरुषाणामनोचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनां ।
 शौरसेनो प्रयोक्तव्या तादृशीनाश्च योऽपिना ॥

आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रों प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणा ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यता ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारों सम्प्रयोजयेत् ॥
 धाल्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽभोरो चाण्डालो पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरो चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शैरसेनिका ।
 बालानां पण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणां ॥
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च ।
 देवोमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितं ।
 कार्य्यतथोत्तमादीनां कार्य्या भाषाविपर्य्ययः ॥
 योपित् सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
मम तात्पदादानां भाषार्थवे ।

‘ (४३३) षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि बोध्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ।

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके । तत्र
लक्षणानि ।

(४३४) भूषणाक्षरसंचातौ शोभेदाक्षरं तथा ।
चेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्ट च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गच्छन् तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं सङ्क्षेपो गुणकीर्तनं ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

तत्र ।

(४३५) लक्षणानि गुणैः सालङ्कार्योगस्तु भूषणं ।

यथा ।

“आक्षिप्यन्त्यगविन्दानि गुग्मे तव मुखत्रियं ।
कोपदण्डममयाणां किमेषामस्ति दुष्करं” ॥

(४३६) वर्णनात्तरसंज्ञातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ।

यथा आकुन्तले राजा । “कश्चित् सखीं विनाऽतिवाधते
शरीरसन्तापः । प्रियम्बदा । सम्पदं स्वयसहो उभ्रसमं गर्भु-
स्मादि” ॥*

(४३७) सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

स्निग्धलक्षणचित्रार्था सा शोभेताभिधीयते ॥

यथा । *

“सदृशसम्भवः शूद्रः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव कूरो वर्जनीयः सताम्रभुः” ॥

(४३८) यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्वार्थस्तदुदाहरणं मतं ॥

यथा ।

“अनुयान्ता जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतं ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥

(४३९) चेतुर्व्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्देतुदर्शनात् ।

यथा वेष्ठां भीमं प्रति चेटो । “एवं मए भणिदं । भानु-
मदि तुछाणं अमुक्केसुं केसहत्थेसुं कधं अछाणं देवीए केयाः
मंयभीअन्नित्ति ॥†

(४४०) संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनित्ययः ।

* साम्प्रतं स्वयसह उभ्रसमं गमिष्यतीति ॥ सं० । टी० ।

† एवमिति । एवं मया भणितं भानुमति युष्माकं अमुक्तेषु केश-
हस्तेषु कथमस्माकं देयाः केशाः संयम्यन्ते इति ॥ सं० । टी० ।

यथा ययातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यत्तत्कन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्व्वती” ॥

(४४१) दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं ।

यथा वेष्ठां भीमः । “शार्थं उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्दोषनकलत्रं हि मेयादि” ।

(४४२) तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिनो ।

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

शतमल्ला पुनरियं मानुजं स्पृशतीव मां” ॥

(४४३) सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः ।

माकुन्तले यथा ।

“अधरः किञ्चनपरागः कोमलविटपानुकारिणी माह ।

कुसुममिव नोभनीयं दौर्बल्यमद्वेषु मयस्त्रुं” ॥

अथ पदपदार्थयोः भौकुमाय्ये मदृशमेव ।

(४४४) यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं ।

परपक्षव्युद्दामार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥

यथा ।

“उत्पद्यमानं चित्तं धर्मैरमं श्रुत्वा धे नृपाः ।

किमु वाग्मिनि रामेण मुक्ते वाणः पलाशुनि” ॥

(४४५) अभिप्रायस्तु मादग्द्यादनुनायक्य कथ्यता ।

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छतिः।
भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीतलं केतुमृषिर्घावत्यति” ॥

(४४६) प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ।

यथा नमं प्रभावत्यां । “अनेन खलु सर्वतश्चरता चक्षरो-
केणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” ।

(४४७) विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं ।

यथा नमं चन्द्रकलायां “राजा । नूनमियमन्तःपिहित-
प्रमदमदनविकारा वर्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरोध्यमाणापि नेचते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरण्यामसमञ्च समुत्तरं दत्ते” ।

(४४८) देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ।

यथा वेण्यां सद्यदेवः ।

“यदैद्युतमिव ज्योतिरार्यं कुङ्क्षेऽथ सम्भृतं ।
तस्माद्यदिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति” ॥

(४४९) उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शूद्रपूख गुरुन् कुर्व प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने
मर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा म प्रतोपं गम इत्यादि”

“यदीर्यं कूर्मराजस्य यस्य शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तन्निष्ठतं” ॥

(४५५) दृष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वयः ।

वेण्यां कञ्चुकितं प्रति दुर्योधनः ।

“सहस्रत्यगणं सवान्धवं सहस्रिचं ससुतं सहानुजं ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनं” ॥

(४५६) विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् तथा व्यवसायिनः” ॥

(४५७) दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनं ।

वाचा यथा ।

“ममाधय पुरीं लङ्कां राजा तं हि विभीषण ।

आर्य्येणानुग्रहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥

एवं चेष्टयापि ।

(४५८) वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनं ।

यथा वेण्यां अश्वत्यामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्यामको
विदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” ।

(४५९) माना स्याददभीष्टार्थं नैकार्यप्रतिपादनं ।

यथा शाकुन्तले “राजा ।

किं शीतलैः क्लमत्रिरोधिभिरार्द्रवातं
मञ्जारायामि नलिनीदलतालवृत्तैः ।
अङ्गे निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ
सवाहयामि करभोरु यथा सुखं ते” ॥

(४६०) अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ।

यथा वेष्टा । द्रोणोऽश्वत्यामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति
कथयन्तं कर्णे प्रति “राजा । साधु अङ्गराज साधु” कथमन्यथा ।
“दत्त्वा भयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरोटिना ।
सिन्धुराजमुपेचेत नैव चेत्कथमन्यथा” ॥

(४६१) भूपणोद्घोषणार्थां तु भर्त्सनां गर्चणं तु तत् ।

यथा तत्रैव कर्णे प्रति “अश्वत्यामा । निर्व्वीर्यं गुरुप्रापभा-
पितवशात् किं मे तवैवायुधमित्यादि” ।

(४६२) अभ्यर्थनापरैर्व्वीक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतं ।

यथा तत्रैव ‘सुन्दरक । अज्ज्ञा अज्ज्ञ अविष्णाम सारधि
दुदिशो दिष्टो तुष्टोहि महाराजो दुर्व्वोधनः न वसति” * ॥

(४६३) प्रसिद्धिलोकसिद्धार्यैस्तत्कृतैर्यसाधनं ।

यथा विक्रमोर्व्वश्या “राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृत पतिर्दाभ्यामुर्व्वश्या च भुवा च य” ॥

* अज्ज्ञेति । अज्ज्ञा अज्ज्ञ अपि नाम सारधिद्वितीयो दृष्टोऽयुष्मा
भिर्महाराजो दुर्व्वोधनो न वा इति ॥ स० । टी० ॥

(४६४) साख्यमभिभूतस्य साख्यात् क्षोभवर्त्तनं ।

यथा वेण्यां । दुर्योधनभान्या भीमं प्रति “युधिष्ठिरः ।
“दुरात्मन् दुर्योधनहतकेत्यादि” ॥

(४६५) सङ्क्षेपो यत्तु सङ्क्षेपादात्मान्यर्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायां । “राजा । प्रिये ।

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।”

आत्मानं निर्दिष्टम् ।

“अयमोहितकुसुमानां सत्यादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

(४६६) गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनं ।

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” ।

(४६७) स लेशो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं ।

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गात्रेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

या स्नाया याण्डुपचार्णां सैवास्माकं भविष्यति” ॥

(४६८) मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेपो मन्ययमन्वरः ।

यश्च सुभ्रु समाश्रयां कादम्बसुमति प्रियां” ॥

(४६९) विशेषार्थोऽतिप्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ।

यथा गृहवृक्षवाटिकार्या ।

“दृश्येते तन्वि यावेतौ चारुचन्द्रममं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्व्वसू” ॥

(४७०) स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं ।

यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पथः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरथं विधि-

स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥

अथ नाट्यालङ्काराः ।

(४७१) आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्व्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोक्तेखसञ्ज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणं ॥

प्रेत्सादनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनं ।

उत्कीर्त्तनं तथा याज्ज्ञा परीक्षारो निवेदनं ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रदर्शयोपदेशनं ।

इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥

आशीरिष्टजनाशंसा

यथा शाकुन्तले ।

“ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्व्वज्जमता भव ।

पुत्रं त्वमपि ससार्जं मेव पूरुमवाप्नुहि” ॥

(४७२) आक्रन्दः प्रलपितं शूचा ।

यथा वेष्ठां । “कञ्चुकी । हा देवि कुन्ति राजभवनपताके
इत्यादि” ।

(४७३) कपटं मायया यत्र रूपमन्यदिभाव्यते ।

यथा कुलपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षया तेन लक्ष्मणो युधि संग्रयं” ॥

(४७४) अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।

यथा शाकुन्तले “राजा । भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं
तावदक्षाभिः । किं पुनरिनामभिसन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गरवः ।
विनिपात इत्यादि” ।

(४७५) गर्वोऽवलेपजं वाक्यं

यथा तत्रैव “राजा । समापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः” ।

(४७६) • कार्यस्थारम्भ उद्यमः ।

यथा कुम्भे “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत् ॥”

(४७७) अक्षणं गुणवत्कार्यचेतोराश्रय उच्यते ।

यथा विभीषणनिर्भत्सनाद्धे । “विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामीति” ।

(४७८) उत्प्रासननूपद्मासो योऽसाधौ साधुमानिनि ।

यथा शाकुन्तले । “शार्ङ्गरवः । राजन् अयं पुनः पूर्वव-

ज्ञानमनमङ्गादिस्ततो भवान् तत्कथमधर्माभीरोर्दारपरित्याग
इत्यादि” । १

(४७६) आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या स्पृहा तु सा ।
यथा तत्रैव “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥

(४८०) अधिलेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ।

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो वाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥

(४८१) मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।

यथाऽनुतापाद्धे । “रामः । किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि
वज्रशो मिथ्याभिज्ञस्तदेति” ।

(४८२) उपपत्तिर्मता चेतोरूपन्यासोऽर्थसिद्धये ।

यथा वध्यशिलायां ।

“म्रियते चिद्यमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः” ॥

(४८३) आशंसनं स्यादाशंसा

यथा आशाने “माधवः । तत्पश्येममङ्गमङ्गलमृष्टं भूयोऽपि
तस्या मुखमिति” ।

(४८४)

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः ।

“अस्य वत्तः क्षणेनैव निर्माय गदयानयां ।

‘लीलयोग्मूलयाम्येव भुवनद्वयमद्य वः” ॥

(४८५) विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं ।

यथा वेण्यां । “एकस्य तावत्पाकोऽयमित्यादि” ।

(४८६) कार्यग्रहणमुक्तेष्व

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापमो । समिदाहरणाय
प्रस्थितावावां । इह चाक्षहुरोः कणस्य साधिदैवत इव शकु-
न्तलयानुमानिनीतीरमात्रमो दृग्गते न चेदन्यः कार्यातिपातः
प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कार इति” ॥

(४८७) उत्तेजनमितीयते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ।

यथा ।

“इन्द्रजिष्णुवीर्यामि नासैव बलवानमि ।

धिक् धिक् प्रच्छन्नरूपेण द्युध्यमेऽस्मद्भयाकुलः” ॥

(४८८) भर्त्सना तु परीवादः ।

यथा सुन्दरराज्ञे “दुर्योधनः । धिक् धिक् सत किं हत-
वानमि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्जसितस्य पापः पापं विधास्यति
इत्यादि” ॥

(४८९) नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनं ।

यथा शाकुन्तले द्युध्यन्तः । “विनीतवेद्यप्रवेद्यानि तपोव-
नानीति” ॥

(४८०) उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणं ।

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गैरवः । आः कथमिदं
नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकदृ-
ष्टान्ते निष्णातः ।

सतोमपि ज्ञातिकुलैकमंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्द्धमर्तो विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥

(४८१) प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनं ।

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगन्नित्यं चातुं तात ताडय ताडकां” ॥

(४८२) साहाय्यं सङ्कटे यस्यात् सानुकूल्यं परस्य च ।

यथा वेष्णां हपं प्रति “अश्वत्यामा । तमपि तावद्वाज्ज. पार्थ-
वर्त्तो भव । हपः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्त्तुमित्यादि” ।

(४८३) अभिमानः स एव स्यात्

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः किमप्यसदृशं हपण
वचस्त इत्यादि” ।

(४८४)

प्रथयादनुवर्त्तनं ।

अनुवृत्तिः

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि तपो
वर्द्धते । अनसूया । दाणिं अदिधिविमेल्लाहेणेत्यादि” * ॥

(४६५) भूतकार्याख्यानमुत्कीर्तनं मतं ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शृङ्गा भवद्देवरे
गाढं वचसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहत इत्यादि” ॥

(४६६) याज्ञा तु कापि याज्ञायाः स्वयं दूतमुखेन वा ।

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।
शिरोभिः कन्दुककोडां किं कारयामि वानरान्” ॥

(४६७) परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमूर्त्तिर्न ।

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखान्तं उक्तवानस्यनचरं ।
तत्त्वमस्य विभो किञ्च सुयीवस्ते ममर्पितः” ॥

(४६८) अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनं ।

यथा राघवाभ्युदये “लक्षणः । आर्य्यं ममुद्राभ्यर्चनया
गन्तुमुद्यतोऽमि किमेतत्” ।

(४६९) प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यस्यान् साधुप्रवर्त्तनं ।

यथा वेष्ठां “राजा । कञ्चुकिन् देवस्य देवकोनन्दनस्य

वञ्जमानादस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्तन्तां तत्रोप-
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् द्रदाः
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१) युक्तिरर्थावधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुं ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुर्वध्वं” ।

(५०२) प्रदर्शः प्रमदाधिक्यं

यथा शाकुन्तले “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्वमनो-
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३) शिक्षा स्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “सहि यं जुत्तं अस्समवासिणे जणस्स अकिं-
दसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमनं” * ।
एषाञ्च लक्षणं नाख्यालङ्काराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि
भेदेन व्यपदेशो गङ्गाशिकाप्रवाहेण । एषु च केषाञ्चिद् गुणाल-

* सहीति । सहि न युक्तमात्रमवासिणो जनस्याहतसत्कारम-
निधिविशेषमुज्झित्वा सच्छन्दतो गमनं इति । सं० । टी० ।

ङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-
त्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च ।

“पञ्चसन्धिं चतुर्दशं चतुःषष्ट्यङ्गमयुतं ।
षट्त्रिंशच्चक्षुरोपेतमलङ्कारोपशोभितं ॥
महारसं महाभोगमुदान्धरचनान्वितं ।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥
सुश्रियसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयं ।
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकं” ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्तिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं ॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

अथ च ।

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्त्रत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुष्कं गानं गेयपदं

यथा गैरीर्यद्दे वीणां वादयन्तो मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरघुते मम हि गैरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

यजमानादत्तस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां तत्रोप-
चिताः समारम्भाः ।

(५००) आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर् ।

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः
पूरिता इत्यादि” ।

(५०१) युक्तिरर्थावधारणं ।

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
भयमिति युक्तमिदोऽन्यतः प्रयातुं ।

अथ मरणमवगम्येव जन्तोः

क्लिमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्व” ।

(५०२) प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं

यथा शाकुन्तले “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्वमनो-
रथं नाभिनन्दामि” ।

(५०३) शिक्षा स्यादुपदेशनं ।

यथा तत्रैव । “सहि ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकि-
दसक्कारं अदिधिविमेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमनं” * ।
एषाञ्च लक्षणं नाव्याख्यारणां मामान्यत एकरूपत्वेऽपि
भेदेन व्यपदेशो गङ्गालिकाप्रवाहेण । एषु च केपासिद् गुणाल-

* सचीति । सखि न युक्तमाश्रमवासिणो जनस्याहतसत्कारम-
तिथिविधेयमुज्झित्वा सच्छन्दो गमनं इति । सं० । टी० ।

द्वारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वा-
त्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च ।

“पञ्चसन्धिं चतुर्दन्तिं चतुःपञ्चङ्गमयुतं ।
षट्त्रिंशच्चणोपेतमलङ्कारोपशोभितं ॥
महारसं महाभोगमुदान्धरचनावितं ।
महापुण्यसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियं ॥
सुखिएषसन्धियोगश्च सुप्रयोगं सुखाश्रयं ।
मृदुशब्दातिपातश्च कविः कुर्यात्तु नाटक” ॥

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह ।

(५०४) गेयपदं स्थितपाद्यमासोनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं ॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

अथ च ।

(५०५) तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुद्धं गानं गेयपदं

यथा गौरीयद्दे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन” ॥

(५०६) स्थितपाद्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राक्तनं स्थिता ॥

अभिनवगुप्तपादास्त्राङ्गः । “उपलक्षणञ्चैतत् । क्रोधोद्वा-
न्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाथमिति” ।

॥ (५०७) निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विनावला ।
सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥
अतोद्यमिश्रितं गेयं च्छन्दांसि विविधानि च ।
स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥
अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥
स्त्रीवेशधारिणां पुसां नाट्यं श्लाघ्यं त्रिगूढकं ।

यथा मालत्यां । “मकरन्दः । एषोऽस्मि माञ्जरी संवृत्तः ।

(५०८) कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सम्भवं विदुः ॥

करणं वीणादिक्रिया ।

(५०९) चतुरश्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥
कोपप्रसादनमधिलेपयुक्तं रसोत्तरं ।
ह्लावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरं ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपानलम्भमलीकवत् ।
विनासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

(५१०) एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतं ।
अक्षैश्च दशभिर्धोरा मृदानाटकमूचिरे ॥

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणं । अथ प्रकरणं ।

(५११) भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितं ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ।

विप्रनायक यथा मृच्छकटिकं । अमात्यनायक मालती-
माधवं । वणिङ्नायक पुष्पभूषितं ।

(५१२) नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि हयं क्वचित् ।
तेन भेदास्त्वयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥ १ ॥
कितवद्युतकारादिविटचेटकसङ्कलः ।

कुलस्त्रीपुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । हे अपि मृच्छक-
टिकायां । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् । ज्ञेयं नाटकवत् । अथ
भाणः ।

(५१३) भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वनानुभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ॥
सूचयेद्दीरप्रहृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥
मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररमौ च सौभाग्यशौर्य-
दर्शनया सूचयेत् । प्रायो भारती कैशिकूपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि जेयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ॥
अथ व्यायोगः ।

(५१४) ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्भूतश्च स ।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽचाङ्गिनो रसाः ॥

यथा मैगन्धिकादरण्यं । अथ समवकारः ।

(५१५) वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयं ।
सन्धयो निर्व्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥
सन्धी द्वावन्ययोस्तद्वदेक एको भवेत्पुनः ।
नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वीर्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
गायत्युष्णिङ्मुखान्यत्र कृन्दासि विविधानि च ॥
त्रिशृङ्गारस्तिकपटः कार्य्यथायं त्रिविधव ।

वस्तु दादशनाडीभिर्निध्याद्यं प्रथमाङ्कगं ॥
द्वितीयेङ्के च तिस्रभिर्द्विभ्यामङ्के तृतीयके ।

नाडिका घटिकादयमुच्यते । बिन्दुप्रवेशकौ च नाटकोऽ-
क्तावपि नेह विधातव्यौ ॥ तत्र ।

(५१६) धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥
अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ।

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति
समवकारः । यथा समुद्रमथनं ॥ अथ डिमः ॥

(५१७) मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्व्यक्षरक्षोभहोरगाः ।
भूतप्रेतापिशाचाद्याः पौडशात्यन्तमुहताः ॥
वृत्तयः कैशिकीक्षोना निर्विर्मर्षाश्च सन्धयः ।
दीप्ताः स्युः पङ्खाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

अचोदाहरणञ्च । “त्रिपुरदाह” इति महर्षिः । अथे
हामृगः ।

॥ (५१८) ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्ग प्रकीर्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वक्ष्यं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तद्वय ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तोमपचारादिनेष्टतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित्प्रदर्शयेत् ॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दग्धोद्धता ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्नियत्तते ॥
मधात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्या स्युरत्र नो ।
एकाहो देय एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीषेतुर्कं युद्धं नायका पडितीतरे ।

मिश्र ग्याताग्यातम् । अन्य प्रतिनायकः । पताकानाय-
कान् नायकप्रतिनायकयोर्मिंमिता दत्तः । नायको रत्नवदम्भा
नायिकामच ईदमे वाञ्छन्तीतीदाग्गः । यथा वृद्धमश्वर-
विजयादि । अथाह ।

(५१९) उतष्टिकाह एकाहोनेतार प्राहता नरा ।
रमोऽत्र वरुणः ख्यायो बद्धम्योपरिदेयितः ॥
प्रमद्यान्मिनिवृत्तश्च कपिर्बुद्धा प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्तव्यं निर्व्वेदवचनं वज्र ।

रमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्गपरिच्छेदार्थं उत्सृष्टि-
काङ्गनामानं” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यवेति” उत्सृष्टिकाङ्गः । यथा शर्मिष्ठावयातिः । अथ
वीथी ।

(५२०) वीथ्यामेको भवेदङ्गः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
खचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यावसानपि ।
मुखनिर्व्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारवज्रललाटाद्याः
कैशिकीवृत्तिषड्जलत्वं ।

(५२१) अस्यास्त्वयोदशाङ्गानि निर्द्दिशन्ति मनीषिणः ।
उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लृप्तं ॥
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ।

तत्रोद्धात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते ।

(५२२) मियो वाक्यसमुद्भूतः प्रपञ्चो हास्यकृन्ततः ।

यथा विक्रमोर्व्वग्नां । वडभीन्यविदूषकचेत्योरन्योन्यवचनं ।

(५२३) त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ।

यथा तथैव राजा ।

“सर्वचित्तिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वान्नसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता तया ।

॥ नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । राजा कथं दृष्टेत्याह” । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितं । “नटादिचित्तयविषयमेवेदमिति” कश्चित् ।

(५२४) प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्लृप्ताः ।

यथा वेण्यां “भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रं ।

कृष्णा केशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दायाः

कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ स्तः” ॥

(५२५) अन्ये त्वाङ्गच्छलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उदीर्यन्ते यदचनं वञ्चना चास्यरोपकृत् ॥

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्विचिप्रत्युक्तितो भवेत् ।

द्विचिप्रत्युपलक्षणं यथा ।

“भिषो मांसनिषेवणे प्रकुरूपे किन्तेन मद्यं विना

मद्यस्यापि तव प्रियं प्रियमद्यो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेशाण्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिरुद्धोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गतिः” ॥

“केचित् प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्याक्केलिरित्याहुः” । अन्ये च “अमेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं” ।

(५२६) अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पष्टयाधिवलं मतं ।

यथा मम प्रभावत्वां “वज्रनाभः ।

अस्य वचः, चणेनैव निर्माथ्य गद्यानया ।

लीलधोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद अलममुना वज्रप्रलापेन मम खलु ।

• अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितार-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजतजोचितेयं

चोणिः चणेन मिश्रिताशनलोभनीया” ।

(५२७) गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ।

यथा वेण्यां “राजा ।

अध्यासितं तव चिराजघनस्यलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मं ॥

अनन्तरं प्रविश्य कच्चुकी । देव भग्नं भग्नमित्यादि ।” अथ
रथकेतनभङ्गायं वचनमूहभङ्गायं सम्बन्धे सम्बद्धं ।

(५२८) व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा कलितरामे “सीता । जाद काष्ठं क्लु अओज्झराएण
नक्तव्यं तर्हि सेर राअर जिणएण मलविदज्जे” । सवः । अथ

• जादेति । पुत्र कस्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
निनयेन प्रययितव्यः । इति सं० टी० ।

किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीता । जाद सो
तुच्छाणं पिदा * । लवः । किमावयोरर्धुपतिः पिता । सीता ।
“साशङ्कं मा अण्धा संकधं णं फलु तुच्छाणं मअलाए जीव पुहवी
एत्ति” † ॥

(५२६) प्रहेलिकैव चास्थेन युक्ता भवति नालिका ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां । “सुसङ्गता ।
सहि जस्स कदे तुमं आअदा सो इधज्जेव चिट्ठदि । सागरिका ।
कस्स कदे अहं आअदा । सुमं । णं चित्तफलअस्स” ‡ । अत्र त्वं
राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ।

(५२७) असत्प्रलापो यदाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरं ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च क्षितं वचः ।

तथाद्यं यथा मम प्रभावत्यां । “प्रद्युम्नः । सहकारवक्त्री-
मवलोक्य सानन्दं । अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलवज्रला रसावशां तस्यी ।

किञ्चलयपेक्षणपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे”॥

* पुत्र स युष्माकं पितेति । सं० । टी० ।

† मा अण्धया शङ्खिणा न खलु युवयो सकलाया एव एधिथ्या
इति । सं० । टी० ।

‡ सद्योति । सखि यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति । सं० ।
टी० । कस्यार्थमहमागतेति । सं० । टी० । ननु चित्रपलकस्येति ।
सं० । टी० ।

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेष्यां दुर्ग्रोधनं प्रति
गान्धारीवाक्यं ।

(५३१) व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे । सास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेशमुध्वा गमि-
स्ससि * इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति आर्य उच्यतां
यस्त्वया क्लमभेदो ललितः । विदूषकः । पठमं वक्ष्यणपूजा भोदि
षा दमाए लल्लिदा † । मालविका “सयत” इत्यादिना नाय-
कस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचसा
व्याहारः ।

(५३२) दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र सुर्मृदवं छि तत् ।

क्रमेण यथा ।

“प्रियजोवितता कौर्त्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्तद्वर्गनादेव ममैते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तद्रूपमौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्यपि वीर्यामवग्नं विधे-
यानि । विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपोहोदाहृतानि
वीथी च । नानारमानाश्चात्र मालारूपतया स्थितत्वादीथीयं ।
यथा मालविका । अथ प्रहसनं ॥

* मा तावदुपदेशमुध्वा गमिष्यसीति । सं० । टी० ।

† प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लल्लितेति । सं० । टी० ।

(५३३) भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितं ।

: भवेत्प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितं ॥

अथ नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशको ।

(५३४) अङ्गी द्वास्वरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ।

तत्र ।

(५३५) तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ।

एको यत्र भवेद्दृष्टो द्वास्तं तच्छुद्धमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ।

(५३६) आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ।

यथा धूर्त्तचरितं ।

(५३७) घृत्तं वङ्गनां भ्रष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे ।

तत्पुनर्भवति ह्यङ्गमथयैकाङ्गनिर्मितं ॥

यथा नटकमेलवादि । मुनिम्बाह ।

"वेष्टाघेटनपुंगवविटधूर्त्ता यन्त्रकोच यच श्युः ।

अविहृतवेशपणिष्यदघेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति" ।

(५३८) विहृतन्तु विदुर्यत्र पण्डकञ्चकितापमा ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्व्येगयौग्युमाः ॥

इदन्तु सङ्कीर्णमेव गताद्यमिति मुनिमा प्रचक्षते । अटो-
पक्षकाणि । तत्र ।

(५३९) नाटिका मृगयुक्ता म्यान म्योप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्याना धीरम्भिन्मन्त्र म्याघ्रायको नृप ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।
 नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥
 सम्प्रवर्त्तन्ते नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
 देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
 पदे पदे मानवती तदशः सङ्गमो द्वयोः ।
 वृत्तिः स्यात् कैशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः ॥

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशासभञ्जि-
 कादि । अथ चोटकं ।

(५४०) सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुपसंश्रयं ।
 चोटकं नाम तत् प्राङ्गः प्रत्यङ्गं सविदूषकं ॥

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवान् शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा
 सन्धितरङ्गं । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठो ।

(५४१) प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्याप्यलङ्कृता ।
 नोदात्तवचना गोष्ठो कैशिकीवृत्तिशालिनी ॥
 क्षीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चपद्योपिदन्विता ।
 कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥

यथा रैवतमदनिका । अथ सट्टकं ।

(५४२) सट्टकं प्राकृताशेषपावं स्यादप्रवेशकं ।
 न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरस्याम्बुतो रसः ॥
 अङ्का जयनिकाख्याः स्युः स्यादन्यत्राटिकासमं ।

यथा कर्पूरमध्वरी । अथ नाट्यरासकं ।

(५४३) नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रताललयस्थितिः ।
उदात्तनायकं तद्वत् षोडशमूर्धन्यायकं ॥
हास्योऽङ्गत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
मुखनिर्व्वक्षणे सन्धी सास्याङ्गानि दशापि च ॥
केचित्प्रतिमुखं सन्धिभिर्द्वे नेच्छन्ति केवलं ।

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्त्तवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
विलासवती । अथ प्रस्थानं ।

(५४४) प्रस्थाने नायको दासो क्षीनः स्यादुपनायकः ।
दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा ॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।
अद्वैतौ लयतालादिर्व्विलासो वज्रस्तथा ॥

यथा शृङ्गारतिलकं । अथोपाख्यं ।

(५४५) उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितं ।
शिल्पकाङ्क्षैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैरसैः ॥
उक्ताख्यं वज्रसङ्ग्रामं व्यसृगीतिमनोहरं ।
चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवं ।
अथ काव्यं ।

(५४६) काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं चास्यसङ्कुलं ।
खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतं ॥
वर्षमात्राच्छुलिकायुतं शृङ्गारभाषितं ।
नेता स्त्री चाप्युदात्ताच्च सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

यथा धादवोदयः । अथ प्रेङ्खणं ।

(५४७) गर्भावमर्परहितं प्रेङ्खणं हीननायकं ।
अक्षत्रधारमेकाङ्गमविष्कम्भप्रवेशकं ॥
नियुद्धसम्फोटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितं ।
नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

यथा बालिवधः । अथ रासकं ।

(५४८) रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्व्वक्षणाश्रितं ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतं ॥
अक्षत्रधारमेकाङ्गं सवीथ्यङ्गं कलान्वितं ।
स्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकं ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं ।
इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥

यथा मेनकाहितं । अथ संलापकं ।

(५४९) संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्तयो वा नायकः पुनः ।
पापण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकसणेतरः ॥
भवेयुः पुरसरोधकलसङ्ग्रामविद्रवाः ।
न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥

यथा मायाकापालिकं । अथ श्रीगदितं ।

(५५०) प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकं ।
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितं ॥
भारतीवृत्तिबद्धं श्रीतिशब्देन संयुतं ।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिस्वरूपकं ॥

यथा क्रीडारसात्तलं ।

“श्रीराघोना श्रीगदिते नायेत्किञ्चित्पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते” ॥

ऊर्ध्वमुदाहरणं । अथ शिल्पकं ।

(५५१) चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥
वर्षानात्र शशानादेर्धनिः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥
आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावद्विधाप्रतिपत्तयः ॥
विलासालस्यवाम्यानि प्रहर्षास्त्रीलमृढनाः ।
साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥
लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनं ।
चमत्कृतियेत्यमीषां स्पष्टत्वाद्गत्सु नोच्यते ॥

सम्प्रेत्यथनयो पूर्वमुक्तलादेः लक्ष्यमिह । यथा कनका-
वतीमाधव । अथ विलासिका ।

(५५२) षट्ङ्गारवज्रलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्द्देन भूषिता ।
हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥

केचित्तत्र विलासिकास्याने “लासिकेति” पठन्ति तस्यास्तु
“दुर्मल्लिकायामनभंवा” इत्यने । अथ दुर्मल्लिका ।

(५५३) दुर्मल्लो चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥
त्रिनालि प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
षष्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।
चतुर्थो दशनालि स्यादङ्ग क्रीडितनायक ॥

यथा बिन्दुमती । अथ प्रकरणिका ।

(५५४) नाटिकैव प्रकरणो सार्यवाचादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥

मृगमुदाहरण । अथ हल्लीश ।

(५५५) हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रिय ।
वागुदात्तैकपुरुष कौशिकीवृत्तसङ्कुल ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी वज्रताललयस्थिति ।

यथा केलिरैवतकं । अथ भाणिका ।

(५५६) भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्व्वर्द्धणान्विता ।
 कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥
 उदात्तनायिका मन्दपुरुषो ऽत्राङ्कसप्तकं ।
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥
 समर्पणं निवृत्तिश्च संचार इति सप्तमः ।
 उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्तनं ॥
 निर्व्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।
 भ्रान्तिनाशो विबोधः स्थान् मिथ्याख्यानन्तु साध्वसं ॥
 सोपालम्भवचः कोपपीडयेच्च समर्पणं ।
 निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
 संचार इति च प्राङ्ग्यत्कार्यस्य समापनं ॥

स्थष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्व्वेषा-
 मपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यद्यौचित्यं यथालाभं नाटकोक्त-
 विशेषपरिग्रहः । यच्च च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
 तत्सङ्गावस्य नियमः । अथ अथकाव्यानि ।

(५५७) अथं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ।

तच्च पद्यमयान्याह ।

५५८) छन्दावद्वपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरित्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतं ।

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“सान्द्रानन्दगमनमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परं ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद्गच्छा याः कौतुकाद्
अलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥

पुष्पकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते गण्डस्यलीमिमां ।
प्रणयप्रवणे कान्ते नैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥
इति यावत्कुरङ्गाचीं वक्तुमीदृशमहे वयं ।
तावदाविरभूच्छूते मधुरो मधुपध्वनिः” ॥

एवमन्यथापि ।

(५५८) सर्गवन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सदंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईय्यते ॥
अङ्गानि सर्व्वेऽपि रसाः सर्व्वे नाटकसन्धय ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनाश्रयं ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः सुस्तेष्वेकश्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशोर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनं ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सभोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 वर्सनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

सन्ध्याङ्गानि यथा लाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यवृत्तकै-
 रिति यज्जवचनमविवक्षितं । साङ्गोपाङ्गा इति जलकैलिमधु-
 पानादयः । यथा रघुवंशशिष्टपालवधनैपधादिः । यथा वा
 मम राघवविलासादिः ।

(५६०) अस्मिन्नोपे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसञ्ज्ञकाः ।

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतं ।

(५६१) प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससञ्ज्ञकाः ।

कन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्भलितकैरपि ॥

यथा मेतुषन्धः । यथा वा मम कुवलययाञ्चरितं ।

(५६२) अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि कन्दोसि विविधान्यपि ।

यथा कर्णपराक्रमः ।

(५६३) भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितं ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितं ॥

यथा भिच्छाटनं आर्याविलासय ।

(५६४) खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा मेघदूतादि ।

(५६५) कोपः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा मुक्तावल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यं ।

(५६६) वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधं ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परं ।
अन्यदीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चान्यसमासकं ॥

मुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुररमोत्यादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम । “ममरकण्डूनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर” । अत्र कुण्डलीकृतकोद-
ण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । ममरकण्डूनेति च प्रथमाचरद्वय-
रहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव । “अणिम
विसमर णिमिददरमरविमरविदलितममरपरिगदपवरपरव-

लेत्यादि” *। चूर्णकं यथा मम। “गुणरत्नसागर जगदेकना-
गर कामिनीमदन जनरञ्जनेत्यादि”।

८ (पृ६७) कथायां सरसं वस्तु पद्यैरेव विनिर्मितं।
कचिदत्र भवेदार्या कचिदक्तापवक्त्रके ॥
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनं।

यथा कादम्बर्यादि।

(पृ६८) आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशादिकीर्तनं ॥
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं कचित् कचित्।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ॥
आर्या वक्तापवक्त्राणां हृन्दसा येन केनचित्।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थस्त्वचनं ॥

यथा हर्षचरितादि।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्”।

इति दण्ड्याचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायकेनैव
निबद्धया” इत्याहुस्तदयुक्तं। आख्यानादयस्य कथाख्यायिक-
योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः। यदुक्तं दण्डिनैव।

“अत्रैवान्तर्भव्यन्ति शेषाद्याख्यानजातय इति”।

एषामुदाहरणं पद्यतन्त्रादि। अथ गद्यपद्यमयानि।

(पृ६९) गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते।

* अयमिति। अनिशं विस्तर निश्चिततरशरविसरविदलितसम-
रपरितप्तप्रबलपरमकेत्यादि। सं०। टी०।

यथा देशराजचरितं ।

(५७०) गद्यपद्यमयो राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते ।

यथा विरुद्धमणिमाला ।

(५७१) करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितं ।

यथा मम षोडशभाषामयो प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये
ऽपि भेदा षुद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्ल-
चिताः ॥

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः
परिच्छेदः ॥ * ॥

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थितिक्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

(५७२) रसापकर्षका दोषाः

अस्मार्यः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

(५७३) ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

तत्र ।

(५७४) दुःश्रवं त्रिविधास्त्रीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिर्दिष्टार्थताः ॥

अर्वाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥

दोषाः केचिद्वक्तव्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरं ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥

परपवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वं । यथा ।

“कार्तार्थं यातु तन्वद्भो कदानङ्गवशंवदा” ।

अस्त्रीलत्वं [म्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा] । क्रमेण-
दाहरणं ।

“दृष्टारिविजये राजन् माधनं सुमहत्तव ।

प्रससार शनैर्ध्यायुर्विनाशे तन्वि ते तदा” ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलाः ।

“भूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे” ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वं । अप्रयुक्तत्वं, तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं । यथा । “भाति पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । ग्राम्यत्वं यथा । “कटिस्तो हरते मनः” । अत्र कटिशब्दे ग्राम्यः । अप्रतीतत्वं मेकदेश-मात्रप्रसिद्धत्वं । यथा । “योगेन दक्षिताशयः” । अत्र योग-शास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

“आशीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु” ।

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति सन्देहः । निधार्थत्वं रुढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थ-प्रकाशनं । यथा ।

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत्” ।

अत्र चरणाघातेन निर्वर्जितत्वं लक्ष्यं । निहतार्थत्वमुभया-र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “धमुनाशम्बरमम्बर यतानीत्” । शम्बरशब्दे दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले निहतार्थः । “गीतेषु कर्णमादत्ते” । आङ्पूर्वा दाञ्धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्यानकृत्वापि यामिनी” ।

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकं । क्लृप्तत्वमर्थप्रतीते-र्यवहितत्वं । चोरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसङ्गाः । अत्र चोरो-दजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि । “भूतये

ऽस्तु भवानीशः” । अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्र-
तीतिकारित्वाद्विरुद्धमवगमयति ।

२. / “स्वर्गदामटिकाविलुण्ठनदृष्टोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र दृष्ट्यात्वं विधेयं तच्च समामे गुणीभावादनुवाचत्व-
प्रतीतिरुक्तं । यथा वा । “रक्षांस्यपि पुरःस्थातुमर्हं रामानु-
जस्य मे” । अत्र रामस्येति वार्थं । यथा वा । “आसमुद्रक्षिति-
शानां” । अत्रासमुद्रमिति वार्थं । यथा वा । •

“यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः पठवाण इव पञ्चशरस्य” ।
अत्र पठ इवेत्युपेक्ष्यं । यथा वा ।

“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

अत्रामुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितं । यदाहुः ।

“अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सद्य यत्र नञ्” ।

यथा ।

“नवजसधरः सद्यहोऽय न दृप्तनिशाचरः” ।

अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमामे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतानवगमः । यदाहुः ।

“प्रधानत्व विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥

तेन ।

“जुगोपात्मानमचक्षो भजे धर्ममनातुरः ।

अष्टधुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

अर्चावस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पुर्यु-
दासतया गुणभावो युक्तः । नन्वग्राह्यभोजी ब्राह्मणः, असूर्यमश्या,
राजदारा इत्यादिवत् अमुकेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवि-
ष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः
सम्बन्धः स्यात्तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं । न च तथा ।
विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यार्थेन कर्त्तृशेनैव नञः सम्बन्धात् ।
यदाहुः ।

“आहूभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्बिधानत इति” ॥

अमुकेत्यत्र तु क्रियैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च
क्षिप्तत्वादयः, समासगता एव पददोषाः । (वाक्ये) दुःश्रवत्वं यथा

“सर्गार्थ्यः कदा लक्ष्ये कार्त्तार्थ्यं विरहे तव ।

कृतप्रवृत्तिरन्वर्थे कविर्वान्तं समश्रुते” ॥

गुणशब्दश्रुतकाशीलता ।

“उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः” ।

कमललौहित्यं पद्मरागः । वक्राभिः वामाभिः ।

‘धम्मिणस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाध्याः ।

रज्यात्यपूर्व्ववन्यच्युत्पत्तेर्मानसं शोभां” ॥

प्रत्र धम्मिणस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं रज्यतीति सम्बन्धः

। “न्यकारो ह्ययमेव मे यदिति” अत्र चायमेव न्यकार

न्यकारस्य विधेयत्वं विवक्षितं । तच्च शब्दरचनावैपरी-

त्येन गुणीभूतं । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे घोऽमौ सुभ्रु समागतः” ।

८ इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपका-
न्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया
प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः ।
अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिरुक्तच्छब्दस्यापि
यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रं । यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु स आगतः” ।

(यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति ।
यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे घोऽधुनामौ समागतः” ।

‘एवमिदमादिशब्देपादानेऽपि) एव च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं
सम्भवति) तत्रैकस्योपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न
वर्ति । तथा हि (यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने साम-
र्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वं । यथा “आत्मा जानाति यत्
पाप” । एवं ।

“यं सर्वज्ञैलाः परिकल्प्य वक्षं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।

भास्यन्ति रत्नानि महोपधीय” इत्यादावपि । (तच्छब्दस्य
प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वे क्रमेण यथा ।

“स हत्वा वालिनं वीरं तत्पदे चिरकाम्दिते ।

धातोः श्यान इवादेशं सुधीवं मन्यवेशयत्” ॥

“स वः शशिकणामौभिक्षादाव्याचोपकल्पतां” ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि” ॥

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा ।

“विभाति मृगशावाक्षी चेदं भुवनभूषणं ।

इन्दुर्विभाति यस्येन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥

कचिदनुपात्तयोर्दयोरपि सांमर्थ्यादवगमो यथा ।

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येतुर्वि माश्लुषः ।

नन्दस्य भवने कोऽपि घालोऽस्यद्भुतपौरुषः” ॥

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“अद्यादिरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यं । तथा हि
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्तितं सर्वार्थाकं वस्तु विवक्षितं ।
तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन पुरामर्षः । एवमन्येषामपि वाक्य-
गतत्वेनोदाहरणं बोध्यं । पदांशे श्रुतिकटुयथा । “तद्गच्छ मिहो
कुह देवकाग्र्यं” । “धातुमन्तां गिरिधन्ते” । अत्र मन्तागच्छः
चोवार्थे निहतार्थः ।

“वर्णयते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः कप्रत्ययार्थेऽवाचकः । “पाणिः
पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याचरे श्रुत्ये ।

“सङ्गामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः” ।

अत्र वच.शब्दस्य गोःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं तथा तत्रैव
वाणस्याने श्रेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिमहं ।

जलध्यादौ तृत्तरपदं वाडवानलादौ पूर्वपदं । एवमन्येऽपि यथा
 सम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादौनां चयाणाञ्च पद-
मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । यथा । “मुञ्च मानं हि मानिनि” ।
अत्र द्विशब्देऽवृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः । “कुञ्चं हन्ति क्षो-
दरी” । अत्र हन्तीति गमनार्थं पठितमपि न तत्र समर्थं ।
“शाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलोचनस्य
वक्षः” । “आडो यमहनः (पा० १ । ३ । २८) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति”
(पा० १ । ३ । २८ । सू० वा० १) अनुशासनवलादाङ्पूर्वस्य
हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितं । इह तु तत्सङ्घित-
मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् श्रुतमङ्स्कारत्वं । नन्वत्र “आजग्न”
इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य
वाक्यदोषता । निर्वृत्तं तथा हि गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्यते सादम्बयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु
दोषस्य “आजग्न” इति पदमात्रस्यैवास्त्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं ।
पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थादेवेति पददोष
एव तंथा । यथेहात्मनेपदस्य परिदृष्टतावपि न पददोषः तथा
हन्प्रकृतेरपीति न पदांशदोषः । एवं “पद्म” इत्यत्राप्रयुक्तस्य
पदगतत्वं बोध्यं । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि श्रुत-
मङ्स्कारत्वमुच्यते । इह शब्दानां मर्त्येया प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं
विरलप्रयोगे निहृतार्थत्वं । निहृतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं ।
अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य भाव्यत्रिकप्रयोगविरहः । अप्र-
युक्तत्वमेकार्थशब्दविषयं । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं । असम-

र्थत्वे हन्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः
प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषमजा-
तीया वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ।

(५७५) वर्षानां प्रतिकूलत्वं सुप्ताहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तता ।
पतत्रकर्षता सन्धौ विभ्लेपास्त्रीलकष्टता ।
अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥
अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थता ।
वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥
त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।
सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

वर्षानां रसानुगुणविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं । यथा मम ।
“ओवट्टइ उलट्टइ सञ्चणे कहिणि मोट्टाअइ णो परिघट्टइ ।
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहोए सा”* । अत्र टका-
राः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः ।
एषाञ्चैकदित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृशमभङ्ग इति न दोषः ।
“गता निशा इमा वाले” । अत्र सुप्तविसर्गाः । आहता ओलं

* ओवट्टइ इति । उदत्तयति उल्लोटयति शयने कस्मिन्नपि मोट्टा-
यति न परिघट्टति । हृदयेन स्फुटयति लज्जया खट्टयति धृतेः
सा इति ॥ सं० । टी० । उदत्तयति, देहमुत्तानो करोति । उल्लो-
टयति पार्श्वपरिवर्तनं करोति । मोट्टायितभावं न करोति ।
स्फुटयति भ्रष्टेति । खट्टयति कुष्ठिता भवति इत्यर्थः । टी० ।

प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो यातीति” । “पञ्च-
वाक्यतिरक्तोष्टो” । अत्राक्यतिपदमधिक । एव “सदाशिव नैमि-
पिनाकपाणिमिति” विशेषणमधिक । “कुर्यां हरस्यापि पिना-
कपाणेरिति” अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा
वा “वाचमुवाच कौत्सः” । अत्र वाचमित्यधिक उवाचेत्यनेनैव
कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा ।
“उवाच मधुरां वाचमिति” । केचित्त्वाङ्ग “अत्र विशेषण-
स्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते”
यथा । “उवाच मधुरं धीमानिति” ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे ल्येति पद न्यून ।

“रतिश्रीलाश्रम भिन्ने सलीलमग्निलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “अर्चुर्विम धृतविकाशिविमप्र-
सूना” । अत्र विशब्दस्य धृतपरिष्फुटतत्प्रसूना इति सर्वना-
मैव परामर्शो युक्तः । इत उक्त लक्षणानुसरणेऽप्यश्रय रमाज-
नुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “इत्त सतत-
मेतस्या हृदय भिन्ने मनोभव कुपित” । “अयि मयि मानिनि
मा कुह माग” । इद उक्त हास्यरससौवानुकूल । “विकसित-
सहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः” । यत्पा-
दान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपाद-
विषयः । प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिमकादेरेव । अत्र
प्रमुदितशैरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो घन्या मृदन्वैव सा
सम्भारा. खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजृषा द्विषा करतलात् स्त्रीणा नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्ताणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति सन्धस्य लयतश्रुति । “वस्त्राण्यपीति”
पाठे तु दाढ्यामिति न दोष । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघ्विति”
काव्यप्रकाशकार । वस्तुतस्तु “लक्षणांशुरणोऽप्यव्यमिति”
अन्ये ।

“प्रोज्ज्वलज्वलमध्वास्ताविकटोरुसटाकट ।

आसक्षिप्तकुलङ्माभत् पातु वो नरकेसरी” ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षं पतित ।

“दलिते उत्पले एते अचिणी अमलोज्झि ते” ।

एवविधसन्धिविक्षेपस्यामकृतदोष एव दोष । अनुशासनमु-
ल्लङ्घ्य दृप्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविक्षेपस्य तु सहदपि । यथा ।

“प्राप्तप्राप्तमुखे भाति इन्दुसुन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति” अत्र सन्धौ जुगुप्साद्यञ्जकमश्लीलत

“उर्यंभावच तर्वाली भवन्ते चार्ववस्थिति” ।

अत्र सन्धौ कण्ठ ।

“इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयम् करै ।

जगन्मा कुरु तन्वद्भि मान यादानते प्रिये” ॥

अत्र जगदिति प्रथमाद्धं पठितुमुचित ।

“नामयन्तो घनध्वान्त तापयन्तो वियोगिन ।

पतन्ति शशिनः पादा भामयन्तः क्षमातलं” ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरान्तः । अभवन्तः
सम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यथा जगदलङ्घितं ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा” ॥

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छ-
ब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्ष्मे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्ष्मे चेदि-
ति” तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्ना च यः पयःपूरसारकाः कैरवानि च ।

राजति व्योमकाशरराजहंसः सुधाकरः” ॥

अत्र कामारशब्दस्य समामे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टं । इह तु प्रधा-
नस्य कामारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वैरपि पयःपूरादि-
पदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्व्ववाक्यार्थविरोधावभास
इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परगुना तव ।

वदुस्सर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव” ॥

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य भावकण्ठहेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त इति” प्राच्याः । “परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयतीति” आधुनिकाः ।

अक्रमता यथा ।

“समथ एव करोति वलावसं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणां ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां” ।

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्दप्रयोगो युक्तो न
तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरं । एवं ।

“इयं गतं सम्पुति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतं-

स्वमस्य लोकस्य च नीचकौमुदी” ।

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अस्मत्परार्थता
यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्विती-
योऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिरुद्धः । वाच्यस्थानभिधानं यथा ।

“यतिकमलवं कं मे वोक्ष्य वामाक्षि कुम्भसि” ।

अत्र व्यतिकमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे
वाचकपदस्यैव न्यूनता विवचिता । अपेक्ष न तथात्वमित्यनयो-
र्भेदः । एवमन्यत्रापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तान्त्रि कोपसायापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासीति” वाच्यं । भग्नप्रकमता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिमुखैरावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं
तेन “रावणः प्रत्यवोचतेति” पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कश्चि-
तपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । दिष्ट
हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं । यथा ।

“उदेति सविता तावस्ताव एवास्ममेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपद्यते तदान्योऽर्थ-
इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगच्छति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामव्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं ।

सिद्धञ्चाक्षी निवेद्याथ तद्विदुष्टाः खमुद्ययुः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रकान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्या-
मेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतं” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति” युक्तः
पाठः । एवं ।

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा

मनुष्यमख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभार्ता

समुत्सुकेवाहूमुपैति मिद्धिः” ॥

अत्र मुखमोहितमित्युचितं । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक-
मभेदः । अतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः । एवमन्यत् ।

{ प्रसिद्धित्यागो यथा । “घेरो वारिमुचां रवः” । अत्र मेघानां
गर्जितमेव प्रसिद्धं । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिपु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृतिः ।
सनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ॥

{ अस्यानन्यपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गा ।

अयत्नक्षलव्यजनोषभूवर्हसा नभोलङ्घनलोलपत्ताः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्व्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं
“क्षितान् न यः संश्लणुते स किं प्रभुः” । अत्र संश्लणुत इत्यतः
पूर्व्वं नञः स्थितिरुचिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि
सर्व्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने सन्धरमिति” वाक्यदोषता ।
एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो
निगद्यते न च नञो वाचकता निर्व्विवादात् स्थातव्येणार्थबोधन-
विरहादिति” यथा “द्वयं गतं इत्यादौ” लमित्यनन्तरं चका-
रानुपादानादक्रमतां तथाचापीति । अस्यानन्यपदता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनोनां इदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

प्रोक्षदूरतरमसारितकरः कर्षत्यमौ तत्त्वणात्
फुल्लकैरवकोयनिःसरदलिय्रेणीरुपाणं शशी” ॥

{ अत्र कोयिन उक्तौ समाभो न उक्तः कवेरुक्तौ उक्तः । वाक्या-
न्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वं यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तं । “क्षिप्त-
मेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नं । वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानु-
प्रवेशे गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नेषिताः क्रुधः” ॥

अर्थदोषानाह ।

(५७६) अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहतास्त्रीलकृतीः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अतिशेषे विशेषस्थानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अचापुष्टं
मुख्यानुपकारित्वं । यथा ।

“विश्लोक्य वितते योऽपि विधु मुञ्च रूपं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते । अधि-

कपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभामे इह तु

पद्यादिति विशेषः । इत्युक्तता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसं” ।

अत्र गजेन्द्रं प्रथमं बाधनमुचितं ।

{ “स्वपिहितं समीपे मे स्वपिमेवाधुना प्रिय” ।
अत्रार्थो ग्रास्यः । { कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वामिधाय
पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहतत्वं यथा ।

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
वोक्ष्यते यैरियं तन्वो लोकलोचनचन्द्रिका” ॥

अत्र येयामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्वा-
चन्द्रिकात्वादोषः ।

// “इन्नुमेव प्रवृत्तस्य स्वप्नस्य विवरैषिणः ।
यथाऽऽ जायते पातो न तथा पुनरुत्पत्तिः” ॥
अत्रार्थोऽधीलः ।

{ “वर्षत्येतद्वर्षेतिर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः
सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा आवितः ।
व्यासस्योक्तिषु विन्यसित्यपि न कः शङ्का न कस्य श्रुतौ
न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वत्तरीचिखपः” ॥

अत्र यस्मात् सूर्यादृष्टेर्यमुनाद्याश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि
सूर्यप्रभवं । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितं ।
तथापि मृगी भ्रान्तत्वान्तश्च जलप्रायं न करोत्ययमप्रस्तुतोऽप्यर्था
दुर्बोधः दूरे चास्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वं ।

“सदा धरति स्वे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं श्रेयः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवीक्षितं अत्रास्य पदस्य पर्यायान्तरेणोपादाने

ऽपि यदि नान्यदिच्छित्यन्तरं तदास्य दोषस्य सङ्गाव इति
कथितपदत्वाद्भेदः । नवीकृतत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति ।
विभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः” ॥

{ “गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात्तु भगवद्
विमोक्ष्ये शक्त त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते” ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्दिष्टत्वं ।

“कुमारस्ते नराधीश त्रिय समधिगच्छतु” ।

अत्र त्वं त्रियस्तेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वं

“अचला अवला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः” ॥

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ।

वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥

अत्र द्वितीयाह्वयतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता ॥ प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“ततश्च चार समरे शितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धं । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्तो मञ्जाताङ्कुरकण्टकः” ।

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायत इति प्रसिद्धं न

तद्गुर इति कविममयस्यातिविरुद्धता ॥ “अधरे करजत्तं
मृगाच्याः” । अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धतादिद्याविरुद्धता । एव-
मन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो मङ्गं चक्रस्य च समुन्नतिः ।
स्त्रीरत्नस्य कथं नाम मृष्यते भागवोऽधुना” ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितसुनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सद्वचरः खलोऽशो-
भन इति सवचरभिन्नत्वं ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चतुर्नवं
भक्तिर्भूतपत्नौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुर्द्विषाम्बये च तदहो जेद्वग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क नु पुनः सर्व्वे च सर्व्वे गुणाः” ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यं ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे” ।

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्तो नेत्रे नीलमरोरुहे ।

नरद्धा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका” ॥

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनोद्यभिषारिकाः” ।

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनोविशेषो वाच्यः ।

✓ “आपातसुरमे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वन्ते” ।

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । [ननु वाच्यस्यानभिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः] अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति । तन्न । तथासत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमलवमित्यादौ” शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैरादृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यमहः स शब्ददोष एव । [यद्यप्यपदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यस्यार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः सोऽर्थाश्रय इति । एवं चानियमपरिवृत्तत्वादेरवधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः ।] अतपरार्थत्वे तु “राममग्न्यशरेणेत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायादाक्यदोषता । अक्षौलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वं ।

“आनन्दितसपत्न्योऽसौ परपत्नान् हनियति” ।

अत्र परपत्नं हत्वा स्वपत्नमानन्दयित्यतीति विधेयं ।

“चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह ।

विरहिमाणहरण कदर्थय न मां हृथा” ॥

अथ विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाद्यः ।

“समं रागादृताज्ञा सुदृढमिह यथैवामि यथारिकण्ठे
मातङ्गानामपीदोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।

तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गुणयति विदितं तेऽस्य तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्य ओनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधि यस्य कीर्त्तिः ॥

अथ विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि-
पुनरुपात्तः ॥ अथ रसदोषानाह ।

(५७७) रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादे परिग्रहः ॥
आक्षेपः कल्पितः कृच्छादनुभावविभावयोः ।
अकाण्डे प्रथमकंदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनं ।
अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अथानैचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । कमेण यथा ।

“तामुदीक्ष्य वुरङ्गाची रसे न कोऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरः” ॥

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्व-यथा ।

“अजायत रतिस्त्वस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” ।

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्व-यथा ।

“जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” ।

अथ प्रथमे पादे “आभीशुकुलिताची मेति” लज्जाया अनु-
भावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तच्चङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरं” ।

अत्र यौवनाम्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्त-
रसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहे न
युक्तः ।

“धवलघति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

द्विपत्तिप्रकटाचा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी” ॥

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ स्थि-
ताविति कथकल्पः ।

“परिहरति रतिं गतिं लुनीते”

सुखलतितरां परिवर्तन्ते च भूयः ।

इति वत विपमा दशास्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्यः” ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामि-
नीरूपो विभावः कृष्णादाक्षेपः । अकाण्डे प्रथमं यथा । वेणी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्तमानानेकवीरमद्वये काले, दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथने ॥ त्रैदो यथा वीरचरिते । राघव-
भार्गवयोर्द्वाराधिरूढे सङ्ग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामीति”
राघवस्योक्तिः । पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे रतिविलापे ।
अङ्गिनोऽननुसम्भानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्या ग-
मने प्रागरिकाया विस्मृतिः । अनङ्गस्य कीर्तनं यथा । कर्पूर-
मञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्षममनादृत्य
वन्दिवर्षितस्य प्रशंसा । अङ्गम्यातिविस्मृतिर्यथा । किराते

सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्या-
 सेति । तेषां धीरोदात्तादिता तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं ।
 तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः ।
 यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् कृद्गना वालि-
 स्यधः । यथा वा कुमारसम्भवे । उत्तमदेवतयोः पार्वतोपरमे-
 श्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनं । “इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवा-
 त्यन्तमनुचितं” इत्याहुः । अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा-
 यदर्शनं । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयाना-
 मुन्मुखीकारासम्भवः ।

(५७८) एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः ।

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथा हि उपमायामसादृश्यासम्भवयो-
 रूपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उक्ते-
 चितार्थममर्थने चानुचितार्थत्व । क्रमेण यथा ।

“गृध्रामि काव्यशशिनां विततार्थरशि” ।

“प्रज्जलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” ।

“चण्डाल इव राजामौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः” ।

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्ब” ।

“हरवस्त्रीलकण्डोऽयं विराजति शिखावत्” ।

“स्तनावद्रिसमानौ ते” ।

“दिवाकराद्रुचति यो गुह्यासु
 सौमं दिवाभीतमिवान्धकारं ।

सुद्रेऽपि मूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव” ॥

एवमादिषूत्रेचितार्थस्थारसभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनं । यमकस्य पादत्रयगतस्याप्रयुक्तं दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरं ।

उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी” ॥

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्रोतप्रेक्षाद्योतकत्वे ऽवाचकत्वं । यथा ।

“एष मूर्त्ता यथा धर्मः चितिपो रक्षति चिति” ।

एवमनुप्राप्ते वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णनं । यथा । “श्रीव-
हृद् उक्तहृद् इत्यादौ” । उपमायाश्च साधारणधर्मास्याधि-
न्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुर्भूतिचित्तद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्मोघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥

अथ भगवतो नीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादमाश्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं दिपन् ।

विद्युदिभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकत्वं वाच्यं । अस्यामेवोपमानोपमे
ययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वं ।
क्रमेणोदाहरणं । “सुधेव विमलशम्भुः” । “ज्योत्स्ना इव मिता
कीर्तिः” ।

“काण्यभिख्या तयोरासीद्भजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव" ॥

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्वामीत् अपि तु सर्वदापि भवति । "लतेव राजसे तन्वि" । अत्र सता रा-
जते त्वं तु राजसे ।

"चिरं जीवतु ते स्रुमार्कण्डेयमुनिर्यथा" ।

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खल्वेतदस्य जीवलित्यनेन विधेयं । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मसा-
न्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेणोदाहरणं । "मुखं चन्द्र इवा-
भाति" ।

"तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरता हतः ।

दधते स्य परां शोभां तदीया विभ्रमा इव" ॥

पूर्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मोणाश्व-
सिद्धेः प्रकान्तार्थस्य स्फुटोऽनिर्व्याहः । एवमनुप्रासे वैफल्य-
क्षापुष्टार्थत्वं । यथा ।

"अनणुरणमणिमेखलमविरलमिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते" ॥

एवं समामोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीता-
वपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रसुतप्रशंसार्था व्यञ्जनयैव
प्रसुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वं । क्रमेणो-
दाहरणं ।

"अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं

निरकाशयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका" ।

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आहतेषु विहङ्गमेषु मशको नायात् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वमंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरं ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिकं सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरं” ॥

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितं । एवमनुप्रासे प्रविष्ट-
भावस्य ख्यातविरुद्धत्वं । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोचं गोत्रभिदुच्छ्रितं ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायश्चयस्य भूभुजः” ॥

उक्तदोषाणाञ्च कचिददोषत्वं कचिहुणत्वमित्याह ।

(५७९) वङ्गारि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

एषु चास्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाहुण इति व्यपदेशो भाक्तः । क्रमेण यथा ।

“तदिच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पक्षशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरं ।

शमोर्भृतकपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेचानल-

व्वालाजालकरान्वितः पुनरभौ नास्मां समस्तात्मना” ॥

अत्र शृङ्गरे कुपितो वक्ता ।

“मूर्द्धन्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोत्कलोत्तजालो-

द्भूताम्बुचोददम्भात् प्रसभमभिनमःक्षिप्रनक्षत्रमक्षं ।

ऊर्ध्वन्यस्याङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्त्रप्रवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शाश्वतं ताण्डवं वः” ॥

अत्रोद्धतताण्डवं वाच्यं । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरमे ।

तेतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उल्लत्यो-
ल्लत्य कृत्तिमित्यादि” । अत्र वीभत्सो रसः ।

(५८०) सुरतारम्भगोप्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधमान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोप्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच रहस्य-
वस्त्विति” कामशास्त्रस्यतिः । आदिशब्दात् शमकथाप्रभृतिषु
बोद्धव्यं ।

(५८१) स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ।

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य वज्रमतङ्गहनं ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत” ॥

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

(५८२) गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेदक्तुवाच्ययोः ।

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं ।
तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः” ॥

(५८३) स्वयं वापि परामर्षे

। अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुपज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धौ क्षीणश्च ताभिः क्षतये च एषा ।
शुद्धं निरासम्पदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशोषयामि” ॥

(५८४) कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विपादे विक्षये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ साटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये चर्पेऽवधारणे ॥

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्र इत्यादि” ॥ अथ
विहितानुवादः ।

“हन्त हन्ता गतः कान्तो वसन्ते सविता गतः” ।

अथ विपादः ।

“चित्रं चित्रमनाकाङ्क्षे कथं सुमुखि चन्द्रमाः” ।

अथ विक्षयः ।

“सुमयने नयने निधेक्षोति”

अथ साटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्धाम्ना-
रसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः । एवमन्यत्र ।

(५८५) सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ।

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनं” ॥

(५८६) वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा

गुण इत्येव । यथा ।

“दिधीवेवीसमः कश्चिहुण्टह्योरभाजनं ।

क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” ॥

अथार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

“अत्रातार्त्तमुपाध्याय त्वामहं न कदाचन” ।

अथ दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

(५८७) ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एते सप्तहरविम्बो दीप्तद्वेष्टव्रीणपिण्डो व्य ।

एष अश्रुसमोहा पडन्ति आमासु दुग्धधारा य” * ॥

इयं विदूषकोक्तिः ।

(५८८) निर्देष्टुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ।

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयस्य कदन्दानि विघटयति” ।

* इयं सप्तहरविम्बो दृश्यते द्वेष्टव्रीणपिण्ड इव । एते आश्रुसमूहा-
पतन्त्याशास दुग्धधारा इव । मं० । टी० ।

(५८८) कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ।

कविसमयख्यातानि च ।

- (५८९) मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकोर्त्याः
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घे
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः॥
पादाघातादशोकं विकशति वकुलं योऽपितामास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वीरोलम्बमालाधनुरथ विशिखाः कौस्तुभाः पुष्पकेतो-
भिर्नम्रं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥
अङ्गमोक्षं निशायां विकसति कुमुदं चन्द्रिका गुल्फपले
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रवन्धे ॥

एयामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

(५९१) धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आकृष्टत्वादियोधाय यथा ।

“पूरिता रोदधौ ध्वानैर्धनुर्ज्यास्त्वामनोद्गर्धः” ।

अथ ज्याशब्देमापि गतायंते धनुःशब्देन ज्याया धनुष्यान्-
नोकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्त्तावतंमले” । अथ

कर्णम्यितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं अवणकुण्डलशिरःशेखर-
प्रभृतिः । एवं निरूपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति
स्थितावपि । “पुष्पमाला विभाति ते” । अत्र पुष्पशब्द उल्लिख्य-
पुष्पयुद्धौ । एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नानिमिश्रितत्वं ।

(५८२) प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ।

धनुर्ज्यादयः सत्कायस्थिता एव निबद्धाः न त्वम्यिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।

(५८३) उक्तावानन्दमग्रादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।
यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनोक्तकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
मान्द्रस्तेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितमाम्बुरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति सामाशरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किं” ॥
अत्र पीडयेति न्यूनं ।

(५८४) कचिन्न दोषो नृ गुणः
न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठत्कोपवशात् प्रभावपिद्धिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्नायि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।
तां चर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनो
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः” ॥
अत्र “प्रभावपिद्धितेति” “भवेदिति” चेत्यनन्तरं “नैत-
द्यत” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामप्येतदा-

काव्यज्ञस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न गुणः
दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्य-
प्रतिपत्तेर्वाधः स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

(५८५)

गुणः क्वाप्यधिकं पदं ।

यथा ।

“आचरति दुर्जनेन यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तत्र न जाने जाने सृजति मनः किन्तु नैव निष्ठुरतां” ॥

अत्र न न जाने इत्यनेनायोग्यवच्छेदः । द्वितीये जाने
इत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोग्यवच्छेदादिच्छित्तिविशेषः ।

(५८६) समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ।

यथा । “अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि” । अत्र प्रथमाहर्त्तेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयाहर्त्तवाक्यं पुनरुपात्तं । एवञ्च विशेषणमात्रस्य
पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयं ।

(५८७) गर्भितत्वं गुणः क्वापि

यथा ।

“दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही माध्यते

मिद्धा मापि वदन्त एव हि वयं रोमाश्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यच्चैव चास्ते गतं” ।

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् समत्या-
रातिशयं पुष्पाति ।

(५८८)

पतत्रकर्पना तथा ।

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चञ्चहुजेत्यादि” । अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गस्वरत्यागो गुणः ।

(५८८) क्वचिद्रुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः । यथा ।

“श्रौतुक्तेन कृतवरा सह भुवा व्यावर्त्तमाना द्विधा
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्जीताभिमुखं पुनः ।
दृष्ट्याये वरमान्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे ।
संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अत्रौक्त्यस्य तरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन स्रष्टिती प्रतीतिः । तराया भवादिनापि सम्भवात् द्वियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवः । साध्वमहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यं ।

(६००) सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ।

“क्वाकार्यं शशसङ्घः क च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाद्भानां वितर्कमतिशङ्काष्टतोनागभिलाषादौ-
क्त्यस्यतिदैव्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पथंने चिन्ताप्रधानमा-
त्वादप्रकर्षमाविर्भावयति ।

(६०१) विरोधिनाऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।
भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

क्रमेण यथा । “अयं म र मनोत्कर्षात्त्यादि” । अत्रालम्बन-
विच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोको-
द्दीपकतया कव्यानुकूलता ।

“मरागया सुतघनघर्षतोयया
करादतिध्वनितपृथूरूपोठया ।
मुज्जुर्मुज्जुर्दशनविलङ्घितोष्ठया
रूपा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥

अत्र सम्भोगगृह्णारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्थानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्राचं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसं ।
अन्यदूरविल्लष्टचापमदनकोधानलोद्दीपितं
सम्भोभिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥

अत्र शान्तगृह्णाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः । यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रमथमभिहतोऽप्याददानोऽग्निकान्तं
मृच्छन् केशेष्वपास्तस्तरणिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आनिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः माश्रुणेचोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं प्राणवो वः शराग्निः” ॥

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानं । तस्याः परि-
पोषकतया भगवत्स्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापिपुष्टतया रम-

पदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गं । तस्य च कामीवेति
 साम्यवलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करु-
 णस्याप्यङ्गत्वेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुक्ताहपरि-
 पुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षकतया यौगपद्यसङ्गावादङ्गत्वेन
 न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्वघनानन्दस्वरूपस्य
 रसस्य च तादृगेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः । एक-
 वाक्ये निवेष्टप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौपमद्वैकत्वानुप-
 पत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । द्वयोरपि पूर्वतया स्वातन्त्र्येण वि-
 श्रान्तेः । सत्यमुक्तं । अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यवि-
 श्रामराहित्यात् पूर्वैरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिर-
 समान्ता व्यपदेशः प्राच्यानां । अस्मात्पितामहानुजकविपण्डित-
 मुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसमाप्ता । यदाहुः ।

“अङ्गं बाधोऽथ संसर्गं यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्माद्यते समयं यन्ततः खण्डरसः सत इति” ॥

ननु “आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन
 विरोधिनीर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुपि

स्मरस्मरस्फारोद्गमरपुलकं वक्तकमलं ।

मुञ्जः पद्मन् शृण्वन् रजनिचरमेनाकलकलं

जटाजूटगन्धिं द्रढयति रघूणां परिहृढः” ॥

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । दृष्टं खलु रसानां विरो-
 धिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यग्र्या । कथोच्चिदानन्द-

नैकेन कयोश्चिदाश्रयैकेन कयोश्चिन्नैरन्तर्येण इति । तत्र
 वीरशृङ्गारयोरालम्बनैकेन विरोधः । तस्याहास्यरौद्रवीभत्से
 समो गच्छ । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बनैकेन
 आश्रयैकेन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभाविकाभ्यां शान्त-
 शृङ्गारयोः । विधायविरोधो वीरस्याहुतरौद्राभ्यां । शृङ्गार-
 स्याहुतेन । भयानकस्य वीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भि-
 न्नालम्बनत्वाच्च विरोधः । एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भया-
 नकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन नियन्त्रे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः ।
 यच्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनु-
 रागो दर्शितः । तत्र “अहो गीतमहो वादित्रमिति” अहुतस्या-
 न्तरागिवेशनाच्चैरन्तर्याभावाच्च शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एव-
 मन्यदपि विज्ञेय । “पाण्डु चामं वदन” इत्यादौ च पाण्डुता-
 दोनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भोऽपीति न विरोधः ।

(६०२) अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ।

सर्वेषां तु अवलम्बनीनां । यथा ।

“एष दुःखवर्गं नैमीत्यादि जल्पति कथम्” ।

अत्र दुःखवर्गशब्दोऽप्रयुक्तः ।

(६०३) अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषतापगुणता क्षेया चानुभयात्मता ॥

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिर्दिष्टे नाम सप्तमं पञ्चोदः ॥

गुणानाह ।

(६०४) रसस्याङ्गित्वमात्रस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमात्रस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमात्रस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यपददेशस्योपायिकानुगुणभाज इत्यर्थः । यथा चैषां सरमात्रस्य धर्मात्वं तथा दर्शितं ।

(६०५) एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ।

ते गुणाः । तत्र ।

(६०६) चित्तद्रवोभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

यत्तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणमिति” तन्न । द्रवोभावस्यास्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् । द्रवोभावस्य स्वाभाविकानाविष्टत्वात्प्रककाठिन्यमनुकोधादिप्रतदी-प्रत्यविभ्रमयशमाद्युपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविष्टानन्तोद्बोधेन भवदयचित्तार्द्रप्रायत्वं । तच्च ।

(६०७) सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ।

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन सम्भोगादिसादृश्य-शेतेषु स्थितिर्ज्ञेया ।

(६०८). मूर्ध्नि यर्गान्त्यवर्णेन दृक्ताष्टडडान् चिन्ता ।

रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणताङ्गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुञ्जर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिं” ॥

यथा वा सम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्मङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।
महन्मन्द मन्दं दलितमरविन्दं तरलय-
वजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥

(६०९) ओजश्चिन्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।

वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणाणि तेन
वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

(६१०) वर्गस्याद्यत्तीयाभ्यां युक्तौ वर्णा तदन्तिमौ ।

उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टडडैः सच्च ॥

शकारश्च पकारश्च तस्य व्यञ्जकताङ्गता ।

तथा समासो बङ्गलो घटनौद्वत्यशालिनी ॥

यथा “चञ्चहुजेत्यादि” ।

(६११) चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानल ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

याप्नोति आविष्करोति ।

(६१२) शब्दास्तुङ्गाञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ।

यथा ।

“सूचीमुखेन सहदेव रुतव्रणस्त्वं

मुक्ताकलाप सुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

वाणैः स्मरस्य शतशो विनिवृत्तमर्घ्या

• स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” ॥

(६१३) एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।

शरीरस्य गौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

(६१४) स्लेपः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

• गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

ओजसि भाषा ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्माविशेषे तत्र शेषो
बह्वनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । यथा ।

“उन्नाञ्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्त्रास्त्रानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुचरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयन्तथा

प्रायः प्रेक्ष्य दमस्त्राश्रयधवला वेल्लेयमुद्धच्छति” ॥

अयं यन्त्रवैकल्यात्मकलादोज एव । समाधिरारोहावरोह-
क्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैर-
स्यानावरो विन्यासः ॥ यथा “चसहजेत्यादि” । अत्र पादत्रये
क्रमेण यन्त्रस्य गाढता । चतुर्थपादे त्रपकर्षः । तस्यापि च तीव्र-

प्रयत्नोच्चार्यतया ओजस्विता । उदारता विकटत्वलक्षणा ।
विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्नं । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झणितिरणितमासीत्तत्र चित्रं कलञ्च” ।

अत्र च तन्नातानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढो-
क्तिमात्रेणैव । प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । यथा ।

“यो यः शस्तं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पञ्चाननोचे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं” ॥

(६१५) माधुर्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितं ।
पृथक् पदत्वं माधुर्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

यथा । “शामान्मुञ्चतीत्यादि” ।

(६१६) अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।
अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणं ॥

स्पष्टमुदाहरणं ।

(६१७) ग्राम्यदुःश्रवतात्यागान् कान्तिश्च सुकुमारता ।

अङ्गीकृतेति सम्यग्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यं । तच्च ह्यालिकादि-
पदन्यासवैपरीत्येनानैकिकशोभाशान्धिलं । सुकुमारता अपा-
ह्यं । अनयोदुदाहरणे स्पष्टे ।

(६१८) कचिदोपस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथं ॥

मसृणेन विकटेन वा मार्गैणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं मार्गाभेदः स च कचिदोपः । तथा हि ।

“अबूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगश्च विभ्रदपुः
पारोन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्पातु किन्तावता ।
उच्चदुर्द्धरगन्धसिन्धुरगतप्रोद्दामदानार्णव-
ओतःशेषणरोषणात् पुनरितः कन्याग्निरन्यायते” ॥

अत्रोद्धृतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अने-
वंविधस्यस्ते माधुर्यादावेवान्तःपातः । यथा “सताकुञ्जं गुञ्ज-
दित्यादि” ।

(५१९) ओजः प्रसादा माधुर्यं साकुमार्यमुदारता ।
तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

ओजः साभिप्रायस्वरूपं । प्रसादोऽर्थवैमन्थं । माधुर्यमुक्ति-
वैचित्त्यं । साकुमार्यमपारुख्यं । उदारता अग्राम्यत्वं । एषाञ्च
पञ्चानामण्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानबोद्धताम-
ङ्गलरूपाद्योलपाम्यतानां निराकरणेनैवाद्भोकारः । स्पष्टानु-
दाहरणानि ।

(६२०) अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यन्तद्वारेण तथा पुनः ।
रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां काङ्क्षितनामकः ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्ध । अर्थव्यतिर्वस्तुस्वभावस्तुटत । का-
निर्द्दीप्तरसत्त्व । स्पष्टे उदाहरणे ।

(६२१) श्लेषो विचित्रतामात्रमदोष समतापरं ।

श्लेष क्रमकौटिल्यानुत्त्वणलोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र
क्रम क्रियासन्नति । विदग्धचेष्टित कौटिल्य । अप्रसिद्धवर्ण
नाविरहोऽनुत्त्वणत्व । उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्ति । एषा
योग सम्मेलन स एव रूप यस्या घटनायास्तद्रूपं श्लेषो वैचि-
त्र्यमात्र । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति
भाव । यथा ।

‘दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे इत्यादि’ ।

अत्र दर्शनादयः क्रिया । उभयसमर्थनरूप कौटिल्य ।
लोकमव्यवहाररूपमनुत्त्वणत्व । “एकासनसंस्थिते, पद्यादुपेत्य,
नयने निमील्य, ईषदकितकन्धर, इति चोपपादकानि, एषा
योग । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्य-
हितप्राप्य इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययविप-
र्यामेनार्थस्य विषम्यादिता विरह । स च प्रक्रमभङ्गरूपदोष
विरह एव । स्पष्टमुदाहरण ।

(६२२) न गुणत्वं समाधेश्च

समाधिसाधोऽन्यन्यत्वायाचोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूप । न
चाचोनिरर्थो यथा ।

‘सद्योमुज्जितमत्तफलचिबुकप्रस्पटिंनारङ्गक’ ।

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि वज्रशः प्रतारिता कापि ।

नोलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी” ॥

अत्र नोलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्ति-
विशेषेण निबद्धं । अस्य चासाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं
किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वं । कचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन्
पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेनयनसमुत्थं ज्योतिरिति” वाक्यवचनं । कचित्
“निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषिदि-
ति” वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवल्लिनीति” पदाभिधानं । कचित्
“एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधान-
मित्येवंरूपो व्यासः । कचिद्वज्रवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधा-
नमित्येवंरूपः समासश्च” इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्व-
मुचितं अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वं ।

(६२३)- तेन नार्थगुणाः पृथक् ।

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा आजःप्रवृत्तयः प्रोक्ताः ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

अथोद्देशक्रमप्राप्तमस्यालङ्कारनिरूपणं ब्रह्मवक्तव्यत्वेनोक्तञ्च
रीतिमाह ।

(६२४) पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां ।

(६२५) सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥
सा रीतिः । तत्र ।

(६२६) माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरर्चना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुव इत्यादि” । रुद्रटस्त्राह
“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।
वर्गद्वितीयबहुला सन्ध्याप्राणाचरा च सुविधेया” ।
अत्र दशगुणास्तन्मताः शेषादयः ।

(६२७) ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्वन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासवहुला गौडी

यथा “चक्षुर्बुधेत्यादि” । पुरुषोत्तमस्त्राह ! “बहुतरम-
मामयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च गौडीया । रीतिरनुग्राममार्दि-
मपस्तन्ताक्षोभवाक्या च” ।

(६२८)

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चपदो वन्धः पाञ्चालिका मता ॥

दयोर्वैदर्भीगौडोः । यथा ।

“मधुरया मधुवोधितमाधवोमधुममृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुञ्जदन्तदध्वनिमृता निमृताचरमुञ्जगे” ॥

भोजत्वाप ।

“समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्वितां ।

मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥

(६२९) साटो तु रीतिवैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ।

यथा ।

“अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनां-

मुदयगिरिवनामोवात्मन्दारपुष्पं ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्ववन्धुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलकोडतामसस्तर्माभि” ॥

कस्यिदाप ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तेर्वर्णनं चातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्साटो” ॥

अन्ये ताडः ।

“गौडो ढम्मरयन्ता स्थात् वैदर्भी जलितकृमा ।

पाञ्चालो मियभावेन साटो तु मृदुभिः पदैः” ॥

(६३०) कचिन्नु यकाद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः ।

वक्तादीत्यादिशब्दादायप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाह-
 त्तिवर्णौ । तत्र वक्तौचित्याद्यथा । “मन्यायस्त्वार्षवाग्म” इत्या-
 दि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीममेवकृत्वेनोद्धता-
 रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्धव्याधूयमाने-
 त्यादौ” ॥ प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ । रौद्रेऽप्यभिनय-
 प्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गा-
 रेऽपि न मृच्छणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः ।
 एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ॥

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(६३१) शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्राप्तेष्वपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदा-
वग्न्यकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभा-
सस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं तमेवाह ।

(६३२) आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यायभासुनं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

उदाहरणं ।

“भुजङ्गकुण्डलो व्यक्तशशिगुम्भांशुगीतगुः ।

जगन्त्यपि मदापायादव्याचेतोहरः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दाणां आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया
पौनरुक्त्यप्रतिभासनं । पर्यवमाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते
यस्येत्याद्यन्यार्थत्वं । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवमानात् । भुजङ्गकुण्डलोतिद्व-
योः प्रथमस्यैव परिच्छिन्नमहत्त्वं* । हरः शिव इति द्वितीयस्यैव ।
शशिगुम्भांशु इति द्वयोरपि । “भाति मदा न त्याग इति” नद-

* इत्यादिशब्दापादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वं । टी० ।

योरपीति शब्दपरिवृत्तिसहतासहताभ्यां असोभयालङ्कारत्वं ।

(६३३) अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ।

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावान्न गणितं । रसाद्यनु-
गतत्वेन प्रकर्षेण न्यासेऽनुप्रासः ।

(६३४) द्वेको व्यञ्जनसङ्घस्य सङ्घात् साम्यमनेकधा ।

द्वेकद्वेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः । उदा-
हरणं मम तातपादानां ।

“आदाय वकुलगन्धानन्धोर्कुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावणः पवनः” ॥

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति यङ्गनां व्यञ्जनार्गां सङ्घदावृत्तिः । द्वेको
विदग्धः । तत्रयोज्यत्वादेव द्वेकानुप्रासः ।

(६३५) अनेकस्यैकधा साम्यमसङ्घदाप्यनेकधा ।

एकस्य सङ्घदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः
क्रमतश्च । सङ्घदपीत्यपिशब्दादसङ्घदपि । उदाहरणं ।

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपयाधूतचूनाङ्कुर-

फ्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गोर्षकर्षज्वराः ।

नीयन्ते पश्चिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणममासमागमरमोषाभैरमी वामराः” ॥

अत्र रसोत्सासैरमी इति रसयोरैकधैव साम्यं । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलधोरसकृत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य चासकृत् । रसविषय-
थापारवती वर्षरचना वृत्तिसादनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाह-
त्यनुप्रासः ।

(६३६) उच्चार्यत्वादैकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

सादृश्यं व्यजनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

उदाहरणं ।

“दृशा दग्धं मनसिर्जं जीवयन्ति दृष्टैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो वामलोचनाः” ॥

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरैकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यं । एवं
दन्त्यकण्ठानामप्युदाहार्यं । एष च सद्दयानामतीव श्रुति-
सुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।

(६३७) व्यञ्जनं चेद्यथावस्यं सहाद्येन खरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥

“यथावस्यमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविषमं खरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टं । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम ।

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविस्त्रायः ।

चक्षुर्दग्धवराटककन्धं त्यजति न चेतः काममनन्यं” ॥

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि” ।

(६३८) शब्दार्थयोः पौनस्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः

उदाहरणं ।

“क्षेपराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।

यस्य निर्वृत्तकन्दर्पे कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनस्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकाश-
द्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वात् लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव
नयने च” अत्र द्वितीयमयमशब्दे भाग्यवत्तादिगुणविशिष्ट-
रूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा ।

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिसस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिसस्य” ॥

अत्रानेकपदानीं पौनस्त्यं । एष च प्रायेण लाटजनप्रिय-
त्वात् लाटानुप्रासः ।

(६३९)

{ अनुप्रासः पञ्चधा ततः ।

सप्त ।

(६४०) सत्यर्थे पृथगर्थीयाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचिद्व्यर्थकत्वं कचिन्निरर्थकत्वं ।
कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ इति ।

तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं सूचितं ।
एतच्च पदपादाङ्गयोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेत्यानेकविधतया
प्रभूततमभेदं । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

• ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिर्मित्यत्र च
द्वयोः सार्थकत्वं । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं ।
परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यं ।

“यमकादौ भवेदैक्यं वसोर्ध्वयोर्लरोत्तथा” ।

इत्युक्तमथात् “भुजलतां जडतामवलाजन” इत्यत्र न यम-
कत्वहानिः ।

(६४४) अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि ।

• अन्यः श्लेषेण काका वा सा यक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥

दिधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणं ।

“क्वे यूयं मूल एव सम्पुति वयं प्रक्रे विधेयात्रयः

किं भूते विदग्धः न वा फणिपतिर्यन्वाप्ति सुप्तो हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरमिकः कीदृक् सग्रे वर्तते

चेनाग्राग्य विवेकशून्यमगमः पुंस्त्वेव योषिद्वयः” ।

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी श्रेयो नाग इति अर्थद्वययोगात्
समङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

हृतागसः परित्यागात्तस्यास्येतो न दूयते” ॥

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्, अन्यथा काका
दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

(६४२) शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्त्रिपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरमासि कैलिकीरे किमासि धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥

एष श्लोकः मङ्गतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंश-
व्येकविध एव ।

“सरस कदण कव्वमित्यादौ” तु * ।

सरसमित्यत्र मङ्गतप्राकृतयोः सान्धेऽपि वाक्यगतत्वाभावे
वैचित्याभावाच्चायमलङ्कारः ।

(६४३) श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्षप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥

श्लेषादिभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति वज्रसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्-
न पतियतः करमहस्रमपि” ॥

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोस्कारेकारयोर्वर्णयोरौ-
काररूपत्वान् शेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गुल दक्षिणस्य समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व्व एव सुधाकिरः” ॥

अत्र “सुधाकिर इति” क्तिप्कप्रत्यययोः । किञ्चात्र वज्र-
वचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनशेषोऽपि ।

“विकसन्नेवनोलास्ने तथा तन्व्याः स्निग्धयो ।

तव दत्तां सदा मोदं समन्तरस्नहारिणी” ॥

अत्र भृशुंसकलीलिङ्गयोः शेषो वचनशेषोऽपि ।

“अथ मर्षाणि शास्त्राणि यदि ज्ञेयं च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यलदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥

अत्र वक्ष्यतीति वक्ष्यथ्योः सामर्थ्यलदिति लन्ततिकरोत्योः
प्रकृत्योः ।

“पृथु कात्तंस्वरपाचमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमामयोरपि वैमल्यत्वात् पदशेषो न
तु प्रकृतिशेषः । एवञ्च ।

“नीतां नामाकुलीभावं मुञ्चैर्भरिष्ठिसोमतेः ।

सदृशे वनवृद्धाना कमलाना तदीक्षणे” ॥

अत्र लुथशिलीमुखादिशब्दाना स्मिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात्
• प्रकृतिशेष । अन्यथा सर्वत्र पदशेषप्रसङ्गः ।

‘सर्वस्व हर सर्वस्व त्व भवक्रेदतत्पर ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्त्तन” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुष । पक्षे च हृधा-
तोस्तिङिति विभक्तेः । एव भवेत्यादौ अस्मि च भेदस्य प्रत्यय
शेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन वि-
च्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः ।

‘महदे सुरसन्धो तमव समामङ्गमागमाहरणे ।

हर मङ्गसरण त चित्तमोहमवपर उमे सहसा’ ॥

अत्र । सङ्गतमहाराष्ट्रो ।

(६४४) पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ८

एतद्भेदवचन उक्तभेदाष्टके यथा मुम्भव शीघ्र । यथा वा ।

‘येन ध्वस्तमनोभवेन मलिनित्काय मुरा स्त्रीकृता

यस्योहन्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गाश्च योऽधारयत् ।

‘यस्याऽ’ शशिमच्छिरो हर इति मृत्यश्च नामामरा

पापात स स्त्रियमन्ववचयकरस्त्रा मर्षदोसाधवः’ ॥

अत्र येन - ध्वस्तेत्यादौ सभङ्गशेषः । ‘अन्यकेत्यादौ

अभङ्गः । अमयोऽकेच सभङ्गात् सभङ्गाभङ्गात्माको यथगौरव-
भेदात् पृथगुदाहृतः । [इह केचिदाहुः ‘सभङ्गशेष एव मर्ष-

शेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भि-
न्नयोः शब्दयोर्जातुकोष्ठन्यायेन शेषः । अभङ्गस्तु अर्थशेष एव ।
यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेक-
वृत्तगतफलद्वयन्यायेन शेषः, यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार-
एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपप-
त्तिरिति" तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यो-
पगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवहितेरेव्यव्यतिरेकानु-
विधायित्वेन नियम इति । न च "अन्वयव्यत्यादौ" शब्दा-
भेदः । "अर्थभेदेन शब्दभेद" इति दर्शनात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव
मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोद्भूतान् शब्दा-
लङ्कारत्वमेव । विसृष्टशब्दद्वयस्य बन्धे चैवविधस्य वैचित्र्य-
स्थाभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालङ्कारत्वादर्थमुखप्रेक्षितया चार्था-
लङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्था-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे
"प्रतिकूलतामुपगते हि विधावित्यादौ" शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्का-
रत्वं तेषामपि प्रमज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यच्च तु
शब्दपरिवर्तनेऽपि न शेषत्वखण्डना तत्र ।

“सोकेनोन्नतिमायाति सोकेनायात्यधोगति ।

अदो सुमदं शो दृत्तिमुलाकोटेः खलस्य च” ॥

इत्यादावर्थशेषः । “अस्य चालङ्कारान्तरेत्रिविक्रविषयताया
असम्भवात् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवादत्वेन तदाधिकतया
तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति” केचित् । इत्यमेव विचार्यते

समामोक्षप्रस्तुतप्रशंभादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य
 गन्धोऽपि “विद्वन्मानसहंसेत्यादौ” शेषगर्भे रूपकेऽपि मानस-
 शब्दस्य चित्तमरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते ।
 सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे द्वय-
 स्यापि समकक्षत्वं “सन्निहितपालान्धकारा भास्वभूर्निसेत्या-
 दौ” विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहा-
 भावाच्च श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि । तेन “येन ध्वसेत्या-
 दौ” प्राकारणिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणीकयोरेकधर्मा-
 भिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताया ।

“श्लेष्कोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
 देहीति मार्गणश्रुतैश्च ददाति दुःखं ।
 मोहांतु समुत्तिपति जीवनमय्यङ्गाण्डे
 कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥”

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणीकयोरेकधर्माभिसम्बन्धादोपकं ।

“सकलकल पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांगुविम्बमिवेत्यादौ”
 चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेणासम्भ-
 वात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः । एतद्विषये श्लेषस्य
 प्राबल्येन समत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः,
 अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्चेति । अत्रोच्यते न
 तावत् परमार्थतः श्लेषस्थालद्वारान्तराविविक्रविषयता । “येन
 ध्वसेत्यादिना” विविक्रविषयत्वात्, न च तुल्ययोगिता, तस्यास्य
 द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यतनियमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधव-

योरैकस्य वाच्यत्वनियमेऽपरस्य व्यञ्जित्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्थानेकधर्मिमन्वद्भूतया प्रतीतिः इह त्वनेकेषां धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मिमन्वद्भूतया । “सकलकलेत्यादौ” च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयतापत्तेः । “कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदिन्द्रियाद्यस्ति पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादौ” शब्दशेषतया नोपमा तत् किमपराद्धं “मनोज्ञमित्यादावर्थशेषेण स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु “आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति इदं टोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छेदसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थशेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्येति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चिन्तादौ मरोवराद्यारोपो राजादेर्हमाधारोपरूपरूपकः प्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या तदा कथं तथापि “सकलकलेत्यादौ” वाच्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्चात्र शेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य शेषनिर्वाहकता, शेषसन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गितेन व्यपदेशो व्या-

(६४६) काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्च्यते । ॥

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥

उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ।

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणं ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजं ।

क्लिं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता” ॥ ✓

अत्र “रसाल इति” वक्तव्ये “साल इति” रक्ष्युतः । “वने” इत्यत्र “यौवन” इति घौर्द्धत्तः । “वदनेनेत्यत्र” “मदनेनेति” मञ्च्युतो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्यभरणानि च” ॥ ✓

अत्र “दुर्योधन” इत्यत्र “अदुर्योधन इति” अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

(६४७) साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमादयोः । ॥ ✓

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं अनन्वये च एकस्यैव साम्याक्तिरित्यस्याभेदः ।

(६४८) सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यं

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रिये
मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उप-
मानं चन्द्रादि ।

(६४९) इयं पुनः ।
श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वनिर्यदि ॥
आर्थो तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ।

यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधा-
रणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणमन्व
बोधयन्तीति तत्तद्भावे श्रौती उपमा । एवं तत्र “तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं
मुखमित्यादौ” उपमेय एव । कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुप-
मान एव । कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुभयत्रापि दिश्याम्यन्ती-
ति अर्थानुमन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्तद्भावे आर्थो ।
एवं “तेन तुल्यमित्यादिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

(६४९) हे तद्विने समासेऽथ वाक्ये

हे श्रौती चार्थो च । उदाहरणं ।

“भोगभमभोगैश्चैवमुगम्य कुम्भादिव जना योना ।

एदयं गदयति वदम तव जरदिन्द्यंता बाजे” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधीवदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणि ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशो चपले लोचने तस्याः” ॥

(अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।)

(६५०)

पूर्णा पडेव तत् ।

स्युः ।

(६५१) लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यर्थी सापि पूर्व्ववत् ॥

सा लुप्ता । तद्देमाह ।

(६५२) पूर्णावधर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते ।

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णा-
वदिति पूर्व्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या अम-
न्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरण ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्य विमलतुल्यो मनोऽग्नवत्” ॥

(६५३) आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्र्णामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुन ॥

धर्मलोपे लुप्तेत्यनुपज्यते । क्यचक्यङ्णमुलः कलापसते द्वि-
षायिणम् । क्रमेणोदाहरणं ।

“अन्तःपुगीयसि रणेषु सुतीयसि त्व

पौर जन तव भदा रमणीयते श्री ।

दृष्टः प्रियाभिगम्यतद्युतिदर्शमिन्द्र-

मञ्चागमच भुवि मञ्चरमि चितोश" ॥

“अत्रान्तःपुरीयमीत्यत्र” सुखविहारास्पदत्वस्य “सुतीय-
मीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च माधारणधर्मस्य लोपः । एवम-
न्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् औत्थादिविशेषचिन्ता
नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाह-
रन्ति तदयुक्तं । क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपाद-
कत्वात् । ननु क्यडादिषु मम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वे-
नास्त्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यं । कल्पवादा-
वपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौप-
म्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वं, इवादीनामपि वाच-
कत्वे नित्ययाभावात् । वाचकत्वे वा ममुदितं पदं वाचकं “प्रहा-
तिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्य-
डाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्थो
ऽनुश्रियन्ते क्यडादयस्वाच्यारार्थे इति” तदपि न । न यल्लु
क्यडादय आचारमाचार्या अपि तु मादृश्याचारार्था इति ।
तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

(६५४) उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमामयोः ।

उदाहरणं ।

“तस्या मुग्धेन मदृशं गम्ये नान्ते न वा नयननुभवं” ।

अत्र मुग्धनयनप्रतिनिधिवन्मनस्योर्गम्यमानत्वादुपमान-

लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशं” इत्यत्र “मुखं यथेदमिति”
“नयनतुल्यमित्यत्र” “दृगिवेति” पाठे औत्पत्तिः सम्भवतीत्य-
नयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पत्तिभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्रा-
चीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवातं ।

(६५५) औपम्यवाचिनो लोपे समासे किपि च द्विधा ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरं” ।

“गर्हभति अतिपदं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥

अत्र “गर्हभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः किपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् ।

(६५६) द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति”
पाठे ऽनयोदाहरणं ।

(६५७) किं समासगता द्वेधा धर्मो वादिविलोपने ।

उदाहरणं । “विधवति मुखाज्जमस्याः” ।

अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वकिप्प्रत्यययोर्लोपः । केचि-
त्त्रापि प्रत्ययलोपमाहुः । “मुखाज्जमिति” च समासगता ।

(६५८) उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ।

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरत्रिलोचनः ।

रूपाणोदगदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलंाप उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह “वर्त्तन्त इति” स सहस्रायुधः “स इवाचरतीति” वाक्यात् स सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेषस्य शब्दानुपपत्तत्वाद्विहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहं । कर्त्तरि क्यच्चाऽनुशासनविदुल्लतात् ।

(६५६) धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः श्रुता च सुप्तौ ।

(६६०)

त्रिलोपे च समासगा ।

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः ।

(६६१) तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः ।

पूर्णा यद्विधा सुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु उपमाभेदेषु मध्ये अनुपपत्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

(६६२) एकरूप कचित्क्वापि भिन्न साधारणो गुण ।
भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

तत्र एकरूपे यथा उदाहृत । “मधुर सुधावदधर इत्यादि” । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भस्मापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः शशुलैर्मण्डि ।

तस्मात् सरघाव्याप्तैः स चोद्भूतैरिव” ॥

अत्र “शशुलैरित्यस्य” “सरघाव्याप्तैरिति” दृष्टान्तव्यति-
विम्बन । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेर विधाय नयन विकसितमिव नीलमुत्पलमयि वा ।

कथयामास कृष्णाङ्गो मनोगत निखिलमाकूत” ॥

अथ एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्त्रूपमावच्छब्दभेदेन
निर्दिष्टे ।

(६६३) एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिमादृशं वाच्यं, सरः श्रोणाञ्चा
ङ्गनामादृशं गम्य ।

(६६४) कथिता रसनोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

यथा ।

“चन्द्रायते शुक्लरूपापि ह्रमो
 हंसायते चारुगतेन कान्ता । ५
 कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
 वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥

(६६५) मालोपमा यदेकस्योपमानं वज्र दृश्यते ।

यथा ।

“वारिजेनेव सरमी शशिनेव निशीथिनी ।
 यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥

कचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥

“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं योमतलं यथा ।
 विमलाः कुमुदांनीव तारकाः शरदागमे ॥
 अस्म रांशो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
 पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ॥

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इवेति” उपमा-
 नभूता विभूतय आचिष्यन्त इति आत्मेयोपमा । अत्रैव “गृहे
 इत्यस्य” “भवने ॥ त्वनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इ-
 त्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात् ।

(६६६) उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः । ७

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जल जलमिवाजनि ।
 चन्द्रश्चन्द्र इवातन्त्रः शरत्समुदयोद्यमे” ॥ ४

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशलप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवर्तिकः । “राजीवमिव पाथोजमिति” चास्य ला-
टानुप्रासादिविक्रो विषयः । किन्त्वचोचितत्वादेकशब्दप्रयोग
एव श्रेयान् । तदुक्तं ।

“अनन्ये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिक ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

(६६७) पर्यायेन द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।

एतदुपमानोपमेयत्वं । अर्थादाकादये । यथा ।

“कमलोव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य तव” ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

(६६८) सदृशानुभवादस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलखञ्जनमञ्जुसं ।

स्मरामि वदनं तस्याद्याह चञ्चललोचनं” ॥

“मयि सकपटमित्यादौ च” स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्थापितत्वाश्रयमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैषाह-
भ्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषा-
मेव यथा ।

“शिरीषमृदो गिरियु प्रपेदे
 यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
 तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
 सत्ताणि दधौ गलदश्रु रामः” ॥ ५

(६६८) रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपङ्गवे ।

“रूपितेति” परिणामाद्भवच्छेदः । एतच्च परिणामप्रस्तावे
 विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गव” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छेदार्थे ।

(६७०) तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ।

तद्रूपकं । तच्च ।

(६७१) यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणं ।
 तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं ॥
 प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधं ।

तच्च श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

“आहवे जगदुद्वृणो राजमण्डलराहवे ।

श्रीनृमिहमहीपान् स्वम्यस्तु तव वाहवे” ॥

अथ राजमण्डलं नृपममूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो रा-
 जवाहोरारोपारोपे निमित्तं । सामान्यं यथा ।

“पद्मादयदिनाधीशः मदागतिममोक्षणः ।

भूभृदावनिदगोमिरेक एव भवान् भुवि” ॥

अथ पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, यतामागतिरेव

सदागमनं, भूयतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तं । अक्षिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

चैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” ॥

अत्र चैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनां स्तम्भत्वारोपे
निमित्तं । मासारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बं” ॥

अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्रत्वा-
द्यारोपे निमित्तं । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारो-
पो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तमिति”
केचित् ।

(६७९) अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥

तत्र ।

(६७३) आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतं ।

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावयवकान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुच्छस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥

अत्र कृष्णस्य मेघवारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितं ।

(६७४) यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।

“कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमाम्बुमस्या विकस्वर ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कौर्नं योयते” ॥

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शब्दो मुखे पद्मवारोप-
आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्नुपमा विकस्वरत्वधर्माद्यारोप-
माणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् ।

(६७५) निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

माला केवलरूपत्वात्

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशस्त धातुद्यन्द्रिका लोकचक्षुषां ।

क्रोडाग्टहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेचणा” ॥

केवलं यथा ।

“दामे कृतागमि भवत्युचितः प्रभूषां

पादप्रहार इति मुन्दरि नाच दूये ।

उद्यत्विठोरपुष्पकाङ्कुरकण्टकायै-

र्यङ्गिद्यते मृदु पद ननु मा यथा मे” ॥

(६७६)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ।

शिरस्मनैरुक्ता इति शेषः । कश्चित् परम्यन्तितमष्टेकदेशवि-
वर्त्ति यथा ।

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परिणामः। यथा।

“क्षितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम।।

स्नोपपीडमाद्येषः कृतो द्यूते पणस्तथा” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनद्यूतयोः क्षिताद्येयरूपतया। अत्र प्रथमाद्धं वैयधिकरणेन प्रयोगः। द्वितीये सामानाधिकरणेन। रूपके “मुखचन्द्रं पश्यामीत्यादौ” आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्चकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः। इह त्वपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनदावुपयोगः। अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येन दासे कृतागसीत्यादौ” रूपकमेव न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदेन कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुमन्वीयते। अयमपि रूपकवदधिकारुढवैशिष्ट्यो दृश्यते यथा।

“दनेचराणां वनितासखानां

दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-

मत्तैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥

अत्र प्रदीपानामोपस्थात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिन्यन्धकारनाम्ने उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारुढवैशिष्ट्यं।

(६८०) सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी
वेलामोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरयवा देवस्य शृङ्गारिणः” ॥
यच्चादावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः स निश्चयमध्यः ।

यथा ।

“अथ मार्त्तण्डः किं स खलु सुरगैः सप्तभिरितः
लशानु किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैप नियतः ।
कृतान्तः किं साक्षान्नाद्विषवहनोऽभाविति पुनः
समालोकाजौ तां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संशयोत्थानासम्भवात् । यच्चादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स
निश्चयान्तः । यथा ।

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दाक्षोस्मिन्मुखमवभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कथितं
विव्वोक्तेर्वकमहवामिनां परोक्षैः” ॥७

अप्रतिभोत्थापिते तु “म्याणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिमाग्ये
नायममङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजाच्च पयोधरभरार्द्रितं ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्यचित्ते न भाषते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानमंशयस्यैवैतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

(६८१) साम्यादतस्मिंस्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ।

यथा ।

“मुग्धां दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानघो वक्ष्वाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्कशूपलमुचिनोति शवरो मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” ॥

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः । यथा । “शुक्ति-
कायां रजतमिति” । न चासादृशमूला । यथा ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका चिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥

(६८२) क्वचिद्देवाद्देवीदृष्टा विपयाणां तथा क्वचित् ।

एकस्थानेकधोक्तखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति दृष्टैरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यपि योगिभिर्देवः” ॥

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोक्तेः गोपवधू-
प्रभृतोनां रुध्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद्गृहीतभेदाच्च न
 मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न चायमभेदे भेद इत्येवंरूपा-
 तिशयोक्तिः । तच्च हि “अन्यदेवाङ्गलावणमित्यादौ” लावणा-
 देर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानं । न चेह भगवति गोपवधूपम-
 तिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विक-
 कत्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियमेनावगमभावेना-
 लङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिष्टत्वादीनां
 नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसाय” इत्यतिशयोक्ति-
 रस्ति तत्सङ्गावेऽपि च गृहीतभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो वि-
 छिन्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः । श्रीकण्ठजन-
 पदवर्णने “वज्रपञ्जरमिति” “शरणागतैः अम्बरविवरमिति”
 “वातिकैः” इत्यादियतिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह च
 रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरविवरं” इत्यादौ भ्रा-
 न्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य
 गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः शारीरकमीमां-
 साभाष्यव्याख्याने श्रीमदाक्षस्यतिमित्राः “अपि च परशब्दः
 परच लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति” । यच्च प्रयोक्तृप्रति-
 पत्तेः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः न च भेदप्रत्ययपुरःसर इति ।
 इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिस्त एव अम्ब-
 रविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनमिति” मुनिभिः

“कामायतनमिति” वेश्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कार-
योगः ।

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ चानेकधोक्त्येव गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः ।
अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो यशसी-
त्यादि” चास्वरूपकात् विविक्तौ विषय इति । अत्र हि द्वेषमू-
लातिशयोक्तियोगः ।

(६८३) प्रकृतं प्रतिपिधान्यस्यापनं स्यादपङ्गुतिः ।

इयं द्विधा कचिदपङ्गवपूर्वक आरोपः कचिदारोपपूर्व-
कोऽपङ्गव इति । क्रमेणोदाहरणं ।

“नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-

नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नाय शशी कुण्डलितः फणीश्रो

नामै कलङ्कः शयितो मुरारिः” ॥

“एतदिभाति चरमाचलचूडचुम्भि-

हिण्डोरपिण्डरुचिशोतमरीचिविम्बं ।

उज्ज्वलितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाभ्यनकैतवेन” ॥

इदं पद्यं सम । एवं

“विराजति चोमवपुः पयोधि-

स्कारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

(६८४) गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपङ्कतिः ॥

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्यात् ।

उत्कण्ठितासि तरले न हि न हि सखि पिच्छिलः पन्थाः” ॥

अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतं । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितवियहा

मिलति का न वनस्पतिना सता ।

सूरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमरीतिरुदाहता” ॥

वक्तोक्तौ यरोक्तोरन्यथाकारः इह तु श्लोक्तेरेवेति भेदः ।

• गोपनकृतगोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च याजोक्तौः ।

(६८५) अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्यापनं निययः पुनः ।

नियथाश्लोऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणं । यथा मम ।

“वदनमिदं न मरौजं नयने नेन्दोवरे एते ।

इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभाम्य” ॥

यथा वा ।

“इदि विपन्नताहारो नाथं भुजङ्गमनायकः

कुवम्पदमयेणी कण्ठे न सा गरमद्युतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारक्षिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग क्रुधा किमु धावसि" ॥

न ह्ययं निश्चयान्तःसन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्रयत्ने-
नावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम भ्र-
मरादेर्भ्रान्तिः । न चेह तस्याद्यमत्कारविधायित्वं अपि तु
तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्य । किञ्चाविवक्षितेऽपि
भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाद्वादिरूपेणैव सम्भ-
वत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य कमलत्वे-
नानिर्द्धारणात् । न चापक्रुतिः प्रस्तुतस्यानिषेधादिति पृथगे-
वायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः । श्रुक्तिकायां रजतधि-
या पतति पुरुषे श्रुक्तिकेयं न रजतमिति कस्याचिदुक्तेर्नायम-
लङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

(६८६) भवेत् सम्भावनेत्येता प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

तददृष्टापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

हात्रिंशद्विधतां यान्ति

तत्र वाच्योत्प्रेचायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

“ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः सारस्येव” ॥

अत्र विजयस्तम्भस्य षड्वाचकत्वाज्जात्युत्प्रेचा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ह्याघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गाभ्रमि सुरचाण तव निःश्राणनिःस्वनः ।

स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी” ॥

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्ब्यञ्ज्यः । एते भावाभिमाने च । अभ्यासिमाने यथा ।

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ” ॥

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभ्यासः । एवमन्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा “गङ्गाभ्रमीत्यादौ” स्नातीवेत्युत्प्रेचा निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविवेत्यादौ” क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेचा यथा ।

“तच्चङ्गास्तनदुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतं ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति सज्जया” ॥

अत्र लज्जयेवेति द्वादशभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे ऽलङ्काराणां सर्वेषामपि
व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रती-
यमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।

अनुदिन अण्णअम्मा अङ्गं तनु अपि तनूएइ” * ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षयोर्भेदः । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये
विशेषमाह ।

(६८७) तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रे-
क्षयाः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां चयाणां ये द्वादश भेदा-
स्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः
द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिश्रिता
चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा । पूर्वोदाहरणेषु
“स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति । “सप्रसवा” इवेत्यादयः जातिगु-
णरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

* महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग साऽमान्ती ।

अनुदिनमनन्दकम्भाङ्गं तनूपि तनूकरोतीति । सं० । टी० ।

“रावणस्यापि रामास्ते भित्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं” ॥

अत्र “आख्यातुमिति” भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितं ।
हेतुत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा सखी यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्ना ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविशेषदुःखादिव बद्धमौनं” ॥

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

(६८८) उत्तयनुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।

तेषु चत्वारिंशत्सहस्रेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाः षोडश
भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्षष्ट्याशब्देनावाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमि-
त्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीवेति” उत्प्रेक्षायां
निमित्तं पातकित्वमुपात्तं । अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर”
इत्यत्र तथाविधमैन्दुर्याद्यतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु
नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथा हि “विशेषदुःखादिव”
इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वं “आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूप्र-
वेशस्तयोः अनुपादानेऽभ्युपगम्यतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः
षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

(६८९) प्रतीयमानाभेदाद्य प्रत्येकं फलहेतुगाः ।

यथोदाहृते “तच्च ज्ञात्मानमुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति” हेतु-
त्प्रेक्षितः । अस्यापि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भूयति । इवा-

द्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतु-
मशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति । धर्म्यन्तरतादात्म्यनि-
बन्धनायामस्याभिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्यु-
पगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः पाकशासन इति” । वि-
शेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा पाकशासन इति तदेवं
द्वात्रिंशत्पकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(६६०) उत्तयनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “ऊरुः कुरुङ्गकदृशः” इति ।

अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः । इह हि ।

“सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदलोदैः ।

ततमिव तमासतलमिर्द्युतमिव नीलांशुकैर्भुवनं” ॥

अवाञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नो-
पात्तं । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्णतीवाञ्जनं नमः ।

अत्र तमो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः । अञ्जन-
वर्णस्य तमः सम्पातः अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमोऽतिषड्-
सत्त्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथामर्त्यं । केचित्तु “अलेपन-
कर्मभूतमपि तमो लेपनकर्मत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं, एवं
नमोऽपि वर्णश्रियाकर्मत्वेनेत्याहुः” ।

(६६१) अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ।

तत्र सापेक्षवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुच्छलेन सुदृशो जतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य भानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥

शेषहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्या-

दिनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

ग्रीवाधिवासाहुणवत्त्वमाप” ॥

अत्र गुणवत्त्वे शेषः “कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति” हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकं । एवं ।

(६८२) मन्थे शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।

कचिदुपमेयक्रमोत्प्रेक्षा यथा ।

“पारे जलं नीरनिधेरपग्न-

न्मुरारिरानीलपलाशराशोः ।

वनावलीरुन्मलिकामहस्य-

प्रतिक्षणोत्कूनितशैवलाभाः” ॥

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा, पर्यवसाने
तु जलधितीरे शैवालम्वितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनेत्यान-
मित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूराचितमङ्गदैरित्यत्र”
“विकामिनीनोत्पसति मम कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः क-
टाक्ष” ।” इत्यादौ च शेषः । भान्तिमदनद्वारे “मुग्धा दुग्ध-

धियेत्यादौ” भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेशानं
नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्, इह तु सम्भावना-
कर्तुर्निषेधस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । मन्देहे तु समकच-
तया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह त्वत्कटामभावाद्भूतैका कोटिः ।
अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यावसानादसत्यता प्रतीयते,
इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तृणैला नामितं नु गगनं स्यगितं नु ।

पूरिता नु वियमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥

इत्यत्र यत्तत्त्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण मन्दि-
ह्यत इति “मन्देहालङ्कार” इति केचिदाहुः । तत्र । एक-
विषये समानवलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव मन्देहत्वात् । इह
तु तत्त्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगुरणेन रञ्ज-
नादेः स्फुरणञ्च । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिन्नान्यत्वे-
नैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽय मन्देहप्रकारः” इति वदन्ति
स्य । तदप्ययुक्तं । निगोर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना । तस्याद्याच स्फुटतया मद्भावानुशब्देन देवशब्दवत्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितु युक्ता । अलमदृष्टमन्देहप्रकारक-
ल्पनया ।

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलोलां वितनुते

तदाद्ये भोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्तिन्दुं मन्ये त्वदरिविरदाक्रान्ततद्वली-

कटादोस्वापातप्रणकिणकमद्वाहिततनु” ॥

इत्यत्र मन्येऽशब्दप्रयोगेऽप्युक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीति-
वितर्कमात्रं नाभावपक्षवोत्प्रेक्षा ।

(६८३) सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य
चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् माध्यत्वं । इह तु
निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वं । विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां
विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि “मुखं द्वितीययन्त्र” इत्यादौ
यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि स्वरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते” इति ॥

(६८४) भेदेऽप्यभेदः सम्वन्धेऽसम्वन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्यक्षेत्रोः सा पञ्चधा ततः ॥

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्वन्धे सम्वन्धः । सा ऽतिश-
योक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो

विलसति तस्य तन्नेऽष्टमीन्दुसण्डं ।

कुवलययुगलं ततो विभोर्ल

तिमकुसुमं तदधः प्रवाणमस्मात्” ॥

अत्र कालाकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः ।
यथा वा । “विद्येपदुःसादिव बद्धमौनं” अत्र चेतनगतं मौनि-
ममन्यदचेतनगतं चान्ददिति द्वयोर्भेदेऽप्यभेदः । एवं ।

“महाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अवाधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकं” ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदगो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्नगोहरनिदं रूपं पुराणो मुनिः” ॥

अथ पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे
सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरदयं ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनं” ॥

अथ यद्यर्थवत्तादाहतेन सम्भावनया सम्बन्धः । कार्यका-
रणयोः पार्व्यापर्याविपर्ययस्य द्विधा भवति । कारणात्प्रथमं
कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण यथा ।

“प्रागेव हरिणाशीर्षां चित्तमुष्कनिकाकुम्भं ।

पश्चादुद्भिन्नवकुम्भरमान्मुकुम्भग्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं दयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृयं मण्डनस्य महीचिनां” ॥

६६ केचिदाहुः । “केचपाशादगतो लौकिकोऽतिशयोक्त्यो-

किकलेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये
 ज्याङ्गोक्रियते” “प्रागेव हरिणाक्षीणमित्यत्र” वकुलादिश्रीणां
 प्रथमभावितापि पञ्चाङ्गावित्तेनाध्यवसिता, अत एवात्रापि इव-
 शब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा । एवमन्यत्र ।

(६६५) पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।
 एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

अनेवामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणं ।
 “अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिपु दीपदशाः ।
 समयेन तेन सुचिरं शयितप्रतियोधितस्मरमयोधिपत” ॥
 अत्र तमेवर्त्तनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
 मेकयोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
 मास्यतीश्वरभृशेष्ठा कदलीनां कठोरता” ॥
 इत्यत्र मास्यत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुणसम्ब-
 न्धः । एवं ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिर्धर्मो तथायुपः ।
 परोपकरणं कायादमारात् भारमाहरेत्” ॥
 अत्र दामादीनां कर्मभूतानां भारतारूपैकगुणसम्बन्ध एका-
 हरणक्रियामेवम्बन्धः ।

(६६६) अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यत ।
 अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

क्रमेणादाहरणं ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रवाध्यते तेन जगज्जिगोपुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥

अत्र प्रसुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रसुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाय
भिन्ना मनोभवप्ररेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं तदीय-
मायाति याति हसति शसिति क्षणेन” ॥

इदं सम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानायनेकक्रियास-
म्बन्धः । अत्र च गुणक्रिययोरदिमधावसानसङ्गावेन चैविध्यं न
लुचितं । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात् ।

(६६७) प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोगम्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥

यथा ।

“धन्यामि वैदर्भिं गुणैरुदारै-
र्यथा समाकृत्यत नैपधोऽपि ।
इतः मृतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदभिमणुत्तरन्तीकरोति” ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलोकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सरजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ .

अथ विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा ।

“चकोर्य एव चतुराश्वन्द्रिकापानकर्माणि ।

विनायन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि” ॥

(६८८) दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनं ।

सधर्मस्येति प्रतिवस्त्रपमाव्यवच्छेदः । अथमपि साधर्म्ये-
धर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं ।

“अविदितगुणायि सत्त्वविभणितिः

कर्णेषु वमति मधुधारां ।

अनधिगतपरिमलायि हि

हरति दृशं मालतीमाला” ॥

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः त्र्यसते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंचते.” ॥

“वसन्तलेखैकनिबद्धभावं परासु कान्तासु मनः कुतो नः ।

प्रफुल्लमभीमधुलब्धः किं मधुप्रतः काङ्क्षति वणिमन्या” ॥

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो न” इत्यस्य “काङ्क्षति
वस्त्रिमन्या” “मित्यस्य चैकरूपतयैव पर्यावसानात् प्रतिवस्तुपदैव ।
इह तु कर्त्तुं मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यमेव न त्रैक-
रूप्यं । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्त-
रन्यासः, प्रतिवस्तुपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

(६८८) सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विस्वानुविस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

अत्र सम्भवदस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा ।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पद ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमा-
नाससाद चरमाचलं ततः” ॥

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियार्था कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धयेव
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवे-
रस्ताचलगमनस्य परतापिनी विपत्त्याप्तेऽयं विस्वप्रतिविस्वभावं
बोधयति । असम्भवदस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्रैकवाक्यानेकवाक्यग-
तत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगं यथा ।

“कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाचविशेषः ।

अधरः किसलयलोसामाननमस्याः कलानिधेर्विलासं” ॥

अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहति कटाचविशेषादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादि-

मदृशं सलितादिकमवगमयत् कटाक्षविशेषादेः कुवलयमाला-
देश विम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिमृगीदृशां ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशिश्रुतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्रागोऽनुपपन्न इति तयो-
स्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोध-
यति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःचमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां ह्येतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुस्तपःचमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताह्येदनेच्छेवेति विम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूख्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया” ॥

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूख्येन चि-
न्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानं । एवं ।

“क सूर्यप्रभवो वंशः क चान्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि मागरं” ॥

अत्र मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुदुपेन मागरतरणमिवेति पर्य-
वसानं । इयं कचिदुपमेयवृत्तस्थोपमानेऽप्यश्वेऽपि भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाद्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समाखादि स मृदीकारसे रसविशारदैः” ॥

अत्र प्रकृतस्याधेरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानं । मास्त्ररूपापि यथा मम ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदशकरदने

मृगमर्पयसि मृगादनवदने ।

वितरसि तुरगं मद्भिषविषाणे

निदधस्तेतो भागविताने” ॥

इह विम्बप्रतिविम्बतात्तेषां विना वाक्यार्थापर्यवसानं । दृष्टा-
न्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यादिविम्बप्रतिविम्बताप्रत्या-
यनं । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणाक्षीणानि-
त्यादौ” सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

• (७००) आधिक्यमुपमेयस्योपमानाद्भूततायवा ।

• व्यतिरेक एक उक्ते चेतौ नेतौ स च त्रिधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आत्तेषाञ्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति चिरदृष्टा ।

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरूपमेयगतमुत्कर्षकारणमु-
पमानगत निकर्षकारणञ्च । तयोर्दयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समु-
दायेन वानुक्तौ चिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नपमानोपमेयस्य

निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-
शब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानाशून्यतायामप्यन-
येव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाष्टचत्वारिंशत्प्रकारो
व्यतिरेकः । उदाहरणं ।

“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्को विधुर्यया” ।

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतस्य कलङ्कित्वं हेतुद्वय-
मप्युक्तं । यथा शब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यं । अत्रैव “न
कलङ्कि विधूपममिति” पाठे अर्थ “अयतोन्तुं कलङ्किनमिति”
पाठे त्विवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तं । अत्रैवाकलङ्कपद-
त्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्किपदत्यागे उप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे
यथा

“अतिगाढगुणायाम् नाजवद्भङ्गुरा गुणाः” ।

अत्रैवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यं उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्व-
योरनुक्तिः । गुणशब्दः स्त्रियः । अन्ये भेदाः पूर्ववद्बुद्ध्याः । एतानि
उपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं ।
यथा ।

“लीलः लीलोऽपि शशी

भूयो भूयोऽभिवर्द्धते नित्यं ।

विरम प्रसीद सुन्दरि

यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥

अत्रोपमेयभूतयौवनास्त्रैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुप-

मेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरिक्त इति” केषाञ्चित्तत्वे “विपर्यये वेति पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तत्र विचारसहं । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासम्भवं स्फुटमेव । अस्तु वाचोदाहरणे यथा कथञ्चिद्गतिः ।

“हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

र्द्धिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं “न्यूनतायवेति” ।

(७०१) सद्यार्थस्य वलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूतानि शयोक्तिर्यदा भवेत् ।

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि शेषभित्तिका अन्यथा च । क्रमेणोदाहरणं ।

“सहाधरदलेनास्मा यौवने रागभाक् प्रियः” ।
अत्र रागपदे शेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः काममुत्तामयन्तः

सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।

सह सरसिजपण्डैः स्नान्तमामीलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंगवः सञ्चरन्ति” ॥

इदं मम । अत्रोत्तामसादीनां समन्धिभेदादेव भेदो न तु

शिष्टतया ।

“सममेव नराधिपेन सा गुरुसमो हविषुप्तचेतना ।

अगमत्सह तैन्विन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेक्षुलं” ॥

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुदक-
दमैरित्यादौ” ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ चा-
तिशयोक्तिमूलत्वाभावात्त्रायमलङ्कारः ।

(७०२) विनोक्तिर्यद्दिनान्येन न साध्वन्यदसाधु वा ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वं
एव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्त्रायम-
भिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्षनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव द्रोपः ।
तस्य पुनः स्वभाक्तः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रे निखड्गतां गतः ।

विना यीशोभणा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ।

असाधु अशोभनं । यथा ।

“अनुयाक्या जनानीतं कान्तं साधु त्वया हृतं ।

का दिमयीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥

“निरर्थकं जगत् गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुहिनांशुविमं ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ॥

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-

प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायं । एवं सहेक्ति-
रपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यं ।

(७०३) समासेऽपि समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वज्रोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह” ॥

अत्र गन्धवाहे दृढकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन
यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्तोचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत्त्रात्रं नो वन्द्या भवते रविः” ॥

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविमन्थयोर्नायकनायिकाव्यव-
हारः । विशेषणसाम्यन्तु छिद्यतया साधारणेनौपम्यगर्भत्वेन च
विधा । तत्र छिद्यतया यथा मम ।

“विकसितमुखीं रागासङ्घाद्गलत्तिमिरावृतिं

दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्री निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठस्रवलीपाण्डुष्कायो मृगं कलुषान्तरः

अधति हरितं दन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥

अत्र मुखरागादिशब्दानां छिद्यता । अत्र हि “तिमिरा-

वृत्तिमिति" अत्र "तिमिरांशुकामिति" पाठे एकदेशस्य रूपे
ऽपि समामोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्त्ति रूपकं । तत्र हि तिमि-
रांशुकयोरूप्यरूपकभावो द्वयोरारवंरकत्वेन स्फुटमादृश्यतया
परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समामोक्तिवृद्धिं
व्यपहन्तुमोशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैक-
देशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्यग्राह्यमप्येकदेशान्तर-
रूपणमार्थमपेक्षत एवेति । तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकमेव यथा ।

“जस्य रणान्तउरए करे कुणन्तस्य मण्डलगल्लस्यं ।

रससंमुखीवि सहसा परंमुखी होइ रिउसेणा॥” *

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । कश्चिच्च यत्र स्फुट-
मादृश्यानामपि, बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेश-
विवर्त्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतिति-
रोधायकत्वात् । नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसञ्चारतया
स्फुटं सादृश्यमिति चेत् । सत्यमुक्तं । अस्यैव किन्तु वाक्यार्थपर्या-
लोचनसापेक्षं न खलु निरपेक्ष । मुखचन्द्रादेर्यनोहरत्वादिवद्-
रणान्तःपुरयोः स्वतः सुखसञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोज्ञान्तभेदसङ्गीतशालिनी ।

उदिते वासराधीशे सौराजनि सरोजिनी ॥”

* जस्य इति । यस्य रणान्तपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलायलता ।
रससंमुखीवि सहसा पराद्मुखी भवति रिपुसेनेति स० टी० ।
मण्डलायलता खड्गलता । रसेन खरसेच्छया सुरसेच्छया च संमुखी
अभिमुखगामिनीत्वार्थः ।

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणमाभ्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मरत्वधर्मास्य समारोपः कारणं । तेन विना विशेषणमाभ्यासाच्चेन नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् । औपम्यगर्भत्वे पुनस्त्रिधा संभवति । उपमारूपकसङ्करगर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभा पुष्पचिता पाणिपद्मवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेशा हरिणेषणा ॥”

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्वरिणेषणायां लताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि ॥” सङ्करगर्भत्वे यथा । “दन्तप्रभा पुष्पेत्यादौ ।” “सुवेशेत्यत्र” “परीतेति” पाठे उपमारूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणं । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमहिवा लताप्रतीतिः । एषुच तेषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तस्मिन्नेवाद्यद्वतीययोः समासेक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने ताद्येप्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डु पयोधरेण शरदधानार्द्रनखचताभं ।

प्रमोदयन्ती सकलहृन्मिन्दु पापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयो-

धरेणार्द्रनखक्षताभग्नकचापधारणसंभवात् । नन्वत्र “आर्द्रनख-
क्षताभं” इत्यत्र स्थितमण्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे
धनुषि सञ्चारणीयं । यथा “दध्रा जुहोतीत्यादौ” हवनस्या-
न्ययामिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः । एवं चेर्द्रचापाभमार्द्रनख-
क्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्ट-
सृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात् । अस्तु
वाच्यथाकथञ्चित् समासोक्तिः । “जेनैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ”
चान्यगत्यसंभवात् । किञ्चोपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं
तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथ वा तत्त्वं नौपम्ये यत्प्रतीयते ।

तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥”

एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करे
ऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणो-
त्थापितत्वं नास्तीति विषय इति । विशेषणसाम्ये द्विष्टविशेषणो-
त्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्यलि-
ङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः । सर्वत्रै-
वात्र व्यवहारसमारोपः कारणः । स च कश्चिन्नैतिके वस्तुनि
लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा-
रोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा ।
तत्र लौकिकवस्तुपि रमादिभेदादनेकविधं । शास्त्रीयमपि
तत्कार्यवेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्धतयेति सङ्गप्रकारा समासा-

क्तिः । दिङ्मात्रं यथा । “व्याधूय यदसनमित्यादौ” । लौकिके
वस्तुनि लौकिकस्य दृढकामुकस्य व्यवहारोदः समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्वपि दृष्टिपु * त्वां

पश्यद्भिरव्ययममल्लतया प्रवृत्तं ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

सौर्लक्ष्यं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये” ॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहार-
समारोपः । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपसन्निवेशेन
प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति । इह तु स्वावस्थासमारोपेणानव-
च्छादितस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति । अत एवात्र
“व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इति” वदन्ति ।
उपमाध्वनौ ह्येव च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषणमात्रस्य
अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह स्वप्रस्तुतस्येति भेदः ।

• (७०४) उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।

यथा ॥ “अङ्गराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्णं रक्षैनं भी-
माहुः शासनं” ।

(७०५) शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनं ।

“स्वभावादेकार्थैरिति” शब्दश्लेषाद्वावच्छेदः । “वाचनमिति
च” ध्वनेः । उदाहरणं ।

* पदानां प्रत्ययेषाम् समासस्येति दृष्टव्य इति तत्त्वज्ञानं । पदार्था-
न्वयेत्येति टीकायः ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मांसिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः” ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूयार्थो वाच्यौ ।

(७०६) कचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समं ॥

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्

क्रमेणोदाहरणं ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्झानमधिरोहति ।

स्वस्याद्देवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥

अत्रास्तदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ।

“सुगियं यदि जीवितापह्ना

श्रदये किं निहिता न हन्ति मां ।

विषमयमृतं कचिद्भवे-

दमृतं वा विषमोऽयरेच्छया” ॥

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंशामूनोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रम्यानमेव वस्तुप्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेन तस्य सद्भावः ॥

“इन्दुर्लित दवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्भगीणामिव
प्रञ्चानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।
कार्कश्ये कलया च कोकिलवधूकण्ठेऽपि प्रसृतं
स्रोतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हा सगर्हेव तु ॥”

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्दादिगताञ्जनलितत्वादिभ्यः कार-
यैभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रसृतं कारणं प्रती-
यते ।

“गच्छामीति मयोक्तया नृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यग्बेक्ष्य वाष्पकलुषेनैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया वध्यता-
मित्यं खेहविवर्द्धितो नृगशिष्टः सोऽप्यसमाभाषितः ॥”

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितं । तुल्येऽप्र-
सृते तुल्याभिधाने च द्विधा शेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
शेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रशेषे शेषवद्विशेष्यस्यापि शेषे
भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥

अत्र विशेषणमात्रशेषवशादप्रसृतात् सहकारात् कस्यचित्
प्रसृतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोपि

यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।

अभ्युदयेऽपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि स्थितेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः चुधाभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः कर्षणा” ॥

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्मामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः” ॥

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रतीयते । वाच्यस्य ‘सम्भवासम्भवाभयरूपतया चिप्रकारेण । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समागः कालिमावयोः ।,

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताधारोपणं विना ऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तर्गिद्द्राणि भूयामि कण्टका वद्वो वदिः ।

कथं कमलनासस्य माभूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥

अत्र प्रस्तुतस्य कम्पचिदधारोपणं विना कमलनामान्तर्गिद्द्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषाम्नु सम्भवीत्युभयरूपत्वं । अस्याय समासोक्तिवद्वाच्यधारोपप्राप्त्या-

अब्दशक्तिमूलाद्वस्तुधनेर्भेदः उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वं ।
एवं समामोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वं ।

(७०७)   उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।
निन्दास्तुतिभ्यां वाचाभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः ।

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥

इदं मम ॥

“व्याजस्तुतिस्तव पथोद मथोदितेयं

यस्मिन्नाय जगत्स्तव जीवमानं ।

स्तोत्रन्तु ते महदिदं घनधर्मराज

साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

(७०८) पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।

उदाहरणं ।

“स्पृष्टास्ता नन्दने शय्याः केशसमोगलालिताः ।

सावशं पारिजातस्य मञ्जर्या यस्य सैनिकैः” ॥

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारण-
रूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीभावज्ञ-
सर्जनरूपकार्यदारेणाभिहितं । न चेदं कार्यात् कारणप्रतीति-

रूपाप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । इह तु वर्षनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतं । एवञ्च ।

“अनेन पर्यासयतायुर्विन्दून्
मुक्ताफलमूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविसाधिनोना-
माक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः” ॥

अत्र वर्षनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत् कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीकन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्षनार्हमिति पर्यायोक्तमेव ।

“राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुक्षे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशूकसुवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-
चित्रस्यानवलोक्य शून्यवडभावेकैकमाभायते” ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहस्रैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतं । “कार्यमपि वर्षनार्हत्वेन प्रस्तुतमिति” केचित् । अन्ये तु “राजशूकवृत्तान्तेन कोऽपि प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसेवेति” आहुः ।

(७०६) सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“वृद्धस्तदायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥

अत्र द्वितीयाहुर्गतेन विशेषणार्थेन प्रथमाहुर्गतः सामान्यो .

ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम मदीयांसः प्रकृत्या भितभाषिणः” ॥*

• “वृथ्वि स्त्रिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीथाः ।

दिक्षुञ्जराः कुरुत तच्चितये दिधीर्था-

मार्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यं” ॥

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यकरणं पृथ्वीस्त्रैर्यादेः का-
र्यस्य समर्थकं ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं” ।

• इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृग्य-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं । एतानि साधर्म्य उदाह-
रणानि । वैधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनचयं ।

शाम्भेत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं । “सहसा विदधीतेति”

* अत्र यत्जनया विधीयमानमपि माधवस्यात्यभाषणं महत्तरस्य
समावत एवात्यभाषणमिति सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते
इति टीका ।

काव्यलिङ्गात् । तथा हि “यत्तन्नेवेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यं ।
अन्यथाऽसाकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयमतवाक्यं
निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते । “सहसा विदधीतेत्यादौ” तु ।

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह मृडतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि ग-
तार्थं सहसा विधानाभावं मन्यद्दर्शनं सोपपत्तिकमेव करोतीति
पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते त्रिरसा गङ्गां भूरिभारमिया हरः ।

तदाजिराजिनिर्धूतधूनिभिः पद्मिन्ना हि मा ॥”

इत्यत्र हिमब्धोपादानेन पद्मिन्नादिति त्रिवेदेन सह व्यु-
त्तया नायमलङ्कारः । वैचित्र्यसौश्रवाङ्गद्वारत्वात् ।

(७११) अनमानन्तु विक्रित्या ज्ञानं माध्यम्य माधनतु ।

यथा ।

“जानीमहेऽस्या यदि भारमाशा

विराजतेऽन्ताः प्रियवक्त्रकम् ।

उत्कान्तिजामैः प्रमृतेकदन्तु-

स्वापाधुता कुम्भजान्तिवत् ॥”

अथ रूपकवशादिक्रितिः । सकलम् ।

“यत्र पतत्यवसातां दृष्टिर्निर्मिताः सर्वत्र नव प्रकाशः ।

तथापरोपितज्ञेन भाष्यार्ताः ॥ ७११ ॥”

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विहितः । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया
प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

(७१२) अभेदेनाभिधाचेतुर्हेतोर्हेतुमता सद्ध ।

यथा मम । “तारुण्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरणहेतुर्ना-
यिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्त्वध्यवसायमूलोऽयम-
लङ्कारः ।

(७१३) अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ।

यथा ।

“कुपितासि यदा तन्नि निधाय करजचतं ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥”

अस्य च विहितविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुर-
णात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्यायं ।

(७१४) वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

अत्र वक्ष्यमाणविषये कश्चित् सर्वम्यापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः कश्चिदंशोक्तावशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्त-
विषये च कश्चिदस्तुस्वरूपस्य निषेधः कश्चिदस्तुकथनस्येति द्वा-
वित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“अरश्मयतविधुराया भणामि मध्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्राम्य सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यय वा” ॥

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाद्यो निरीक्ष्य नवमालिकां दलितां ।

हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजन्यितैरथ वा” ॥

अत्र मरिच्यतोत्पन्नो नोक्तः ।

“बालश्च णाहं दूतो तुअ पिओसिं न्ति ए मह वावारे ।

सा मरह तुज्झ अओमो एअं धम्मक्खरं भणिमः” ।*

अत्र दूतोत्पन्नस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपां ।

दाहणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किं ॥”

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे सख्या अवगम्यभावि मरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि । तृतीये दूतोत्पन्ने यथार्थवादित्वे । चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । नचायं विहितनिषेधः । अत्र निषेधाभासत्वात् ।

(७१३) अनिष्टस्य तथार्थस्य विधाभासः परो मतः ।

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा

“गच्छ गच्छमि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

समापि जन्म तच्चैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥”

* बालश्च इति । बालक णाहं दूतो त्वं प्रियोऽस्येति न महान् व्यापारः । सा मरिच्यते तवायश्च एतद् धम्मक्खरं भवाम इति स० । णाहं दूतो णाहं मिथ्यावदामोऽर्थः ॥

अत्रानियुक्ताङ्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यवस्यति ।
विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

(७१६) विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

विना कारणमुपनिवध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदनात्
कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं कश्चिदुक्तं कश्चि-
दनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तं । अत्रैव “वपुर्भाति मृगीदृशः”
इति पाठोऽनुक्तं ।

(७१७) सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न वयसाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्ताद्यो महामहिमशान्तिगः” ॥

अत्र महामहिमशान्तिर्निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपाठे
“क्रियन्तः सन्ति भूतानि” इति पाठे त्वनुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
चानुक्तनिमित्तत्वस्यैव भेद इति पृथग्द्रोक्तं । यथा ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति युमुमायुधः ।

हरतापि तमुं यम्य शम्भुना न दत्तं बलं” ॥

अत्र तनुहरणेऽपि वलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं । इह च कार्यभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि निवध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसङ्गावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वर” इत्यादेस्तत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निवन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहर” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निवन्धनादिशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः । गृहोदाहरणन्तु मृग्यं ।

(७१८) जातिस्तुर्भिजात्याद्यैर्गुणे गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दृशाकृतिः ।

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्बानलः शशिरचोऽपि मोक्षायः ।

• हृदयमलिहृतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरहाः ॥

धन्ततमुमलासङ्गाद्भृतरगृहकर्षघटनया नृपते ।

दिग्गजनीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥

अजस्रं गृहतो जग्न निरोहस्य हतद्विपः ।

स्वपतो जागरुकस्य याचार्थं वेद कम्पव ॥

वषभोत्सङ्गमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरोजानिर्विषज्वालाकुम्भोऽभवत् ॥

नयमद्युगामेषनकं मानमदृष्ट्यापि दुष्प्रापं ।

रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥

“त्वदाजिराजोत्यादि” “वसुभोत्सङ्गेत्यादि” श्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां वज्रव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूक्ष्मेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-
रन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समाधानं ।
अत्र “अजस्येति” आदावजत्वादिगुणस्य ग्रहणादिक्रियया वि-
रोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समाधानं । “त्वदा-
जोत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते” इति विरोधः ।
“त्वदाजी” त्यादिकविप्रोढौत्या तु समाधानं । स्पष्टमन्यत् ।
विभावनायां कारणाभावेनापनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्य-
त्वेन प्रतीयते । विशेष्योक्तौ च कार्यभावेन कारणमेव । इह
तन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

(७१६) कार्यकारणयोर्भिन्नदेशनायामसङ्गतिः ।

यथा ।

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं काराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं ।
साक्रान्ता जघनम्यलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं ।
दोषैरन्यजनाग्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यहुतं” ॥

अस्याद्यापवादत्वादेकदेशस्ययोर्विरोधे विरोधान्नकारः ।

(७२०) गुणैः क्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यदाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतं ।

क्रमेण यथा ।

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रंणे रणे यस्य छपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥

अत्र कारणरूपाभिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा प्रकृत्यग्रस उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं ।
विरहस्तयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥

अत्रानन्दजनकस्तीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

“अयं रत्नाकरोऽभोधिरित्यमेवि धनंशया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि शारवारिभिः” ॥

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत शारवारिभि-
र्वदनपूरणं ।

“क वनं तद्वत्साम्भूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्त्तिना वत धातुचरितं सदुःसहं” ॥

अत्र वनराजत्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम । यथा वा ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगधये ।
मदविभ्रमायकजया पपे पुनः
स पुरक्षियैकतमयैकया दृशा ॥”

(७२१), समं स्थादानुरूपेण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ।

यथा ।

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतोर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
अवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवद्मः” ॥

(७२२) विचित्रं तद्विरुद्धस्य छतिरिष्टफलाय चेत् ॥

यथा ।

“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीविनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥

(७२३) आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमे महिमामं वारिधेर्हरिर्धन ।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिभंक्षतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकाशमामत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमममृता मुदः” ॥

(७२४) अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मित्यः ।

यथा ।

“तथा सा शोभते तन्वो तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी” ॥

(७२५) यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरं ।

किञ्चित् प्रकुर्व्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥

कार्य्यस्य करणं दैवादिशेषस्तिविधस्ततः ।

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्युपधातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।

पश्यान्त्यक्तसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥

‘दृष्टिणी सचिवः सखी मिथः प्रियगिण्या ललिते कलाविधौ ।

कहणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे शतं” ॥

इति रघौ ।

(७२६) व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥

यथा । “दृशा दग्धे मगभिजमित्यादि” ।

(७२७) सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ।

व्याघात इत्येव ।

“रहैव नं तिष्ठ द्रुतमहमरोभिः कतिपयैः

धृमागता कान्ते गृधुर्गमि न चायाममहना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं
न मृदो सोढा यदिरहकृतमायासमष्टमं" ॥

अत्र नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तं । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण हेतु-
तयोपन्यस्तं ।

(७२८) परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य चेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

यथा ।

"श्रुतं कृतधिया सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयाच्च किं लोकानुरागतः" ॥

(७२९) तन्मालादीपकं पुनः ।
धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरं ॥

यथा ।

"त्वयि भङ्गरमम्राप्ते धनुषाऽऽमादिताः शराः ।
शरैररिगिरस्तेन भूक्तया त्वं त्वया यशः" ॥

अत्रामादनक्रिया धर्मः ।

(७३०) पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं ।
स्थाप्यतेऽपोद्घाते वा चेत्स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

"मरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गमङ्गलं ।
भङ्गा यत्र समङ्गीताः मङ्गीतं मण्यरोदयं" ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जह्मर यन्मनः” ॥

कचिद्विशेष्यमपि यद्योत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च
दृश्यते । यथा ।

“वायो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदं” ॥

एवमपोहनेऽपि ।

(७३१) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा ।

“राजो मारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे मौधं ।
मौधे तज्जं तज्ये वराङ्गनानङ्गमर्ध्वं” ॥

(७३२) यथासह्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नरोर्नुमीहि वदति सौमाश्वनेनावृणु
कीडाकाननमाविशन्ति वज्रयक्षाणैः समुत्थामय ।
इत्थं वज्रमुन दक्षिणानिम कुक्षकण्ठेषु माहेतिक-
याहाराः सुभग तदोयविरहे तस्माः मत्तोनां मिथः ॥”

(७३३) कचिदेकमनेकमिदनेकं चैकगं क्रमात् ।

भवन्ति क्रियते या चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“म्यिताः क्षणं पक्ष्मासु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्लिताः ।
 वलीयु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥
 विशरन्ति विलासिन्यो यत्र शोणिभरालसाः ।
 वृककाकशिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥
 विमृष्टरागादधरान्निवर्त्तित-
 स्तनाङ्गरागादरुणाञ्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गलिः
 क्षतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥
 ययोरारोपितस्यारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
 निधीयन्ते तयोः शूलाः स्तनयोरयुविन्दवः ॥”

एषु च कचिदाधारः मंहतरूपोऽमंहतरूपश्च कचिदाधेयः
 नपि । यथा “म्यिताः क्षणमित्यत्र” उदविन्दवः पक्ष्मादावमं-
 हतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । “विशरन्ति” इत्यत्राधेयभूता
 वृकादयः मंहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एवमन्यत् । अत्र
 चैकस्यामेकश्च क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषात्तद्वाराद्भेदः । विनिमया-
 भावात् परिवृत्तेः ।

(७३४) परिवृत्तिर्विनिमयः समन्युनाधिकैर्भवेत् ।

क्रमेणोदाहरणं ।

“दत्त्वा कटाक्षमेषाञ्च जगद्दृढदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥”

अथ प्रथमेऽर्द्धे ममेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनः ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्यात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥”

अत्राधिक्येन ।

(७३५) प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहयेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

क्रमेणोदाहरणं ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रक्षं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।

किञ्चतुरप्रतिहतं धिपणा न मेचं

जानाति कस्तदपरः मदमद्विवेकं ॥”

अथ व्यवच्छेद्यं रक्षादि शब्दं ।

“किमारार्थं मदा पुनः कथं मेयः मदागमः ।

को ज्ञेयो भगवान् विष्णुः किं कार्यं परमं पदे ॥”

अथ व्यवच्छेद्यं पापाचार्यं । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वं । अप्रश्न-

पूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे श्मनं शास्त्रे न युवतिकामास्ते ।

विष्णा यस्मि न वपुषि प्रायः पण्डित्यते मरता ॥”

“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां ममातये बद्धं श्रुतं ।

वसु तस्य न केवलं विमोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनं ॥”

छेपमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पास्ययति* महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराद्यापेपु गुणच्छेदा इत्यादि ।”

(७३६) उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासक्तदसंभाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरं ॥

यथा मम ।

“वीक्षितुं न समा शयूः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥”

अनेन पथिकस्य वसतिवाचनं प्रतीयते ।

“का विसमा देव्यगई किं लब्धं जने गुणगमाही ।

किं सोक्ख सुकलत्तं किं दुग्गेज्जं खलो लोओ” * ॥

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो भेदः ।

चेदमनुमानं । साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्द्देश एव तस्यार्द्धीकारात् ।

न च काव्यलिङ्गं । उत्तरस्य प्रश्न प्रत्यजनकत्वात् ।

(७३७) दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरियते ।

“मूपिकेन दण्डो भचित” इत्यनेन तत्सद्वचरितमपूपमच-
णमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापतती-

* का विसमेति । का विसमा दैवगतिः किं लब्धं जने गुणगमाही ।
किं सोक्ख सुकलत्तं किं दुग्गेज्जं खलो लोओ इति । सं० । टी० ।

त्येष न्यायो दण्डापूपिका । अत्र च क्वचित् प्राकरणिकादर्थाद-
प्राकरणिकस्थार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणि-
कार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणं ।

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ॥

विललाप सवाद्यगद्गदं सहजामप्यवहाय धीरतां ।

अतिलतमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणां” ॥

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदा-
हृते “हारोऽयमित्यादौ” । न चेदमनुमानं । समानन्यायस्य
सम्बन्धरूपत्वाभावात् ।

(७३८) विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः ।

यथा । “नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्ता-
माज्ञा मौर्वीं वा” । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धिवि-
पक्षोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोस्तैकदा कर्तव्यतामभवादि-
रोधः । स चैकपक्षाययणपर्यवसानः । तुल्यबलश्चात्र धनुःशि-
रोनमनयोरपि स्पष्टं सन्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं चात्रौपम्य-
गर्भत्वेन । एवं “कर्णपूरीक्रियन्तामिति” अत्रापि । एवं ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” ।

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वं ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ॥

इत्यत्र चातुर्याभावाच्चायमनकारः ।

(८३८) समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके ।

खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ।

यथा मम ।

✓ “इहो धीर समीर हन्ता जननं ते चन्दनक्षामतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरोवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहमोह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्नि-
मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥
अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनक्षामज्ज्वल्यस्वरूपे कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेतुन्तराणामुपादानं । अत्र सर्वेष्वपि हेतूनां
शोभनत्वात् सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभ-
नानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवमधूमरो गलितयौवना कामिनी

✓ मरो विगतवारिजं मुखमनचरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः मततदुर्गतः मज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे” ॥

इह केचिदाहुः “शशिप्रभतीनां शोभनत्वं खलम्याशोभन-
त्वमपि सदसद्योग इति” । अन्ये तु “शशिप्रभतीनां स्वतः शोभ-
नत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वमिति” सदसद्योगः, अत्र हि शशि-
प्रभतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विवक्षितविशेषसैव
चमत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त शल्यानि” सप्तानामपि
शल्यान्वेनोपमं हारय, “नृपाङ्गनगतः खल” इति प्रत्युत प्रममे-

दादुष्टत्वमावहति, सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति ।
इह च खले कपोतवत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः ।
समाध्यलङ्कारे लेककार्यम्प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकता-
लीयन्यायेनापत्तनमिति भेदः ।

“अहणे च तहणि नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखं ।

मुखमानतञ्च सखि ते ज्वलितस्यास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥

अत्राद्येऽर्हे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्यौ-

गपद्ये यथा ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहमोदरस्य चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतोन्त्र तेषां वर्षाषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥”

“धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्ति”.

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येव दृश्यते । न चात्र दीपकं । एते,
हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्यकारणका-
लनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयो-
क्तिमूलत्वाभावः ।

(७४०) समाधिः सुकरे कार्ये दैवादस्वन्तरागमात् ।

यथा ।

“मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतित्यतः ।

उपकाराय दिष्टोदमुदीर्क्षिं घनगर्ज्जितं ॥

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिङ्स्कारस्तस्यैवात्कर्षमाधकः” ॥

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं
दभकुम्भौ भिनत्यस्याः कुचकुम्भानिभौ हरिः” ॥

(७४१) प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं ।

✓ निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण यथा ।

“यत्त्वन्नेवममात्रकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरमित्यादि ।”

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेम सा चेद्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तु चेत् स्मितं का सुधा ।

धिक्कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किवा यज्ज प्रमथे
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥

अथ वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवचनात्तेषां नि-
ष्फलत्वं ।

(७४२) उक्ता चात्यन्तमुत्कर्षमत्यत्कृष्टस्य यन्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

यथा ।

“अहमेव गुरुः भृदारुणाना-

मिति दान्तादन्त तात माया दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भूवनेऽग्निम् वचनानि दुर्जनानां” ॥

अथ प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नाप-
रम्भकारः । यथा । “अहमेव माघशो वदतीत्यादि” ।

✓ (७४४) मीनितं वस्तुनो गप्ति केनचित् तु न्यनुक्षणा ।

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिदागन्तुक ।
क्रमेण यथा ।

✓ “लक्ष्मीवत्तोजकस्त्रीलक्षा वचःखले हरेः ।

यस्तं नालंति भारत्या भासा नीलोत्पलाभया” ॥

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि । ✓

कोपोपदत्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनां” ॥

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

(७४५) सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः । ✓

यथा ।

“मल्लिकाचितधन्मिल्लास्यारुचन्दनचर्चिताः । ✓

अविभाष्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकासौभसारिकाः” ॥

मीलिते उल्लष्टगुणेन निरुष्टगुणस्य तिरोधानं । इह त्वभ-
योस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

(७४६) तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ।

यथा ।

“जगाद वदनच्छदपद्मपर्यस्तपातिनः ।

नयनमधुलिहः शैत्यमुदंशुदशनंशुभिः” ॥

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्तुनारेणाच्छादनं । इह तु वस्तु-
नारगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

(७४७) तद्रूपाननुधारस्तु चेतो सत्यप्यतद्गुणः

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण मृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ॥

यथा वा ।

गाङ्गमस्तु सितमस्तु चामुनं कज्जलाभमर्मुयत्र मञ्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता शीयते न च न चापशीयते ॥

पूर्ववातिरक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरशब्दवाच्यस्य
नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नं । उत्तरवाप्रस्तुतप्रशंसया विद्य-
मानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः
सम्पर्केऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणायद्वयरूपविच्छिन्तिविशे-
षाश्रयादिशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्यभावाच्च विषमात् ।

(७४८) संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणैकितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥

सूक्ष्मः मूलमनिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्रस्यन्दिस्त्रेदविन्दुप्रमथैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्या व्यस्ययन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखा लिम्बेख” ॥

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्यायित् पुरुषायितं
पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखान्निधनेन सूचितं । इङ्कितेन यथा ।

“मद्धेतकालमनमं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

रमसेषार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितं” ॥

अत्र विटस्य भूषेपादिना ललितः मद्धेतकालाभिप्रायो
रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

(७४९) व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।

यथा ।

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्तम-
द्रोमाद्यातिविसंष्टुलाखिलविधित्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचसस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमादमण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः” ॥

नेयं प्रथमापकृतिः । अपङ्गवकारिणो विषयस्थानभिधानात् ।
द्वितीयापकृतेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

(७५०) स्वभावोक्तिर्दुरुद्धार्यस्वक्रियारूपवर्णनं ।

दुरुद्धार्योः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिभादेः स्वयोस्तदेका-
त्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलममलङ्कारयन्त्रयपद्मा-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।
सूर्जङ्गुहारघोषः प्रतिदिग्गमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरसुः” ॥

(७५१) अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।
यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं ॥

यथा ।

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मम्यकच्छपौ” ।

यथा वा ।

“आसीदञ्जनमचेति पश्चादि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारी माचात्कुर्वे तवाकृतिं” ।

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे
तस्याहेतुत्वात् । न चाद्भुतो रसः । विस्मयं प्रत्यक्ष्य हेतुत्वात् ।
न चातिशयोक्तिरलङ्कारः । अथवसायाभावात् । न च भ्रान्ति-
मान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनार्त्तम् । न च स्वभा-
वोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्माधर्मस्वभावस्यैव यथावद्दर्शनं
स्वरूपं, अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छिन्तिविशे-
षोऽस्तीति । यदि पुनर्वस्तुनः कश्चित् स्वभावोक्तावयवस्या विच्छिन्नेः
सम्भवस्तदीभयोः संस्कारः ॥

“अनातपचोऽप्यथमत्र लक्ष्यते सितातपचैरिव सर्वतो दृतः ।

अचामरोऽप्येष सदैव वीक्ष्यते विलासबासव्यजनेन कोऽप्ययम्” ॥

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनाकायमलङ्कारः । वर्णनावशेन
प्रत्यक्षायमाणत्वस्यास्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्यक्षायमाण-
स्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलङ्कारो भवितुं युक्तः ।
यद्योदाहृते “आसीदञ्जनमित्यादौ” ।

(७५२) लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत् ॥

क्रमेणोदाहरणं ।

“अधःकृतामोघरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानां ।

ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरोकरोति ॥

नाभिप्रभिन्नामुरुहासनेन संस्त्रयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तेऽचितयोगनिद्रः मंहत्य लोकान् पुरुर्योऽधिगते” ॥

(७५३) रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।

✓ गणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

तदाभासौ रसोभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवद-
लङ्कारो यथा । “अयं स रसनोत्कर्षोऽत्यादि” । अत्र शृङ्गारः
करणस्याङ्गं । एवमन्यथापि । प्रकृष्टप्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आमोलितालधविवर्तिततारकाचो

✓ मत्कण्ठवन्धनदरमथवाङ्मवलीं ।

प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्तुत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥

अत्र सन्धोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं । स च विप्रल-
भस्य ऊर्जो बलं । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदवाप्तौ तूर्जस्वि । यथा ।

✓ “वनेऽखिलकलामक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

तद्वैरिवनितादृन्दे पुलिन्दाः कुर्वन्ते रतिं” ॥

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गं । एवं भावा-
भासोऽपि । समाहितं परीक्षारः । यथा ।

✓ “अविरलकरवालकम्यमैर्मृकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव तैरिणां मदः स गतः कापि तवेच्छेच्छणात्” ॥

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

✓ (७५४) भावस्य चोदये सन्धौ मित्यत्वे च तदाख्यकाः ।

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावप्रवलनामानोऽलङ्काराः ।
क्रमेणोदाहरणं ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि तन्नाम लेभिरे विषमां दशां” ॥

अत्र त्रामादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“जगन्मन्तरीणरमणस्याङ्गमङ्गसमुत्सुका ।

सलज्जा चान्तिके मथ्याः पातु नः पार्ष्वती सदा” ॥

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्निर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गं ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुम्भरी

हसालस्यं वितर हृह हा व्युत्क्रमः कामि घामि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढभवद्दिदिपोऽरण्यावृत्तेः

कन्या कश्चित्फलकिमलघान्याददानाभिधत्ते” ॥

अत्र शङ्कासुष्याधतिस्रतियमदैत्यविषोधैरमुष्याणां श्व-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गं । इह केचिदाहुः “वाप्यवाच-
करूपानङ्गरणमुखेन रमाद्युपकारका एवाङ्गद्वाराः । रमाद-
यस्तु वाप्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामङ्गद्वारता
भवितुं युक्तेति” अन्ये तु “रमाद्युपकारमात्रेणैवामङ्गद्वार-
देशो भाग्यशिरन्तमप्रमिह्याङ्गीकार्य एवेति” अपरे च “रमा-
द्युपकारमात्रेणानङ्गद्वारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाप्याद्युपधानं
अजागलस्तन्याद्येमेति” । “अभियुक्तास्तु स्वयञ्चकवाच्यवाचका-
द्युपधत्तेरङ्गभूतेरमादिभिरङ्गिणो रमादेर्वाप्यवाचकोपकारदा-
नेपोपकुर्वन्निष्कङ्गद्वारित्यपदेशो लभ्यते । समामोर्गो तु भाष-
कादिव्यवहारमात्रमैवाङ्गद्वारिता न ताम्वादङ्ग, तन्मोक्षनीति
विहादिति” मन्यन्ते । अत एव धनिवारिणां ।

“प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गान्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्मूलकारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादि-
ष्वपि तथा प्रसज्येत । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रसादीनामङ्गित्वे
रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः” तदपि
परास्तं ।

(७५५) यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चा-
हत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रणे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

(७५६) मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां । यथा ।

“देवः पायादपायान्नः क्षीरेन्द्रीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिखदनः” ॥

अत्र “पायादपायादिति” यमकं । “संसारेति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा
द्वितीयार्हे च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्चब्दाऽर्थालङ्कारमंसृष्टिः ।

(७५७) अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्तिविधः पुनः ॥

अङ्गाङ्गिभावे यथा ।

“आलुष्टवेगविगलदुजनेन्द्रभोग-
निर्गोक्षपट्टपेरिवेष्टनयाम्बुरागेः ।
मन्यव्यथायुपगमार्थमिवाशु धम्भ
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥

अत्र निर्गोक्षपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।
मा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तृचरणमूल-
वेष्टनमिति शेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गं । शेषस्य पादमूलवेष्टनमेव ।
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गं, अतिशयोक्तिस्य “मन्यव्यथा-
युपगमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गं । उत्प्रेक्षा चाम्बुरागिमन्दाकि-
न्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समामोक्तेरङ्गं । यथा वा ।

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः” ॥

अत्र समामोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गं । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।

अमन्दनघनानन्दकरं नण्डलमैन्दव” ॥

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत
इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति
मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतचोरेकधर्माभिसम्ब-
न्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दोषकं, किं वा
विशेषणमाभ्यादप्रकृतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समामोक्तिः, यदा
ऽप्रकृतचन्द्रवर्णनया प्रकृतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रकृतप्रशंसा,

यदा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति वद्वनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देह-
सङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवे-
त्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकवाधकयो-
र्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं चुम्ब-
ति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं । चन्द्रस्य
तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकं, “मुखचन्द्रः प्रकाशते”
इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मी रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन
सम्भवतीति नोपमाबाधकः ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरं” ।

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य मदृशेनोचितमिति लक्ष्या-
लिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवाद्वूपकं ।

“एवं वदनाम्बुजमेणाद्या भाति चक्षुललोचनं” ।

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे
साम्भवाद्वूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजं” इत्यादौ
साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः मामान्याप्रयोगे”
इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः ।
एवञ्चात्र संयूर्यमकादिलाद्वूपकममम एव । एकाग्रयानुप्रवेशो
यथा मम ।

“कटाक्षेणापीयत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि मा
तदानन्दः मान्द्रः स्फुरति पिहितायेषविषयः ।
मरोमाद्योदयन्कुचकनशनिर्भिन्नवसनः

परीरम्भारम्भ य इव भवितामोहदृष्ट " ॥

अथ "वटाछेणापोपत्तणमपि 'इत्येव हेकानुप्रामस्य "निरी-
क्षेत' इत्येव अकारमादाय दृष्ट्युप्रामस्य चैकाग्र्येऽनुप्रवेष्ट ।
एव चाधैवानुप्रामार्थापत्त्यनङ्कारयो । यथा वा । "समाग्ध्वा
नापिधम इति" अथ रूपकानुप्रामयो । यथा वा । "कुर्वका
रपकारणता ययुरिति" अथ स्वकारवशा इत्येव वकारवकार
इत्येकमिति समकयो । यथा वा ।

"अक्षिणश्चपश्चोश्चरसोऽसु पक्षिश्च मामाह एसु दिवसेषु ।

मोहदृष्टमस्मिन्मोक्षोऽपि न चित्तमोदविन्दाण" * ॥

अथ "पक्षिश्च मामाह एसु" इत्येवाग्र्ये पक्षिक श्यामायि-
तेत्युपमा । पक्षिपमामाजिकेऽपि रूपक प्रविष्ट ॥

श्रीफण्ड्रेखरमहाकविचन्द्रसुनु

श्रीविश्वनाथकविराजकृत प्रयत्न ।

माहित्यदर्पणममु सुधियो विलोका

माहित्यदत्तमखिल सुखमेव विभ ॥

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभाननाश्रीर्नारायणन्याङ्गमलङ्करोति ।

तावत्प्रसन्न सङ्गदयन् कवीनामेव प्रयत्न प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति माहित्यदर्पणे दशम परिच्छेद समाप्त ॥

समाप्तश्चेद माहित्यदर्पण ॥

ॐ तत्सत् ॥

* अभिनवपयोधरशीतेषु पक्षिक श्यामायितेषु दिवसेषु ।

शोभते प्रसारितमीवाणा नृत्य मयूरचन्दानामिति ॥ स० ॥ टी० ॥

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

नाम	पृष्ठा	पंक्तिः
अनर्घराघवः	१२८	११
आग्नेयपुराणं	२	१०
आर्याविलासः	२०६	४
उदयनचरितं	१६६	२१
उदात्तराघवः	१२६	१६
कनकावतीमाधवः	२०५	१
कन्दर्पकोशिः	२००	८
कस्यपराक्रमः	२०६	१
कर्पूरमञ्जरी	२०२	१
कादम्बरी	२१०	६
कामदत्ता	२३६	१३
कुन्दमाळा	६५	१३
कुम्भः	१८३	१५
कुमारसम्भवः	५२	३
कुवलयान्धचरितं	२०८	१८
कुसुमसिंहरविजयः	१६४	१६
क्षत्यारावणः	१७०	५
केलिरैवतर्णः	१०६	१
कीर्तिरत्नसूतं	२०४	६
कीर्तिरत्नसूतं	१८१	२०
गङ्गाधरचरितिका	१५४	२
गङ्गाधरचरितिका	१५२	११
चन्द्रकला	१८०	१८
कलितरामः	१५५	४
जानकीराघवं	१८४	१
जिपुरदाहः	१८४	१

नाम	पृष्ठा	पङ्क्ति
देवीमहादेव	२०९	१८
देशराजचरित	२११	१
धूर्तचरित	२००	१०
नटकमेलक	२०७	१३
नर्मवती	२०२	७
नागानन्द	८२	१२/१३
नैषधचरित	२०८	१२
पञ्चतन्त्र	२१०	१८
पुष्पभूषित	१८१	१२
पुष्पमाला	१२८	१२
प्रभावतीपरिणय	१८७	२
प्रशस्तिरत्नावली	२११	५
बालरामायण	१२७	१६
बालचरित	१७७	१८
विन्दमती	२०५	१५
विषदमणिमाला	२११	३
भाषार्थव	१७४	२
भरतशास्त्र	८६	१५
भिष्माटन	२०६	४
महाभारत	८	११
सायाक्षामालिक	२०४	१
मालतीमाधव	३३	१०
मालविकाग्निमित्र	१८८	४
मुक्तावली	२०८	८
मुद्राराक्षस	३२	३
मेनकाहित	२०३	१०
मेघदूत	२०८	६
पञ्चवि	१७६	१

नाम	पृष्ठा	पङ्क्ति
यादवोदय	२०३	५
रघुवश	६	११
रङ्गदत्त	१६१	१२
रत्नावली	३३	७
राघवविकास	२०८	१४
राघवानन्द	४६	१
राघवाभ्युदय	१८७	१६
रामचरित	१४०	१४
रामायण	६	११
रामाभिन्नन्द	१३८	१
रामाभ्युदय	१७१	४
रैवतमदनिका	२०१	१७
नीलामधुकार	१६२	४
षाण्विध	२१३	१०
विक्रमोर्वशी	६४	१७
विष्णुपुराण	२	१३
विनासवती	२०२	७
वीरचरित	१५३	२
वेणीसहस्र	१३२	१३
शर्मिष्ठापयाति	१६५	५
शाकुन्तल	१३०	१५
शारीरिकमीमांसाभाष्यव्याख्यान	२८६	१७
शिशुपालवध	२०८	१३
शङ्कराचलजक	२०२	१३
समुद्रमंथन	१६३	१३
सेतुबन्ध	२०८	१६
हयग्रीववध	६७	१७
हर्षचरित	२१०	१२

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृतनामानि ।

नाम	शृङ्गा	पंक्तिः
अभिनगुप्तपादाः.. .. .	१४१	२
अभिहितान्वयवादी	२२	५
उदयनाचार्यः	१२०	१०
कालिदासः	१२८	२०
चण्डीदासः	२०५	१९
चन्द्रशेखरः	१८	२०
चाणक्यः	१६८	१५
दण्डी	२१०	१६
धर्मदासः	२३	१५
नारायणः	२३	१४
ध्वनिकारः	३	११
पुरुषोत्तमः	२५४	२०
भट्टहरिः	३९	२०
भोजः	२५५	६
महिमभट्टः	१२४	५
मुनिः	१२३	६०
मुनीन्द्रः	८९	१९
राघवानन्दः	०	०
रुद्रः	१६३	३
रुद्रोक्तिजीवितकारः	४	१८
राघवपतिमित्रा	२८६	१०
यामनः	६	१९
रुद्रविवेककारः	६	४
योगोक्तकारः	८०	१४
योगोक्तकारः	२६	३

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

प्रकरणम्

अङ्गलक्षणं	६	५१६
अतद्गुणः, अर्थः	१०	७४७
अतिशयोक्तिरक्षणतद्भेदाः	१०	६६७—६८
अधिकं, अर्थः	१०	७२३
अधीरालक्षणं	१	१०६
अनुकूलं, अर्थः	१०	७१३
अनुकूलनायकः	३	७३
अनुप्रासः, अर्थः	१०	६३३
अनुभावाः	३	११२
अनुमानं, अर्थः	१०	७११
अनुदेशः, अर्थः	१०	७३२
अन्तःपुरसहायाः	३	८१
अन्यानुप्रासः, अर्थः	१०	६३७
अन्योन्यं, अर्थः	१०	७२४
अपङ्क्तिः, अर्थः	१०	६८३—८४
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	१०	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना	२	१६
अभिधावृत्तिकथनं	२	१२
अभिनयलक्षणविभागौ	६	२०४
अभिसारस्थानकथनं	३	११७
अभिसारिकालक्षणं	३	११५
अर्थचिन्तनसहायाः	३	८०
अर्थगतदोषाः	७	५७६
अर्थवैविध्यकथनं	२	११
अर्थप्रकृतिरक्षणतद्भेदाः	६	६१७—६२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अर्थः	१०	७०६

साहित्यदर्पणसूचोपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
अर्थोपत्तिः, अर्थं	१०	७३७
अर्थोपक्षेपकभेदप्रकारतत्त्वज्ञानानि ..	६	३०८—३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका } इतिवृत्तस्य पञ्चभागभागाः }	६	३३०—३३७
असङ्गतिः, अर्थं	१०	७१८
आ		
आक्षेपतद्भेदाः, अर्थं	१०	७१७
आधिकारिकप्रासङ्गिकौ } नायवस्तुभेदाः }	६	२८६
आमुखलक्ष्यतद्भेदतत्त्वज्ञानानि ..	६	२८७—२८३
आरम्भटीभेदास्तत्त्वज्ञानानि च ..	६	४२०—४२६
आर्थी अङ्गना तद्भेदकथनञ्च	२	२७—२८
आलम्बनविभावा	३	१३
इ		
ईदाम्गलक्षणं	६	५१८
उ		
उत्कर्षः, अर्थं	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अर्थं	१०	६८६—६८९
उदात्तः, अर्थं	१०	७५२
उद्दीपनविभावा	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अर्थं	१०	६४३—६६७
उपरूपकभेदाः, (दृश्यकाव्यं)	६	२७६
उपादानलक्षणा	२	१४
उल्लापलक्षणं	६	५४५
उल्लेखः, अर्थं	१०	६८८

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

ए

एकरसगतस्यायिभावस्य } .. .. ३ .. .. २०४
रसान्तरे सञ्चारित्वकथनं } .. .. ३ .. .. २०४
एकावली, व्यञ्जं .. .. १० .. .. ७३०

ओ

ओजोगुणः .. .. ८ .. .. ६०६

औ

औदार्यं, नायिकालङ्कारः .. .. ३ .. .. १३४

क

कान्यकालक्षयं .. .. ३ .. .. ११०
काव्यादीना रसत्वसंस्थापनं .. .. ३ .. .. ३४
कलध्वान्तरितालक्षयं .. .. ३ .. .. ११०
कान्तिः, नायिकालङ्कारः .. .. ३ .. .. १३०
कारणमाला, व्यञ्जलङ्कारः .. .. १० .. .. ७२८
काव्यलक्षयं, उपलक्ष्यकभेदः .. .. ३ .. .. ५
काव्यनिष्ठगुणादिस्वरूपं .. .. १ .. .. ४
काव्यनिष्ठलक्षणस्वरूपं .. .. १ .. .. ३
काव्यफलानि .. .. ३ .. .. २५०—२६६
काव्यभेदैः तत्प्रकारभेदाच्च .. .. १० .. .. ७१०
काव्यलिङ्गं, व्यञ्जं .. .. १ .. .. ३
काव्यस्वरूपं .. .. ३ .. .. १४०
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः .. .. ३ .. .. १४२
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः .. .. ३ .. .. १५०
कुट्टवृत्तं, नायिकालङ्कारः .. .. ३ .. .. १५०
कुलजावेशाभेद्यायाम- } .. .. २ .. .. ११६
भित्तिरावस्थाकथनं } .. .. २ .. .. ११६

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
केनि, नायिकालङ्कार	३	१५३
कौशिकीवृत्तिसूत्रद्वयानि च	६ .. .	८११—८१५

ख

खण्डितालक्ष्यं	३ ..	११४

ग

गद्यस्वरूपतद्भेदतल्लक्ष्यानि.....	६ .. .	५६६—५७१
गर्भाङ्ग	६ .. .	२०८
गर्भाङ्गभेदतल्लक्ष्यानि च ...	६ .. .	२६५—२७०
गाम्भीर्यलक्ष्य ..	३ .. .	८३
गुणभेदा ..	८ .. .	६०५
गुणलक्ष्य ..	८ ..	६०४
गोष्ठीस्वरूप ..	६ ..	५७१

घ

घकित, नायिकालङ्कार	३	१५२
घिन्न, घण	१०	६४५

ङ

ङ्केकानुप्रास ..	१०	६२४

ट

टिमलक्ष्य ..	६	५१०

ठ

तद्गुण, थल ..	१०	७४६
तपन, नायिकालङ्कार: ..	३ ..	१४०
तुल्ययोगिता, थल ..	१०	६८५
तुल्यलक्ष्या, थल ..	१०	७४४
तेजोललितौदार्यलक्ष्यानि ..	३	८५
घोटकस्वरूप ..	६ ..	५७०

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
परोक्ष	३	१०६
पर्याय, अर्थ, , , , ...	१०	७३३
पर्यायोक्तं, अर्थ, ...	१०	७०८
धीमदं नामा नायकसहायः	६	७६८
धीमदं दीनामुत्तमत्वकथनं	६	८
पुनरुक्तव्यवभासलक्षणं	१०	६१२
प्रकरणनामैकदृश्यलक्षणभेदाः	६	५११—१२
प्रकरणिकालक्षणं	६	५५८
प्रगल्भाधीराक्षयं, अर्थ	६	१०८
प्रगल्भलक्षणं	३	१०१
प्रतिनायक	३	१५६
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्वेदालक्षणानि च	६	२५१—२६८
प्रतिवस्तूपमा, अर्थ	१०	६६०
प्रतीयः, अर्थ	१०	६८१—८२
प्रसादगुणः	८	६११
पुद्गलनं, तन्निबन्ध	८	५५६—५६८
पुद्गलिकायाः अर्थान्तरात्मनिराकरणं	१०	६८६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृष्टकायं	६	५८८
प्रगल्भं, नायिकालङ्कार	३	१३३
प्रियुषं, उपरूपकभेदः	६	५८०
प्रोषितभर्तृकालक्षणं	३	११८
प्रसादगुणः	८	५८८—५९६
प्रसादगुणः	८	५९६—६०८
प्रसादगुणः	८	६०८—६१६
प्रसादगुणः	८	६१६—६२४
प्रसादगुणः	८	६२४—६३२
प्रसादगुणः	८	६३२—६४०
प्रसादगुणः	८	६४०—६४८
प्रसादगुणः	८	६४८—६५६
प्रसादगुणः	८	६५६—६६४
प्रसादगुणः	८	६६४—६७२
प्रसादगुणः	८	६७२—६८०
प्रसादगुणः	८	६८०—६८८
प्रसादगुणः	८	६८८—६९६
प्रसादगुणः	८	६९६—७०४
प्रसादगुणः	८	७०४—७१२
प्रसादगुणः	८	७१२—७२०
प्रसादगुणः	८	७२०—७२८
प्रसादगुणः	८	७२८—७३६
प्रसादगुणः	८	७३६—७४४
प्रसादगुणः	८	७४४—७५२
प्रसादगुणः	८	७५२—७६०
प्रसादगुणः	८	७६०—७६८
प्रसादगुणः	८	७६८—७७६
प्रसादगुणः	८	७७६—७८४
प्रसादगुणः	८	७८४—७९२
प्रसादगुणः	८	७९२—८००
प्रसादगुणः	८	८००—८०८
प्रसादगुणः	८	८०८—८१६
प्रसादगुणः	८	८१६—८२४
प्रसादगुणः	८	८२४—८३२
प्रसादगुणः	८	८३२—८४०
प्रसादगुणः	८	८४०—८४८
प्रसादगुणः	८	८४८—८५६
प्रसादगुणः	८	८५६—८६४
प्रसादगुणः	८	८६४—८७२
प्रसादगुणः	८	८७२—८८०
प्रसादगुणः	८	८८०—८८८
प्रसादगुणः	८	८८८—८९६
प्रसादगुणः	८	८९६—९०४
प्रसादगुणः	८	९०४—९१२
प्रसादगुणः	८	९१२—९२०
प्रसादगुणः	८	९२०—९२८
प्रसादगुणः	८	९२८—९३६
प्रसादगुणः	८	९३६—९४४
प्रसादगुणः	८	९४४—९५२
प्रसादगुणः	८	९५२—९६०
प्रसादगुणः	८	९६०—९६८
प्रसादगुणः	८	९६८—९७६
प्रसादगुणः	८	९७६—९८४
प्रसादगुणः	८	९८४—९९२
प्रसादगुणः	८	९९२—१०००

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
नाटिकास्वरूपकथनं	६	५२६
नाट्यभाषाविभागः	६	८३२
नाट्यरासकलक्षणं	६	५८३
नाट्यालङ्कारभेदास्तत्तल्लक्षणानि च ..	६	८०१—५०३
नाट्ये लक्षणानि	६	८३८—८००
नाट्योक्तीनां निरूपणं	६	८२५—८३१
नायकगुणाः, [८]	३	८६
नायकप्रथमभेदाः	३	६५
नायकभेदाः, [८८]	३	७५
नायकलक्षणं	३	६८
नायिकात्रैविध्यकथनं	३	८६
नायिकाभेदाः [३८३]	३	१२२
नायिकानामलङ्काराः	३	१२५
निदर्शना, अर्थं	१०	६६६
निर्वाह्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि	६	२६१—८०५
निर्वाह्यालङ्कारः	१०	६८५
निखटार्थदूतलक्षणं	३	८०

प

पताकाध्यानलक्षणतद्भेदाः	६	२६८—३०८
पदलक्षणं	३	८
पद्यमयकाव्यनियमाः	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदा	३	१०८
परिकरः, अर्थं	१०	७०८
परिणामलक्षणं तद्भेदा च	६	७०८
परिहृतिः, अर्थं	१०	७२८
परिसंख्या अर्थं	१०	७३५

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
रसस्य स्वप्रकाशत्वाखण्डत्वसिद्धिः ..	३	६०
रसस्यानुकर्तृगतत्वनिरासः	३	५८
रसस्यालौकिकत्वसङ्गदयसंवेदकत्वकथनं	३	५६
रसस्वरूपतदास्वादप्रकारौ	३	३९
रसानां परस्परविरोधः	३	४२
रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता	३	४६
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनं	३	४५
रसकलक्षणं	६	५४०
रूपकनामकदृश्यकाव्यभेदाः	६	२३५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्ष्यानि	१०	६६८—६७८
लक्ष्यभेदाः	२	२१
लक्ष्यलक्षणा	२	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	२	२६
लक्ष्यालक्षितकथनं	२	१३
लक्ष्या सारोपाध्यवसाना	२	१०
लक्षितं, नायिकालङ्कारः	३	१४४
लाटानुप्रासः, अलं	३	१४४
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्ष्यानि च	३	१४४
लीला, नायिकालं	३	१४४
वक्षोक्तिः, अलं	३	१४४
वत्सलरसः	३	१४४
वाक्यस्वरूपं	३	१४४
वासक्यसंज्ञालक्षणं	३	१४४
विश्लेषालङ्कारः	३	१४४
विश्लेषं, नायिकां	३	१४४

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
भावः, नायिकालङ्कारः	३	१२६
भाविकं, अर्थं	१०	७५१
भाषासमः, अर्थं	१०	६४२
भ्रान्तिमान्, अर्थं	१०	६८१
म		
मदः, नायिकालङ्कारः	३	१४५
मध्याधीरादीनां लक्षणं	३	१०६
मध्याप्रगल्भाभेदान्तराणि	३	१०२
मध्यालक्ष्यं	३	१००
महानाटकलक्षणं	६	५१०
मालादीपकं, अर्थं	१०	७२६
महावाक्यं	३	७
माधुर्यलक्षणं	३	८२—११२
माधुर्यं, गुणभेदः	८	६०६
मितार्थसन्देशहारकौ द्वौ	३	८८
मुग्धालक्ष्यं	३	१५४
मुग्धाकन्यकयोरनुरागेकृतानि	३	८८
मोटायायितं, नायिकालङ्कारः	३	१४१
मौग्ध्यं, नायिकालङ्कारः	३	१४८
य		
यमकलक्षणं	१०	६४०
र		
रसगतदोषाः	७	५१०
रसनिर्वचनं	३	३९
रसभाषाभाषी	३	२४०
रसभेदतत्त्वस्यतदवकाशः- भेदाः सोदाहरणतः	३	२०६—२१८

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
यज्ञनाष्टतिः	२	२३
यज्ञनस्याभीया तात्पर्याख्या ऋत्तिः ..	२	३१
यज्ञनाखोकारः	५	२६०—२७१
यतिरेकस्तद्धेदाख, अक्षं	१०	७००
यभिचारिभावलक्षणभेदानामानि ..	१	१६८—२०२
याघात, अक्षं	१०	७२६—९७
याजोक्तिः, अक्षं	१०	७१८
याजस्तुतिखल्लभेदौ, अक्षं	१०	७००
यायोगलक्षणं	६	५१७
यथनायकः	६	७३
यथार्थयज्ञनयोः परस्परं सह- कार्यसहकारकभावकथनं } ..	२	२८
शिल्पकलक्षणं	६	५५१
शङ्कारसहायाः	१	७७
शोभालक्षणं	१	८०—१२८
शय्यायभेदौ	६	५५०
योगदितोऽपलक्षणभेदः	६	५५०
श्रुत्यनुभासाः	१०	६१६
श्रेयलक्षणभेदाः	१०	६११—६११
श्रेयालक्षणः	१०	७०१
संलापनं उपलक्षणभेदः	६	५१८
संलटिः, अक्षं	१०	७१६
सद्वन्नादिज्ञानानुसृष्टिमानि ..	२	१११
सद्वन्नादिज्ञानानुसृष्टिमानि ..	६	५११
सद्वन्नादिज्ञानानुसृष्टिमानि ..	१०	७११
सद्वन्नादिज्ञानानुसृष्टिमानि ..	१०	७११

साहित्यदर्पणसूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	परिच्छेदमङ्का ।	कारिकासङ्ख्या ।
विक्षेपः .. , , ...	३	१४८
विचित्रं, अर्थं	१०	७२२
विच्छिन्तिः, नायिकासं	३	१३८
विटलक्षणं	३	७८
विटविद्रुषकयोर्मध्यता	३	८५
विद्रुषकलक्षणं	३	७८
विद्याभासः	१०	७१५
विनोक्तिः, अर्थं	१०	७०२
विप्रलब्धालक्षणं	३	११८
विभावकचयनं तद्भेदौ च	३	६१—६२
विभावना तद्भेदौ च, अर्थं	१०	७१६
विभ्रमः, नायिकासं	३	१४३
विमर्यादभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६	५७८—५८८
विरहोत्पत्तिस्तल्लक्षणं	३	१२१
विरोधाङ्गारः समेदः	१०	७१८
विलासलक्षणं	३	८१—११०
विलासिकालक्षणं	६	५५२
विष्मयः, नायिकासं	३	१३८
विश्लेषस्तद्भेदाश्च, अर्थं	१०	७९५
विश्लेषोक्तिः, अर्थं	१०	७१७
विषमः, अर्थं	१०	७२०
बोधीलक्षणं	६	२८६—५२०
बोध्यभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	६	५२१—५२२
वृथानुप्रासः, अर्थं	१०	६३५
वृत्तयस्तदिनियोगाश्च	६	६१०
व्यग्रनादैविध्यकचयनं	२	२४

अथ साहित्यदर्पणप्रवृत्तिपत्रं ।

श्रुता ।	पङ्क्तिः ।	अश्रुतं ।	श्रुतं ।
१ .. .. १	प्रारिप्सित	प्रारिप्सित	विरोधा
६ .. .. १६	विरोधा	विरोधा	बाधा
८ .. .. १८	बाधा	बाधा	
१० .. .. १	{ तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादपिमाभिधा नं० ११ मूलपाठः ॥		
१० .. .. २१	बाधे	बाधे	प्रतीतिस्तत्
१३ .. .. १	प्रतीतिस्तत्	प्रतीतिस्तत्	तात्कर्म
११ .. .. १५	तात्कर्म	तात्कर्म	पूर्वोक्ताः
१४ .. .. २	पूर्वोक्ताः	पूर्वोक्ताः	सर्व सहे
१६ .. .. ७	सर्व सहे	सर्व सहे	संयुक्तः
२० .. .. १६	संयुक्तः	संयुक्तः	बाध
२८ .. .. ४	बाध	बाध	
२८ .. .. १६	{ नापि भविष्यदित्यादि वक्तृमानोऽपीत्यन्तं ५४ नं० मूलमुक्तपाठः ॥		
२६ .. .. ८	दम्बुन	दम्बुन	शब्दस्य
२६ .. .. २२	शब्दस्य	शब्दस्य	अजातोपयगा
२५ .. .. १४	अजातोपयगा	अजातोपयगा	भू
५१ .. .. ८	भू	भू	सम्भा
५२ .. .. १५	सम्भा	सम्भा	गर्भस्य
५४ .. .. १८	गर्भस्य	गर्भस्य	अद्यापि
५६ .. .. २	अद्यापि	अद्यापि	वध
८० .. .. २	वध	वध	वध
८० .. .. १८	वध	वध	नित्य
११२ .. .. ५	नित्य	नित्य	अतीत
११८ .. .. १८	अतीत	अतीत	कापारा
११८ .. .. ५	कापारा	कापारा	प्राप्ति
१२२ .. .. १८	प्राप्ति	प्राप्ति	वदन्
१२४ .. .. १६	वदन्	वदन्	इति
१२५ .. .. ५	इति	इति	

साहित्यदर्पणसूचोपनम ।

प्रकरणम्	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
समवकारसंज्ञा	६	५१५
समाधिः, अर्थ	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	१०	७३८
सहोक्तिः, अर्थ	१०	७०१
सन्ध्यानि मुखगतानि तल्लक्ष्यानि च	६	३३८—३५०
सात्वतीदृतिस्तद्विशेषास्तल्लक्ष्यानि च	६	३१६—३१८
सात्विकभावास्तल्लक्ष्यानि	३	१६६—१६७
समासोक्तिः, अर्थ	१०	७०३
सारः, अर्थ	१०	७३१
सङ्घटः, अर्थ	१०	७५०
सङ्केतगृहस्थलक्षणं	२	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रीणः तद्वेदौ च	१	१११
सामान्यालङ्कारः	१०	७४५
रुच्यालङ्कारः	१०	७४८
स्याधिभावनक्षयभेदतत्तन्नामानि ..	३	२०५—२
स्मर्यालङ्कारः	१०	६६८
स्वभावोक्तिः, अर्थ	१०	७५३
स्त्रियस्त्रैविध्यक्षणं	३	८८
स्त्रीलक्षणं	३	८७
स्त्रीभेदाः [१३]	३	१०८
स्वाधीनभर्त्यकालक्षणं	३	११३
ह		
हस्तोक्त्यर्थं	६	५५५
हसितं, नायिकाणं	३	१५१
हावः, नायिकाणं	३	१२०
हासः, नायिकाणं	३	१२८

साहित्यदर्पणस्य परिच्छेदतात्पर्यं ।

तात्पर्यं ।

परिच्छेदः

- १ पद्यमः .. काव्यस्वरूपनिरूपणं .. . . . . १— ८८०
- २ द्वितीयः .. वाक्यस्वरूपनिरूपणं .. . . . . ८— २२८०
- ३ तृतीयः .. रसभावादिनिरूपणं .. . . . . २३— ८८८०
- ४ चतुर्थः .. ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यभेदनिरूपणं १००—११०८०
- ५ पञ्चमः .. व्यञ्जनव्यापारस्यापनं .. . . . . ११८—१२१८०
- ६ षष्ठः .. दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं .. . . . . १२५—२११८०
- ७ सप्तमः .. दोषनिरूपणं .. . . . . २१२—२४१८०
- ८ अष्टमः .. गुणविवेचनं .. . . . . २४०—२५१८०
- ९ नवमः .. रीतिविवेचनं .. . . . . २५०—२६१८०
- १० दशमः .. अलङ्कारनिरूपणं .. . . . . २६०—२७१८०

—

श्रुता ।	पङ्क्तिः ।	अश्रुतं ।	श्रुतं ।
१२६	१६	सलम	संलम
१२७	७	वधो	वधो
१२६	१६	वध	वध
१२७	१	अदशनीया	अदशनीया
१२४	६	अनुसूया	अनुसूया
१२८	१३	कारण	कारण
१२६	१२	अथा	यथा
१५०	३	परवरसो	परवसो
१६७	२०	चिन्तफलको	चित्रफलको
१७४	११	दिष्ट	दिष्टे च
१७४	१७	सालङ्कार	सालङ्कारे
१७८	१५	पूर्व	पूर्व
१८५	६	मानिनी	मानिनी
१८७	६	सर	रस
२५१	८	श्रोतः	श्रोतः
२५१	१२	साकुमार्य	सौकुमार्य
२५६	७	अग्रनस्येव	अग्रनस्येव
२६८	१२	चित्रमथते	चित्रमुच्यते
२७४	७	नुपपाद्य	नुपात्त
२८१	११	मुख	मुखं
२८२	१६	कृताया	कृतार्थ
२८४	१८	दादोक्षि	दादोक्षि
३८५	१६	ल्लोखो	ल्लोखो
३८२	५	मूर्ध्या	मूर्ध्या
३८२	२०	मुग्धेन	मुग्धेन
३८८	२०	यत	यते
३९१	१३	सम्भव	सम्भव
३९४	१४	अनेवार्थ	अनेवार्थ
३९५	१	अतिरक्त	अतिरक्त
१	१	गुणीभूत	गुणीभूत
१५	१७	नरायणे	नारायणे

PREFACE.

THE present edition of the Śāhitya Darpana has been prepared from a copy of the first edition of the same with the corrections and emendations of the Pandits of the Sanskrit College in Calcutta, and of a MS. in the Library of the Asiatic Society (No. 156 of the Sanskrit Catalogue) containing the text, and also the commentary by Ram-charana.

The rendering of the Pracrit and the explanation of obscure passages in the original are taken from that commentary. I have added to this edition a list of the authors and works, mentioned in the text, with a reference to the passage, where their names first occur, and also an index of the technical terms, which, it is hoped, will be found useful in a work like the Śāhitya, abounding as it does with the definitions of the school

---

